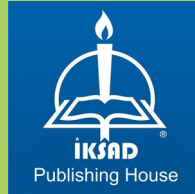

Könül Səmədova

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNİN MORFOLOJİ
QURULUŞU VƏ QIPÇAQ
ELEMENTLƏRİ**

Monoqrafiya

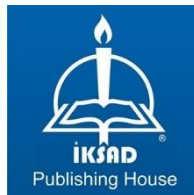

Könül Səmədova

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNİN MORFOLOJİ
QURULUŞU VƏ QIPÇAQ
ELEMENTLƏRİ**

Monoqrafiya

Ankara – 2023

Copyright © 2023 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-367-313-0

Cover Design: İbraihm KAYA

October / 2023

Ankara / Türkiye

Size = 14,8 x 21 cm

Elmi redaktor:

Mahirə Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor

Redaktor:

İbrahim Bayramov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Məhərrəm Məmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

Səodət Muhamedova
filologiya elmləri doktoru professor,
(Əlişir Nəvai adına Daşkənd Özbək dili və ədəbiyyatı
Universiteti, dekan)

İlkin Qulusoy
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
(Qafqaz Universiteti Çağdaş Türk Ləhcələri və ədəbiyyatları.
Azərbaycan türkcəsi və ədəbiyyatı bölüm başkanı)

Könül İbrahim qızı Səmədova. *Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsinin morfoloji quruluşu və qıpçaq elementləri. Ankara. Uzun Dijital. 2023. 244 səh.*

Monoqrafiyada *Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsi şivə qruplarının morfoloji quruluşundan və buradakı qıpçaq elementlərindən bəhs olunur. Monoqrafiya filologiya, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil alan bakalavrlar, eyni zamanda Azərbaycan dili ixtisası üzrə təhsil alan magistrantlar, dilçi mütəxəssislər və türkoloqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.*

MÜƏLLİFDƏN

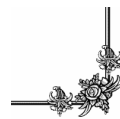
Dialekt və şivələrin öyrənilməsi məsələlərinə diqqət bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Uzun əsrlər keçməkeşli yol keçmiş, tarix səhnəsində müəyyən izlər qoymuş hər hansı bir xalqın varlığını sübut edən amillərdən biri də məhz dialektlərdir. Hər hansı bir xalqın maddi və mənəvi irsini araşdırmaqda dialektlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki dialekt və şivələrdə xalqın keçdiyi bütün tarixi inkişaf yolları müasir dövrdə aid olduğu xalqın dilində yaşadığı ərazidə qorunub saxlanılır. Doğru olaraq qeyd olunur ki, dialekt və şivələrin tədqiqi elə məhz dilin tədqiqi deməkdir. İstər yazılı, istərsə də şifahi mənbələrin dilinin araşdırılmasında dialekt amili böyük rol oynayır. Müasir türk dillərinin yayıldığı coğrafi arenaya diqqət yetirsək, irili - xırdalı türk dövlətlərinin məkan və ulus ayrılığı, coğrafi ərazilərin və təbiətinin ayrılığı, sosial və siyasi ayrılıqları, nəsillər arasında dövrün və zamanın yaratdığı ayrılıqlara baxmayaraq, əski türkcənin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu saxlamaqla həm də özəlliklərini, özünəməxsusluqlarını güclü şəkildə mühafizə edərək bugünkü mərhələyə gəlib

çatmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dialektologiyasında müxtəlif ləhcə qruplarının və onların daxilindəki şivələrin ayrılıqda tədqiqi vacib məsələlərdən biridir. Türk xalqlarının mövcudluq tarixinin, onların təşəkkül, inkişaf və formalaşma yolunun da xüsusi tədqiqatların obyektinə çevrilməsi zəruri və labüddür.

Hər bir xalq müəyyən etnik birlikdən ayrılır, bu və ya digər coğrafi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi səbəblərlə əlaqədar olaraq özünəməxsus ələmətlər kəsb edir. Eyni zamanda hər bir xalq əsasən qohum, bəzən də qohum olmayan etnosların tayfaların konsolidasiyası, coğrafi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi mərkəzləşməsi nəticəsində formalaşır. Bu, məhz Azərbaycan xalqına da aiddir. Azərbaycan xalqı da türk xalqlarından biridir və Azərbaycan ərazisində yaşayan eləcə də buraya sonradan gələn müxtəlif türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışmış və dilləri də qarşılıqlı inteqrasiya etmiş, dialekt və şivələrin tərkibində öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan dilinin dialektləri kompakt şəkildə əsasən tarixi Azərbaycan ərazisində yaşayan etnik azərbaycanlıların danışdıqları şivələrin məcmusudur.

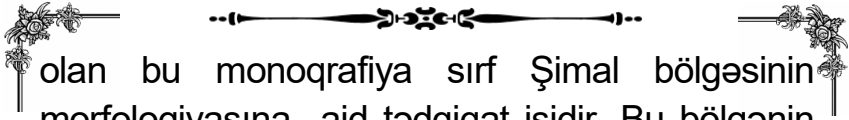

Ədəbi dilin təkmilləşməsində və bu günə qədər keçdiyi inkişaf mərhələlərində dialektlərin rolunu qeyd etməmək mümkün deyildir. Əsrlər boyu Azərbaycan türklərinin dilində işlənən bir çox sözlərin dialekt variantlarının digər türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi funksiyasını, qədim dövrlərdən günümüzə qədər keçdiyi tarixi-ictimai mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dilin fonetik sistemindən başlayaraq sintaktik quruluşuna qədər dil sisteminin ən qədim tarixi qatlarına enmək və onun daxili inkişaf meyillərinin üzə çıxarmaq imkanına malik olan dialektologiyanın nəzəri əsaslarına dayanaraq müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşayan türk xalqlarının qədim tarixi kökdən qaynaqlanan ortaq dil xüsusiyyətlərinin paralel müstəvidə müqayisəli tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də ümümtürkoloji dilçiliyin qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar dialektologiyanın qədim tarixi qatlarının açılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi dialektoloji tədqiqatlar qədim oğuz və qıpçaq, eləcə də bir çox qədim türk boylarının dil elementləri ilə yanaşı, mövcud

dialekt sözlərinin çoxu çağdaş Azərbaycan dilində ümumişləklidən heç də təcrid olunmadan öz tarixi mövqeyini qoruyaraq müasir türk dillərinin etnogenetik baxımdan vahid kökdən qaynaqlandığını sübuta yetirir [22, s.13].

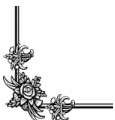
Bu günə qədər dialektologiya ilə bağlı yazılan əsərlərdə yalnız ümumi formada monoqrafik tədqiqatları görürük. Bunlara M.Məmmədlinin “Azərbaycan dialektologiyası” (Bakı- 2019), Mahirə Hüseynovanın “Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti” (Bakı-2018), “Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası” (Bakı-2020), İ.Bayramovun “Azərbaycan dioloktologiyası” (Ankara-2022) və digər müəlliflərin əsərlərini göstərmək olar. Lakin monoqrafik baxımdan bölgələrin dialektlərinin ayrı - ayrılıqda fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik baxımdan araşdırılması bu gün də öz tədqiqatçılarını gözləyir. Son dövrlər yalnız İbrahim Bayramovun Azərbaycan dili dialekt və şivələri haqqında Azərbaycan dili şivələrinin sintaksisi (2020), Azərbaycan dili şivələrinin leksikası (2020) adlı əsərləri xüsusi yer tutur. Amma yenə də, hər bölgənin ayrı – ayrılıqda dialektik tədqiqatları aparılmamışdır. Şimal ləhcəsinə aid

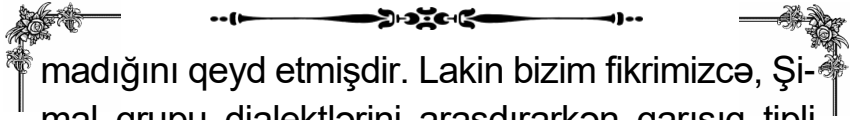

olan bu monoqrafiya sırf Şimal bölgəsinin morfolojiyasına aid tədqiqat işidir. Bu bölgənin Şimal qrupu dialektlərinin adlanmasına biz bundan əvvəlki monoqrafiyamızda “Şimal- Qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi” (Bakı- 2018) adlı əsərdə geniş yer ayırmışdıq. [65. səh. 34-40].

Orada dialekt və şivələrimizin adlanması məsələsinə yeni baxışla nəzər salaraq, dialektoloqlardan istər M.Şirəliyev, istərsə də E.Əzizov dialektlərin bölgüsündə üç qrupu Qərb, Şərq, Cənub qrupu dialekt və şivələri deyərək adlandırdırkən, Şimal qrupu dialektlərini isə yalnız Şəki dialektləri və qarışıq tipli Qax-Zaqatala şivələri olaraq adlandırmasına öz münasibətimizi bildirmişik. Əslində isə biz Şimal dialektlərinin tam olaraq hansı adla adlanması məsələsinə yenidən nəzər salıb əsaslandırmışıq ki, Şimal ləhcəsi dialektləri məhz aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərinə görə məhdud dairədə şivə yox, məhz ümumi olaraq Şimal ləhcələri adlanmalıdır.

Dialektoloqlardan E.Əzizov şimal-qərb dialektlərindən danışarkən bu şivələrin qarışıq tipli olması səbəbindən dildə xüsusi ləhcə yarat-

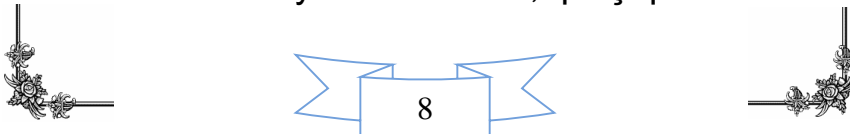

madığını qeyd etmişdir. Lakin bizim fikrimizcə, Şimal qrupu dialektlərini araşdırarkən qarışıq tipli olmasına baxmayaraq, yetərinəcə ləhcə xüsusiyyətlərinin olduğu aşkarlanmışdı. Bir qrup dialektin şivədən çıxıb ləhcə adlandırılması üçün ən vacib əlamətlərdən biri onun aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmasıdır.

1. Özünəməxsus fonetik, leksik, grammatik xüsusiyyətlərə malik olması; Bu da bu ləhcə də (daha çox *velyar n* səsinin işlənməsi, sonor samitlərin çoxluğu, *ə-e* səs dəyişməsi, saitlərdə daha çox qalınlaşma, əvəzlilərin *mağa saga, ho, habu* kimi fərqli əvəzlilərlə işlənməsi, zamanların özünəməxsus şəkilçilərlə həmçinin *baxa durur, yaza durur* və s. kimi digər formalarının işlənməsi).

2. Şimal ləhcəsi şivələrində dialekt xüsusiyyətlərinin kəmiyyətə çoxluğu; Əslində bir çox dilçilər, o cümlədən E.Əzizov bu bölgənin dialektlərinin kəmiyyətə çoxluğunu bölgənin qarışıq millətlərlə çox olması ilə əlaqələndirirdi. Tədqiqatlar zamanı bu fikrin tam özünü doğrultmadığı ilə qarşılaşırıq. Dialektlərin tədqiqi bizə bunu deməyə əsas verir ki, qarışıq millətlərin

çoxluğuna baxmayaraq, bölgənin dialektləri sırf türk – qıpçaq-oğuz mənşəli sözlərdir. Burada velyar n səsinin

düşməsi nəticəsində burun saitlərinin yaranmasının çoxluğu isə həmin bölgədə oğuz tayfa birlikləri ilə bərabər qıpçaq dil elementlərinin zəngin olması ilə bağlıdır. Belə ki, xalqın etnik tarixinə nəzər salanda bu ərazidə hələ lap əvvəllərdə qədim skif, sak və kimmer tayfalarının izi ilə yanaşı xalqın etnogenezinin formalaşmasında xüsusi rol oynayan tayfalardan oğuz və qıpçaq izləri daha üstündür. Bura diqqət yetirəndə görürük ki, bir sıra tayfalar və onların yeri sabit olmuş, onların xalqın dil baxımından formalaşmasında da mühüm təsiri olmuşdur. Bölgədə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən məhz qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin zənginliyidir. Məhz bu sadalanan xüsusiyyətlərə görə həmin qrup dialektləri “şivə”-deyərək dar çərçivədə saxlamaq, fikrimizcə, doğru deyildir. Buna əsasən də bu qrupu digər qruplardan fərqli şəkildə deyil, yəni bu qrup yalnız Şəki dialektləri Qax-Zaqatala şivəsi yox, bizim fikrimizcə, birbaşa artıq ləhcə adlandırılmalıdır. Şimal qrupu dialekt və şivələrini qarışıq şivə əvəzinə bütövlükdə - Şimal ləhcələri

adlanması daha dəqiq ifadə olardı. Əslində bu bölgənin qarışıq tipli olmasından çox, oğuz dil elementləri ilə yanaşı qıpçaq dil elementlərinin üstünlük təşkil etməsi məsələsi nədənsə tədqiqatdan uzaq, kölgədə qalmışdır. Bölgənin dialekt tərkibi və onun digər dil qruplarındakı izoqlos oxşarlığı məhz qıpçaq dil elementləri ilə əlaqəlidir. Biz şimal ləhcələrində qıpçaq elementlərinin zənginliyini nəzərə alaraq belə qərara gəlirik ki, Azərbaycan dili dialektlərini dörd ləhcəyə bölmək olar:

1. Şimal ləhcələri: Oğuz, Qəbələ, Şəki, Qax-Zaqatala, Balakən;

2. Qərb ləhcələri: Qazax-Borçalı, Gəncə, ayrım, Gədəbəy-Daşkəsən, Qarabağ, Qərbi Azərbaycan;

3. Şərq ləhcələri: Bakı-Şamaxı, Muğan, Quba-Xaçmaz, Dərbənd;

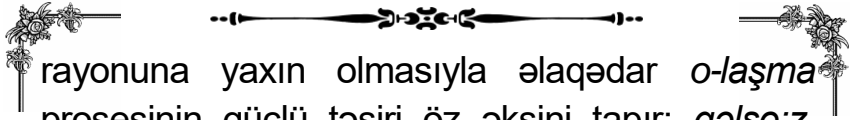
4. Cənub ləhcələri: Lənkəran, Cənubi Azərbaycan (bu da öz daxilində üç şivəyə ayrılır: Təbriz, Ərdəbil, Zəncan şivələri), Naxçıvan, İrəvan.

Şimal ləhcələrinə daxil olan şivə qrupları və

onların xüsusiyyətlərini qeyd edərkən şivə qruplarının hər birinin həm oxşar və fərqli, həm də özəl dialekt xüsusiyyətlərinin olduğunun da şahidi olduq. Bu özəlliklər isə Şimal ləhcələrinə daxil olan şivə qruplarından, xüsusilə Oğuz-Qəbələ rayon şivələrinin dialekt xüsusiyyətlərində xüsusi olaraq özünü göstərmişdir. Çünki Oğuz-Qəbələ nədənsə həmişə tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Bu baxımdan Oğuz-Qəbələ rayon şivələrinin özəl xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərkən, aşağıdakı maraqlı faktlar məs: Oğuz rayonun Xaçmaz, Xaçmaz Qışlaq və Abdallı kəndlərində gələcək zaman forması yerinə *-itdi, -itdi (-cıtdı, -cıtıdi)* işlənməsi: *gəlcitdi, baxcıtdı, görcütdü* və s. Bucax və Muxas kəndlərində isə yenə gələcək zaman tam fərqli formada - *geleyşdi, baxee:işdi* formasında, Daşalı kəndi isə Şəki rayonuna yaxın məsafədə yerləşdiyindən burada sait səslərin qalınlaşma hadisəsinin daha çox olması. Məs: - *Hayndı götürusaaan? - Aa havına baxıısanmı?* və s. Xal-xal, Xalxal Qışlaq, Kərimli kəndləri qarışıq camaatdan, yeni həm ləzgi, həm də digər xalqın nümayəndələrindən ibarət olması, dialektik fərqlərin meydana çıxmasına səbəbdir. Bundan başqa rayonun 31 kəndindən 12-si isə sırf ləzgi

kəndləridir. Bu kəndlər Dağıstanla sərhəd olduğu üçün bunlardan Filfillu, Qarabulaq, Astraxanovka, Söyüdlü, Top, Ərmənət Yaqublu, Yenikənd kimi ləzgi kəndlərinin də özünəməxsus spesifik danışıqı vardır.

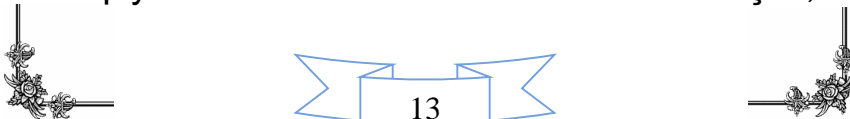
Tədqiqat zamanı Qəbələ rayon kəndlərinin də özünəməxsus şivə xüsusiyyətlərinə rast gəlinib. Belə ki, rayonun Yemişanlı kənd şivəsində baş verən *e>ə* əvəzlənməsi (*vərmişəm*, *vərirəm* və s. kimi). Şimal qrupu dialektlərindən Zaqatala, Qax, ən çox da Balakən rayonlarının kəndlərində eyni dərəcədə işlədilir. Nic qəsəbəsində – getcək, gələcək: *-acaq -əcak* şəkilçisində gələcək zamanından anlautda *a -sız, -caq, -cək* formasının işlədilməsi. Vəndam, Nic və Qəbələ rayonlarının özündə sait səs uzanmaları yenə incə saitlərin qalınlaşma prosesinə doğru gedişi *galı:saan?*, *gidisaa:nmı?* kimi ifadələrin işlənməsi yenə Zaqatala-Qax, Balakən şivələrində də eyniyyət təşkil edir. Qəbələ rayon şivələrinin özəlliklərindən biri də istər gələcək zaman –*acaq* şəkilçisi, istərsə də keçmiş zaman *-mış* şəkilçisi yerinə *-dı* nəqli zaman şəkilçisinin işlədilməsidir. Məs: *getdisən*, *gəldisən?* Həmçinin Qəbələ rayonunun Tikanlı və Mıxlıqovaq qəsəbələrinin danışıq dilində Şəki

rayonuna yaxın olmasıyla əlaqədar *o-laşma* prosesinin güclü təsiri öz əksini tapır: *gəlso:z*, *geso:z* və s. Zağran qəsəbəsində isə *gəlrux*, *gerux*, *verux*, *gəlux*, *gerux* fərqli tələffüz formalarına rast gəlinir.

Şimal ləhcələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini yuxarıda qeyd etmişdik, lakin bu qrupu Şərq, Qərb və Cənub qrupu ləhcələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onlarda oğuz ünsürləri ilə bərabər qıpçaq dil elementlərinin üstün olmasıdır. Tədqiqatçılar haqlı olaraq Azərbaycan türkcəsinin Şimal dialektlərində oğuz qrupu dilləri üçün tipik olan xüsusiyyətlərlə harmoniya yaratmayan əlamətlərin olduğunu qeyd etmişlər [3, s.3-12]. Bu da məhz qıpçaq elementləri idi.

Qədim Azərbaycan dilində qıpçaq xüsusiyyətləri I minilliyin ortalarından prinsip etibarilə, həmin dilin ümümxalq xüsusiyyətləridir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, hun-qıpçaq dili, görünür, bu dildə danışanların intensiv əlaqələrinin mövcudluğundan nə qədər geniş coğrafiyaya yayılsa da, oğuz və karluq dilləri ilə müqayisədə daha az “daxili” dialekt vermişdir,

məsələn, qazax, qırğız, hətta kifayət qədər mürəkkəb mənşəyə malik tatar dilinin dialektləri Azərbaycan, türkmən, yaxud özbək dilinin dialektləri qədər “zəngin” deyildir [54, s.50]. Bu o demək deyil ki, Şimal dialektlərində dialekt fərqləri az özünü göstərir və ya çətinlik yaradır. Ümumiyyətlə, oğuz-səlcuqların Azərbaycana yürüşünə qədər Zaqafqaziya mənbələrinin dilinə keçən türkiyəli, Azərbaycanda, ümumən Zaqafqaziyada geniş yayılmış, hətta qeyri-türk mənşəli etnosların bu və ya digər dərəcədə bildikləri bir türkcənin mövcudluğunu təsdiq edir. Həmin türkcə isə qıpçaq tayfa dili əsasında qurulmuş, bir sıra digər türkcənin elementlərini özündə ehtiva etmişdir [54, s.51].

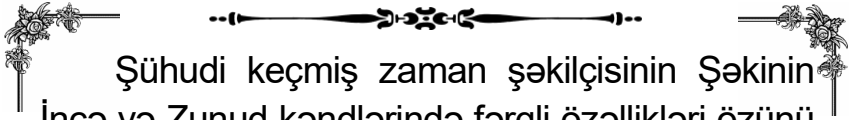
Azərbaycan dialektoloqları Şimali Azərbaycan dialektlərində qədim qıpçaq xüsusiyyətlərinin kifayət qədər aydın bir şəkildə əks olunduğunu göstərir. Həmin fərqlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi həm fonetik, həm morfoloji sahədə özünü göstərir. Amma Şimal ləhcələrinin daxili şivələrinin spesifikliyini göstərən və onların digər qruplarla müqayisəli formalarını verməklə Şimal ləhcəsinin şivə qruplarındakı ləhcə xüsusiyyətlərini isbatlamağa çalışmışdıq. Şimal bölgəsinin dialekt

fərqlərinə fonetik xüsusiyyətlərinə əvvəlki monoqrafiyada geniş yer ayırmışıq. Bu monoqrafiyada isə sırf bu bölgənin morfoloji xüsusiyyətləri yer almışdır.

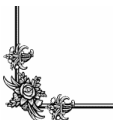
Morfoloji xüsusiyyətlərə I şəxs və II şəxsdə yönlük halın *mağa*, *sağa* formalarının işlədilməsi, indiki zamanı bildirmək üçün *-adu*, *-ədü* şəkilçisinin işlədilməsi, həmçinin indiki zamanın analitik forması olan *baxa durur // baxa var* (bu Şərqi qrupu dialektlərindən Dərbənd dialektlərində də öz əksini tapır: *yazadu*, *edədü* və s) .

Tədqiqatçı M.Məmmədli qıpçaq dilləri üçün spesifik olan *q/ğ–y* səs uyğunluğunun həmçinin Şimal qrupu şivələrində öz əksini tapdığını qeyd edir. *-ya* şəkilçisinin isə oğuz qrupu türk dillərini səciyyələndirən xüsusiyyətlər olduğunu qeyd edir.

Feilin əmr şəklinin II şəxs təkində *-gil* şəkilçisinin işlədilməsi daha çox Şəki şivələrində özünü göstərir. Həmçinin Qəbələ və Qax-Zaqatala şivələrində qismən (Zaqatalanın Bazar kəndində Şəkiden köçüb gəlib məskunlaşan camaatın dilində) Cənub dialektlərində və Naxçıvan şivələrində də işlədilir. Fikrimizcə, bütün bunlar qıpçaqların tarixən yerləşdiyi ərazilərdir.

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin Şəkinin İncə və Zunud kəndlərində fərqli özəllikləri özünü göstərir. Sonu “m” və “n” samitləri ilə bitən fellər birinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin tək və cəmində *-ni, -ni, -nu, -nü*: birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində *-ni, -ni, -nu, -nü*, sonu “l” ilə bitən feillər isə birinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin tək və cəmində *-li, -li, -lu, -lü* birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində *-li, -li* şəkilçilərini qəbul edir. Məs: *qannım, qannın, qannı, qannıx, gəllim, gəllin, gəllin, gəlli, gəllux, gəllilər*. Bütün bu kimi faktlar şimal ləhcələrinin adlanmasında yetərli faktlar sayılır.

GİRİŞ

Azərbaycan dialektoloqları Azərbaycan dilinin dialektlərində qədim qıpçaq xüsusiyyətlərinin kifayət qədər aydın bir şəkildə əks olunduğunu göstərmişlər. Həmin fərqlər həm fonetik, həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan özünü göstərir.

Amma Şimal ləhcələrinin daxili şivələrinin spesifikliyini göstərən və onların digər qruplarla müqayisəli formalarını verməklə, Şimal ləhcəsi şivələrindəki qıpçaq elementlərini monoqrafiyada isbatlamağa çalışmışıq.

Azərbaycan dili şivələrinin morfolojiyası zəngin olmaqla, ədəbi dilimizin morfolojiyasından bir çox xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Belə ki, şivələrimizin ədəbi dillə üst-üstə düşən morfoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müasir Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinməyən kifayət qədər morfoloji əlamətlər də özünü göstərir. Şivələrimizin morfoloji əlamətləri dilimizin tarixi ilə səsleşir və eyni zamanda digər türk dillərində də rast gəlinir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji quruluşunun formalaşması və inkişaf tarixini izləmək üçün şivələrimizin morfoloji

xüsusiyyətləri tam təsəvvür yaradır və baş verən morfoloji dəyişikliyi üzə çıxarmağa imkan yaradır. Bu da şivələrimizdə dilimizin qədim dövrünə xas hal şəkilçilərinin, eləcə də leksik və qrammatik şəkilçilərin mühafizə olunması ilə bağlıdır . [8, s.5].

Azərbaycan dili Şimal ləhcəsi şivə qrupları özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri ilə ədəbi dildən fərqlidir. Bu xüsusiyyətlər onun ismin hal, mənsubiyyət şəkilçilərində, əvəzlilərdə, feilin zaman şəkilçilərində, feili bağlama şəkilçilərində daha çox özünü göstərir.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında dialekt fərqi yaradan morfoloji xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq da olar.

1. Morfoloji xüsusiyyətlərə I şəxs və II şəxs də yönlük halın *mağa*, *sağa* formalarının işlədilməsi,

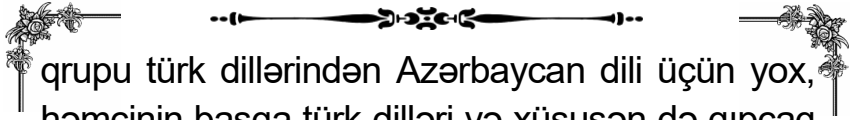
2. İndiki zamanı bildirmək üçün *-adu*, *-ədü* şəkilçisinin işlədilməsi, həmçinin indiki zamanın analitik forması olan *baxa durur // baxa var*, bu Şərqi qrupu dialektlərindən Dərbənd dialektlərində də öz əksini tapır (*yazadu*, *edədü* və s). Tədqiqatçı M.Məmmədli qıpçaq dilləri üçün spesifik olan *q//ğ – y* səs uyğunluğunun həmçinin

Şimal ləhcəsi şivələrində öz əksini tapdığını qeyd edir.

3. Feilin əmr şəklinin II şəxs təkində *-gil* şəkilçisinin işlədilməsi daha çox Şəki şivəsində özünü göstərir. Həmçinin Qəbələ və Qax-Zaqatala şivələrində qismən (Zaqatalanın Bazar kəndində Şəkiden köçüb gəlib məskunlaşan camaatın dilində) Cənub dialektlərində və Naxçıvan şivələrində də işlədilir. Fikrimizcə, bütün bunlar qıpçaqların tarixən yerləşdiyi ərazilərdir.

4. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin Şəkinin İncə və Zunud kəndlərində fərqli özəllikləri özünü göstərir. Sonu “*m*” və “*n*” samitləri ilə bitən fellər birinci şəxsin tək və üçüncü şəxsin tək və cəmində *-ni, -ni, -nu, -nü*; birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində *-ni, -ni, -nu, -nü*, sonu “*ı*” ilə bitən feillər isə birinci şəxsin tək və üçüncü şəxsin tək və cəmində *-li, -li, -lu, -lü*, birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində *-li, -li* şəkilçilərini qəbul edir. Məs: *qannım, qannın, qannı, qannıx, gəllim, gəllin, gəllin, gəlli, gəllux, gəllilər*. Bütün bu kimi faktlar şimal ləhcəsinin şivə qruplarının adlanmasında yetərli faktlar sayılır.

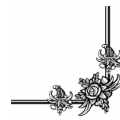
Bu tədqiqatdan alınan nəticələr təkcə oğuz

qrupu türk dillərindən Azərbaycan dili üçün yox, həmçinin başqa türk dilləri və xüsusən də qıpçaq qrupu türk dilləri ilə də müqayisədə yeni baxışla yanaşmağa imkan verir. Çünki Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş müxtəlif tayfaların dil elementlərinin heç də hamısı ümumxalq dili xüsusiyyəti ola bilməmişdir. Ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması prosesi dilin yerli müxtəlifliyini də bir növ zəruri etmişdir. Azərbaycan xalq dili kimi inkişaf etdikcə, ədəbi dilin yazılı qolu sabitləşdikcə ayrı-ayrı dil vahidlərinin dialekt həddində müəyyənləşməsi prosesi getmişdir. Dilin başqa yaruslarında olduğu kimi, morfoloji quruluşunda da ayrı-ayrı elementlər (morfoloji əlamət) dialekt faktı kimi işlənmişdir [20,s.148]. [13]

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinin morfoloji baxımdan təsnifində hələ də tam yetkin bir fikir yoxdur. Morfologiya ilə bağlı yazılmış əsərlərdə nitq hissələrinin təsnifi bir neçə qrupda cəmlənir. Amma Azərbaycan dili şivələrindən bəhs edən əsərlərdə nitq hissələri iki yerə - əsas nitq hissələri və köməkçi nitq hissələrinə bölünür.

İ.Bayramov isə Azərbaycan dili şivələrində

işlənən nitq hissələrini ədəbi dildə olduğu kimi üç yerə bölmüşdür.

1. Əsas nitq hissələri: isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf;

2. Köməkçi nitq hissələri: qoşma, bağlayıcı, ədat;

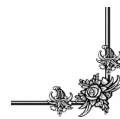
3. Xüsusi nitq hissələri: modal sözlər, nida1. [8 s.13].

Biz isə Şimal ləhcəsinin şivə qruplarının morfoloji bölgüsünü iki formada vermişik.

1. Əsas nitq hissələri: isim, sifət, say, əvəzlik. feil, zərf;

2. Köməkçi nitq hissələri: qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida.

Ümumiyyətlə, türk dilləri leksik tərkib baxımından izah olunarkən leksik-semantik və qrammatik əlamətlər zəminində daha çox əsas və köməkçi nitq hissələrinə ayrılmışdır.

1. İsim.

Şimal ləhcəsi şivə qruplarında isim kateqoriyasının ədəbi dillə eləcə də, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə eyniyyət təşkil edən cəhətlər olduğu kimi, bəzi fərqli xüsusiyyətləri də nəzərə çarpır. Bu xüsusiyyətlər həm leksik, həm də morfoloji cəhətdən özünü göstərir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili şivələrində isim öz morfoloji xüsusiyyətləri baxımından ədəbi dildən fərqlənir. Bu da onun daha çox hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarında özünü biruzə verir. Bildiyimiz kimi, türk sistemli dillərdə də isimlər hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyalarına malikdir. Məhz türk dillərində də leksik-semantik cəhətdən isimlər müəyyən hallarda ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərqləri smin quruluşunda - sadə, düzəltmə, mürəkkəb isimlərdə özünü göstərir. Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsi şivə qruplarında da isimlər quruluşuna görə üç yerə bölünür.

Sadə isimlər.

Azərbaycan dili şivələrində işlənən isimlərin əksəriyyətini sadə isimlər təşkil edir və dilimizin qədim dövrünə aid kifayət qədər sadə isimlərə rast gəlinir. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında işlənən sadə isimlərin bir hissəsi Azərbaycan ədəbi dilində işlənən isimlərlə müəyyən fonetik fərqlərlə seçilməsinə baxmayaraq eyniyyət təşkil edir. Lakin şimal ləhcəsi şivə qruplarının özünəməxsus, yalnız bu şivələrdə işlənən sadə isimləri də var. Bunlara *bəlgə* - nişan, *xıdıl*-(bacı və qardaş uşağı), *cadar*- (qocalmış toxumluq xiyar), *perzivan*- (xüsusi ərazi sahə), *cada*, *cağana* və s.(Qax, Zaq., Bal.), *aba*- ana, ata, *abacur* (Zaq.) // *abajur* (Şəki), *abal* – key, *abay*-ləzgi arvadı (Zaq.), *abay* –xala(Şəki), *acnaur-kolbasa*(həm Zaq., həm də Şəki), *adar* - evin qapısı (Şəki), *a:diy* – ana (Zaq.), *afar*–qutab (Şəki), *agız* –heyvanın ilk südü, *axda*-toxumsuz qurudulmuş meyvə, *aquba* - əziyyət, *aladı*-qoz çırpmaq üçün çubuq, *an* - qapının kandarı, *arası*-alət, *arna* - ədavət, *arası* - alət, *asıx*-qaşqabaq, *atuf*-papiros (Qax), *atavul*-15-20 dərzlik ot tayası (Zaq.), *aulu* - çobanların daşla oynadığı oyun adı(Qax), *astamur* - ərsin (Zaq.), *aupay* - *iri qarğıdalı xəngəli*(Qax), *a:va* -

gicgah, *aval* - məhəllə (Qax), *bada-əmiarvadı*, *emidostu*, *bafa* - ot bağlaması (hər 3 şivədə var), *baqala* - kiçik saxsı qab (kiçik saxsı qab), *baldırcan* - pomidor (*Balakən*), *ba:ri* (divar), *batix* - çörək (Şəki), *biç* - emi və ya dayı arvadı (Şəki), *boq* - qarğıdan hazırlanan boru (Qax), *boqon*-evin küncü (*Balakən*), *boş* – barama (Şəki), *bölmə* - nəlbəki (hər 3 şivədə), *böq-böylə* anlamında (*Zaqatala*), *bö:lü* – çovdar (*Balakən*), *bötü* - kiçük (*Balakən*), *buba-* ana (*Balakən*), *buxal* - çobanların dəri asdığı ağac (*Zaqatala*), *bürmə* - qalın kolluq (Şəki), *lənbə* (*Zaq.*), *cabal* - cır tut ağacı (hər 3 şivədə), *çaqa* - fındığın yaşıl qabığı, *carçı* - evin pərdəsinin üstündən döşənən xırda ağac (*Balakən*), *cece* - göy soğan (*Zaq.*), *cər* - iməçilik// sürü (Qax), *cığa* - böyük buynuz (*Zaq.*), *cırqı* - qoyunun quyuğu (Qax), *cız* - kiçik arx (hər 3 şivədə), *ciğ* - dağ ətəyində otlaq, *ciğə* - zirvə (Qax), *cincar* - gicitkan (hər 3 şivədə), *cırat* - arxadan ayrılan yol (Şəki), *cirək* – payız şumu (Qax), *coqay* - dəni təmizlənmiş qarğıdalı qıçası (hər 3 ləhcədə), *cuva-* ensiz uzun ağac (*Zaq.*, *Qax*), *cüdmək* - ilgəh, düyüm (*Zaq.*), *çaxu* - doğar qoyun (*Bal.*), *çaku* - qoç (*Zaq.*), *çal* - dağ düşü (Qax), *ca:n* – vaxt, zaman (Şəki), *çayıl* – kiçik göl(

Şəki), *çavuş* – bayquş (Zaq.), *çayıl*-kişik göl, *çekil* - cır tut ağacı, *çengə* - dəstə (Şəki), *çeyil* - bataqlıq, *çəp* - mis səhəng, *çərçəri*-bitki adı (Şəki), *çərə*-qoyunun son balası - qoyunun son balası (Qax), *çəri*-uşaq (Qax), *çırx*-bədənin qurşaqdan yuxarı hissəsi (Bal.), *çil* - vəhşi qaz (Zaq.) və s.

Daba – barsız (hər 3 dildə), *dabjo*– papiros (Zaq.), *dasdar*-gəlin üçün baş örtüyü(Qax), *davdav* - uzuntüklü dovşan (Qax), *dele* - xörək adı (Zaq.), *dədix* – ayaq (Şəki), *deyə*- (daxma- talvar), *didiy* - ata (Zaq.), *diki* - motal (Zaq.), *dim* - ilik (Qax), *dizli* – ovuc (Qax), *doquş* - balaca saxsı qab(Şəki), *dümə* - boğaz, boyun (Zaq.), *ejğa:n* - işsiz, boş bekar (hər 3 şivədə), *eşix*- həyəət (hər 3 şivədə), *ədə* - ana (Qax), *əmə* - bibi(Zaq.), *əncər*-üz,sifət (Şəki), *ərəc* - pul (Qax), *əsdəmi* - ərsin (Qax), *əsi* - düşmən (Qax), *falda*-nişastadan hazırlanmış horra (Şəki), *fərməş* - paltar sərilən yer(Şəki), *fızılıx*-qalın kolluq (hər 3 şivədə), *girs* - xəmir xörəyi (hər 3 şivədə), *güntü* - oğru (Qax), *güyüm* - mis səhəng (hər 3 şivədə), *haquy* - xəşil (Zaq.), *haa* - kirşə (hər 3 şivədə), *hənd* - əkin sahəsi (Şəki), *həng* - musiqi (Qax), *xacu* - təzə doğulmuş inəyin ilk südü (Zaq.), *xal* - pencək (Qax), *xasım* - tay, tuş (Şəki), *xır* - paxıl (Balakən),

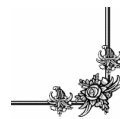

xoqi - yunun çıxarı (Zaq.) və s.

İçi - qardaş, *içiliy* - qardaş arvadı, *ida* - ana (Zaqatala), *ixlas* - xörək adı (Qax), *ilğa*- sıra (Zaq.-Bal), *inçixov* - yabanı bitki (Şəki), *ini* – qayın (hər 3 şivədə), *irət* - kələyağı (Şəki), *isrip* - qənaət, *iyar* - yəhər (hər 3 şivədə), *kakə* - xəmir xörəyi (Zaq.), *kartı* - qoyunun qarnının altındakı yun (Qax), *kata* - mal aşığı (Bal.), *kaş* – bozbaş (Bal.), *kesix*- qohum – övlad (hər 3 şivədə), *köntər* – bitki adı və s.

Qağ - qarğıdalı saçağı, *qaj*- kiçik arx, *qabuç* - bağlama, *qağata* – balaca saxsı qab, *qanqur*-böyük öküz (Qax), *qari* - qolun dirsəkdən yuxarı hissəsi və s.

Ocu - nənə (Zaq.), *orto* - saxsı qab (Zaq.) və s.[67, s.92].

Düzəltmə isimlər.

Ədəbi dildə isim düzəldən şəkilçilər bildiyimiz kimi, iki yolla əmələ gəlir:

- a) Adlardan əmələ gələn düzəltmə isimlər;
- b) Feillərdən əmələ gələn düzəltmə isimlər.

Lakin biz aşağıda şimal ləhcəsi şivə qruplarında fərqlilik yaradan isim və feildən isim düzəldən bir neçə şəkilçiyə diqqət yetirəcəyik. Burada işlənən isim düzəldən şəkilçilərə baxaq:

-lıq⁴. Bu şəkilçi *-dix // -nix // -rix // -zix* variantları ilə özünü göstərir: *işixlix* (Şə.), *yağmurrux* (Zaq.), *qabırriğ*, *narrix*, *darrix*, *ucuzdux*, *boğazdix düyə*, *dirriklix*, *qıtdix* (Qax, Zaq., Bal., Oğ.). Bu şəkilçi qazax, tatar və qırğız dillərində də eyni formada və bəzən tatar dilində *lık / lek*, qazax və qırğız dilində *tık/ tik* şəkilçisi ilə bərabər, qırğız dilində isə həm də *dık/ dik* formaları da işlənir. Bu formalar da yuxarıda verdiyimiz şimal ləhcəsi dialektlərində verdiyimiz misallarda aydın görünür (*utınlık-odunluq*, *külmeklek - köyneklik*, *eşnələk – dostluq* - tatar: orındık - *divan*, *joldastlık - yoldaşlıq*, *sendik* -

seninki-qazax d: balalık – uşaqlıq, töştük – döşdük.

-lax: qışlax, buzlax (Zaq.);

-ma: qaurma (Zaq., Qax). Bu şəkilçi eyni zamanda tatar, qazax, qırğız dillərində geniş işlədilir, *sözmə-süzmə, kaptırma-çengel, tuvma-yeni doğmuş heyvan balası* (tatar), *sıvırma-çəkmçə, şapma-silahın tətiiyi, katırma-incə yuxa, tapşırma – vəzifə* (qazax), *baylama-bağlama, başkama –idarə* (qırğız);

-ax, -əx: qısrax (Zaq.), süzəx' (Şə.);

-qu; qurqu çuvuqqu;

-ucu: otucu (Şə.);

-x, -ğ, -g, -x'-şəkilçili sözlər: ələx', döşəx // döşəh // döşəğ;

-çı⁴: naxırçı, sığırçı;

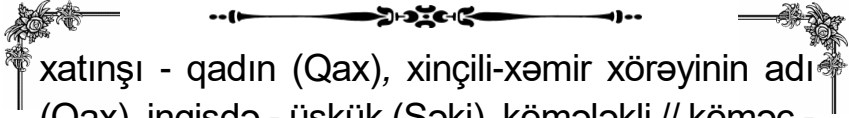
-ağ, -əğ: uçuncağ;

-mac²: doğramac, ütməc, addamac.

Şimal ləhcəsi şivə qruplarında ədəbi dildən fərqli olan və yalnız Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlənən düzəltmə dialektizmlərə

aşağıdakı müəyyən sözlərin bir qismini də əlavə edə bilərik.

Angili - bitki adı (Zaq), *avşala* - çömçə (Qax), *ayqax*- bələdçi (Qax), *bağanax*- barmağın arası (Şəki), *baqala* - kiçik saxsı qab (Şəki), *balbacan*- sağdiş (Qax, Zaq.) , *balbi* - darı küləşi (Zaq.), *ba:li* – giləs (Zaq.), *basdırma* – paya (hər 3 şivədə), *basna*- keyfiyyətsiz, aşağı növ ipək və ya barama (Şəki), *batdax* - palçıq (hər 3 şivədə), *beytin* - avara, *bəçəli* - lobyə, *bələgir* – tənbel (Şəki), *boylu* - hamilə (hər 3 şivədə), *boytur*-çardağın üst dirəyi(Qax), *bölmə* - *nəlbəki* (hər 3 şiv.), *canqa*, *canqallıq* –*qoçu*// *qoçuluq* (Qax, Şəki), *cərci* - lobyə və xiyar tağlarının yanında basdırılan uzun ağac(hər 3 şiv.), *cimçi*- səbət (Balakən), *çumlax* - uçurum (Qax),*curcumay* - az qurumuş meyvə (Qax), *çalaçı* - çalğıcı (Zaq.), *dengi*- silindir formasında qab, *dərvəçə* - darvazada olan kiçik qapı (Qax), *diləciy* - oxlov (Zaq.), *didey* - böyük qardaş (Zaq.), *dizli* - ovuc (Zaq.), *dönbə* -dayaq (Zaq.), *düşəlgə* - hədiyyə (Şəki), *əngilik* - yabani bitki adı (Qax), *əşməngi* - yaltaq (Zaq.), *gəlti* - palaz (Qax), *gənzix*- alının yuxarı hissəsi (Qax), *gəzəngi* - bitki xəstəliyi adı, *hov*- kömək, *hovuş*-daş, *hörmüş* - sünbüllü ot adı (hər 3 şivədə),

xatınşı - qadın (Qax), xinçili-xəmir xörəyinin adı (Qax), ingişdə - üskük (Şəki), köməkləli // köməç - köhnə ayaqqabı (hər 3 şivə) , *köpgər* - dağ keçisi (Qax), *kut* – mal qara üçün çörək (Zaq.), *kutxa* – sənək (Qax) və s.

Mürəkkəb isimlər

Azərbaycan dili şivələrində olduğu kimi Şimal ləhcəsi şivələrində də mürəkkəb isimlər müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsindən əmələ gəlir. Şimal ləhcəsi şivələrində işlənən mürəkkəb isimlərə misal olaraq: *yeralma*, *başayax*, *saçağı*, *şa:pəri* (Zaq.), *əşsüzən*, *başxarı*, *sinəbənd* (Qax), məhmətli, *ayafqab* (Zaq. - A.Ta.). *astarpanbı* - toyun birinci günü (Zaq.), *bacgün* - şax, ağacın kəsilmiş nazik budaqları (Zaq.), *bağırdağ*- uşağı beşiyə bağlamaq üçün enli bağ (Şəki-Zaq.), beybut - qatlanmayan iri bıçaq (Şəki), *bənbələh* - araba oxunun üstündə olan ağac hissə (Qax), *bişdüş* - xörək yemək (Şəki), *cimcimey* - bataqlıq (Qax), *cərqab* - yundan toxunmuş ayaqqabı (Qax), *çaxçax*-ağaclara vurulan köndələn hasar (Zaq.), *çılıxçapar* – yarasa(Zaq.), *çirçirə* - qığılıcım, *çonçor*- gölməçə, *dabdabay*- siçovul (Zaq.), *danaqıran*- novruzgülü (Zaq.), *daramat* - evdə olan yeyinti (Qax), *daşqura* - palçıqsız divar (Şəki), *dayvuran*- dəvədabanı (Zaq.), *dindilim* – cincilim (Zaq.), *elçar*- heyva mürəbbəsi (Zaq.), *eyməotu*- şüyüd (Qax), *əmirqan* – tənzip (Zaq.), *gelinserçə* - şanapipik (Qax), *halaypoan*- iş pozan adam (hər 3 şivədə), *hingili* - xəmir xörəyi,

xamsalyan - bitki adı (Zaq.), *xavayarpax-bağayarpağı* (Zaq.), *kəlləqıtza-kəlləpaça* (Qax), *qaşqala*- itburnu (Qax), *orabaş* - tütünün ucda qalmış son yarpaqlarını dərmək (hər 3 şivədə), *taptapay* - siçovul (Qax), *yalağagirmə* - uşaq oyunun adı (Zaq.), *yeddigelin* - mədəcik (Qax), *yeddilövüm*- qarışıq şirniyyat (Qax), *yelyelpənək* - sürətlə (Qax), *yezdenqi* - misgər (hər 3 şivədə), *zarılbətıl* - qəflətən (Şəki), *zınğır-zınğır* – avara (Qax), *ziyaralanmax* - şikayət etmək, şikayətçi (Zaq.).

İsmin qrammatik kateqoriyaları.

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi şivələrimizdə də ismin kateqoriyaları mövcuddur. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında da ismin aşağıdakı dörd kateqoriyası özünü göstərir.

1. Hal kateqoriyası;
2. Mənsubiyyət kateqoriyası;
3. Kəmiyyət kateqoriyası;
4. Şəxs kateqoriyası.

Hal kateqoriyası.

İsmlərin hallanması: Hal kateqoriyası dilimizin qrammatik sistemində xüsusi yeri və rolu olan, əksər türk dillərində tarixən o qədər də ciddi dəyişikliyə uğramayan, cümlə üzvləri və söz birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə yaradaraq isim, əvəzlik, məsdərlə yanaşı, isimləşmiş sifət, say, zərf, feili isim və feili sifətdə özünü göstərə bilən -ın qədim və zəngin kateqoriyalardan biridir. Dilçilik ədəbiyyatında hallanma haqlı olaraq “formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələblərdən irəli gələn kateqoriya hesab edilir. [40. s.18 . 41.]

Hal kateqoriyası dillərin qrammatik quruluşunda ciddi sistemə malik olan, hər bir dilin daxili imkanlarına uyğun təzahür edən və nitq prosesində söz və söz birləşmələrinin düzgün əlaqələnməsinə xidmət göstərən kateqoriya kimi dil sisteminin mühüm həlqəsini təşkil edir. Dünya dillərinin əksəriyyətində mövcud olan bu kateqoriya hər bir dildə özünəməxsus elementləri, morfoloji - sintaktik əlamətləri və göstəriciləri ilə fərqlənir. Müxtəlif dillərdə halların morfoloji əlamətləri fərqli olduğu kimi sayları da müxtəlif formada özünü göstərir.

Hal kateqoriyası haqqında yazarkən tarixi və müasir dilimizdə halların sayı, hər birinin özünəməxsus qrammatik göstəriciləri, halların bir-biri ilə genetik bağlılığı, tarixi hal əvəzlənmələri kimi məsələlərə də diqqət yetirmək lazımdır. "Bəllidir ki, hal şəkilçiləri sözlər arasında qrammatik əlaqə yaradır: yiyəlik hal adlar arasında, digər hallar isə adlarla feillər arasında idarə əlaqəsi yaradır. Bu da bəllidir ki, feillərin idarə etmək xüsusiyyəti zaman-zaman cilalanmış, təsirli və təsirsiz növlər üzrə differensiallaşmışdır. Bu inkişaf prosesi adla feil arasında əlaqə yaradan hal şəkilçilərində dərin iz buraxmışdır. [15.212]

Dilçilikdə hal kateqoriyası yetərincə tədqiq olunmuşdur. İstər Azərbaycan dilçiləri istərsə də türkoloqlar tərəfindən geniş şəkildə araşdırılsa da yenə də tədqiqata ehtiyacı olan sahədir.

Dilimizdə hal kateqoriyasının tədqiqindən danışarkən K.Bəşirovun, Ə.Tanrıverdinin, S.Zeynalın [62], M.Məmmədlinin, E.Əzizovun, M.Qıpçağın, N.Məmmədlinin elmi araşdırmalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Türk dillərində isimlərin hallanmasında fonetik fərqlərlə müşahidə edilən vahid bir sistem vardır. Türk dillərində bütün adlar, bütün sözlər, o cümlədən məsdərlər də hallanır. Hallar mənaları və daşdıqları sintaktik vəzifəyə görə qrammatik və məkani qrammatik hallar deyə iki qrupa bölünür.

Türk dillərinin əksəriyyətində altı hal – adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hal qəbul edilib. Lakin qazax, qaraçay-balkar, çuvaş və s. dillərdə birgəlik və çağırış halları deyə əlavə iki hal forması da qeyd olunur. Hal kateqoriyası çox qədim olub, hələ pratürk dövründə formalaşmağa başlayıb, bu dövrdə məkani halların formal əlamətləri həddindən artıq olub [74, s.99].

Türk dillərinin hal kateqoriyasından bəhs edən dilçilər içərisində Ə.Şükürlü qeyd edir ki, “Yazılı abidələrdə rast gəlinən bütün hal şəkilçiləri indiki türk dillərində olduğu kimidir.” [70. S 83].

Halların sayı məsələsi isə türk xalqlarının dillərində müxtəlif olmuşdur. Bu haqda tədqiqat işi aparan Y.Qəhrəmanova da tədqiqatında hal kateqoriyasının müxtəlif türk dillərindəki təsnifatı haqqında maraqlı fikirlərə yer vermişdir [41 .s.62].

Ə.Rəcəbli tədqiqatlarında bildirir ki, “Təəssüf ki, indiyə qədər türk dillərinin qədim dövrlərinə aid qrammatik xüsusiyyətlər bəzi son tədqiqatlar nəzərə alınmazsa, əsasən, Orxon-Yenisey yazılı abidələri üzərində izah edilmişdir. Türk yazılı abidələrinin ən qədim yazılı abidələri göytürk Orxon – Yenisey abidələrinin dili göstərir ki, hal kateqoriyası tarixin çox qədim dövrlərində təşəkkül tapmışdır. Çünki 13-14 əsr bundan əvvəl qədim türk qəbilələrinin dilində hərtərəfli inkişaf etmiş hal sistemi mövcud olmuşdur. Müəllif 8 halın adını qeyd edir: adlıq, yiyəlik, yönlük, istiqamət, təsirlik, yerlik, alət - birgəlik halı, çıxışlıq hal. [55.səh.91]

Bəzi tədqiqat işlərində qıpçaqlara aid olan mənbələrdə daha çox XVI əsrə qədərki və sonrakı mənbələrdə Azərbaycan dilinin hal şəkilçiləri ilə müqayisədə, əsasən eyniyyət təşkil etdiyini qeyd etmişlər [71, s.28].

Dildəki bütün müstəqil mənalı sözlər, o cümlədən isimlər hər hansı bir üzv vəzifəsində çıxış etdikdə bağlandığı və ya asılı olduğu sözün tələbi ilə öz formasını dəyişərək müxtəlif şəkillərdə çıxış edir. Türk dillərinin çoxunda altı hal verilir və Azərbaycan dilində də altı hal var [75 s.93].

Türkologiyada türkoloqlar hallanmada bir sıra meyarları əsas götürmüşlər. N.K.Dimitriyev hallanmada yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçilərinin saitle və ya samitlə başlamasını meyar götürərək hallanmanın iki tipini müəyyənləşdirmişdir: Cənub və Şimal. Müəllif Cənub qrupuna Azərbaycan, türk, türkmən dillərini, Şimal qrupuna isə digər türk dillərini daxil etmiş, bu qrupları fərqləndirən fonetik fərqlərin izahını vermişdir. Mirzə Kazımbəy türk hallanmasını türk-Azərbaycan və tatar-Cığatay dilləri əsasında, A.M.Şerbak qədim özbək və uyğur, Y.Əliyev oğuz, qıpçaq (tatar), karluk (cığatay)

formaları əsasında izah etmişdir [95.c 65]

Azərbaycan dilində ismin qrammatik kateqoriyalarını araşdıran M.Məmmədli hallanmanın tiplərindən danışarkən hal şəkilçilərinin müasir vəziyyətinin oğuz, qıpçaq və uyğur dil tiplərinin əsasında fərqləndirməyə çalışmışdır. Dialektoloq hallanmanı oğuz və qıpçaq dilləri ilə müqayisəsini apararaq onlar arasında altı fərqli cəhət göstərmişdir.

1. Oğuz dili ilə müqayisə də qıpçaq qrupu dillərinin çox variantı var.

2. Qıpçaq dillərində bütün halların kar və cingiltili qarşılığının mövcudluğu olduğu halda, oğuz dillərində yalnız cingiltili variantın üstünlüyü özünü göstərir.

3. Qıpçaq dillərində qədim **q** ünsürünün saxlanması - oğuz dillərindən isə yalnız türkmən dilində işlənməsi.

4. Təsirlik halın oğuz dilində tam və reduksiya olunmuş formasının, qıpçaq dillərində isə tam formalarının işlənməsi (-nı/-tı//-di).

5. Yerlik və çıxışlıq hallarda oğuz dillərində “d” ünsürünə, qıpçaq dillərində isə “t” ünsürünə

üstünlük verilməsi.

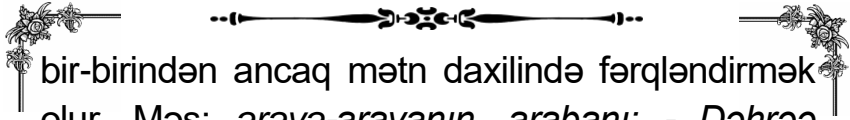
6. Oğuz qrupu dillərində üçüncü şəxs şəkilçisinin isimlərin yerlik və çıxışlıq hallarında n ünsürü ilə işlənməsini, qıpçaq mənşəli dillərdə isə yalnız çıxışlıq halda n ünsürünün işlənməsi hallarının müqayisəli təhlilini vermişdir [44, s.11].

M.Məmmədliyə görə “Vahid qədim hallanma forması (Orxon-Yenisey) olmuşdur ki, bu da türk dilinin tənəzzülü dövründə qədim özbək və oğuz tərkib hissələrinə ayrılmışdır. Bu da qədim özbək formasının əlamətlərinin müasir qıpçaq və karluk qrupu türk dillərində, oğuz əlamətlərinin isə oğuz qrupu dillərində aparıcıdır.

Müasir türk dillərində hallanmaya aid olan bu cür müxtəlifliyin səbəbini düzgün izah etmək üçün qədim dil faktlarının doğru izahını verməklə əldə etmək olar. T.Hacıyev boşuna qeyd etməmişdi ki, “Dilçilik ədəbiyyatında belə məlumat verilir ki, Azərbaycan dilinin əsasında oğuz və qıpçaqların dili dayanır”. Bu Mahmud Kaşğarlıda da öz əksini tapmışdır. Kaşğarlı oğuz və qıpçaq dillərini təxminən eyni xüsusiyyətlərlə təqdim edir və ayrılıqda oğuz və qıpçaq dilləri yox oğuz-qıpçaq dili deyə qeyd etmişdir. [21.səh 35-36]

Bu kimi digər tədqiqatçıların əsərlərinə də diqqət yetirərkən Y.Əliyevin fikri də maraqlı gəldi. O qeyd edir ki, “Etnocoğrafi parametrlər olduqca geniş ərazini əhatə etdiyindən vahid etnocoğrafi məkan bir-biri ilə qarşılıqlı kontaktda olan etnik-mədəni (və etnoliqivistik) mühitlərə parçalanır. Bu zamandan etibarən oğuzlarla qıpçaqların bir-birinə yaxınlaşması baş verir” [16.s.188]. Əslində isə oğuz və qıpçaqlar digər türk etnosları kimi Azərbaycan ərazisinin ən qədim aborigen sakinləridir. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisinin ta qədim zamanlardan türklərin ana vətəni olduğunu, bunun əlamətlərinin müasir türk dillərində o cümlədən bu ərazilərin dil xüsusiyyətlərində təbii olaraq əks olunaraq qorunub saxlanılmışdır. Bunun da bariz nümunələrindən birini məhz Azərbaycan dialekt və şivələrində Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında görmək olar.

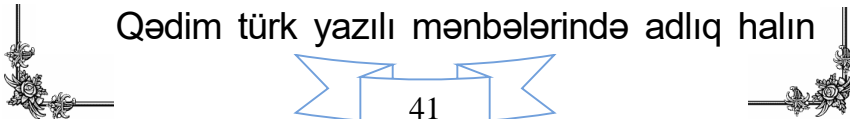
Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində qıpçaq elementləri üstünlük təşkil etdiyindən isimlər hallanarkən bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər meydana çıxır. Müəyyən kəndlərdə sonu saitle bitən isimlər yiyəlik və təsirlik hallarda eyni olur, formal cəhətdən bir-birindən seçilmir. Hər iki halı

bir-birindən ancaq mətn daxilində fərqləndirmək olur. Məs: *arava-aravanın, arabanı*; - *Dəhrəə (dəhrəni) götürüf hona vər* (Zaq. - Qım.); - *Dermaa (dəyirmanın) qavaaanda ho adam otırıy hemmmeşə* (Şəki - Laysk). Bəzi kəndlərdə sonu *n* səsi ilə bitən isimlər yiyəlik halda işləndikdə hal şəkilçisi düşür və bunun nəticəsində kökün axıncı hecasındakı sait uzanır. Məs: *seyvaan, deerman, eyvan* və s. Sait ilə bitən isimlərdə isə yiyəlik hal şəkilçisi bütünlüklə deyil, onun əvvəlinci iki səsi düşür və beləliklə, yiyəlik hal çox zaman tək bir *n* ilə ifadə olunur. Bu da sonuncu saitin uzanmasına səbəb olur. Məs: *ütüün, ciyin, dəvəən dədəən, kəlçəən* və s.

Adlıq hal.

A.Hüseynov adlıq halın şəkilçisizliyini bu halın vurğusuzluğu ilə əlaqələndirir [16, s.37]. Adlıq hal türk dillərinin bütün tarixi inkişaf dövrlərində sabit olmuşdur. Ə.Tanrıverdiyev XVI əsr qıpçaq dilinin qrammatikası kitabında qıpçaqlara aid sənədlərdə ismin adlıq halının daha çox müşahidə edildiyini qeyd edir [71, s.86].

Qədim türk yazılı mənbələrində adlıq halın

digər halların yerində işlənməsinə də təsadüf edilir. Adlıq hal Azərbaycan dilinin qədim və müasir dövründə olduğu kimi “Qutadqu bikik”, “Divani -lüğət -it türk” əsərlərində də morfoloji göstəricisi olmayan bir hal kimi verilmişdir. Klassiklərimizin əsərlərində qoşmalarla işlənən formalarına da rast gəlinmişdir.

Adlıq halın müxtəlif cümlə üzvlərin yerində işlənmişdir.

Ə.Rəcəbli adlıq halın göytürk yazılarında müasir türk dillərindən daha geniş funksiyaya malik olduğunu göstərmiş, adlıq halın yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq halların yerində işlənməsinə dair nümunələr də göstərmişdir.[55. Səh.91.]

Yiyəlik hal.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində daha çox damaq və dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı şəkilçi: *-in⁴* öz əksini tapır. Məlumdur ki, bir sıra türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *mən* və *biz* əvəzliyi yiyəlik halda *-in* əvəzinə həmin funksiyanı yerinə yetirən *-im* şəkilçisini, konkret

desək, *-in* şəkilçisinin fonetik deformasiyaya uğramış variantını qəbul edir.

Qıpçaq sənədlərində də mən və biz əvəzliyi yiyəlik halda *-im*, *-nim* şəkilçisini qəbul etmişdir. Məs: *menim- mənim*, *bizim-biznim*. Müasir Azərbaycan dilində yiyəlik hal; n formal göstəricisi olan *-in* (*-nin*) şəkilçisi uyğur yazılı abidələrində *-in / -in / -nın / -nın / -nun / -nün*, sənədlərində *-inq/ inq / -unq / -ninq / -ninq / -nunq* variantlarında işlənmişdir. Yiyəlik halın bu forması şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində bu gün də qorunub saxlanılır.

Akademik M.Şirəliyev mənsubiyyət kateqoriyasının analitik-sintetik dialektal şəklindən danışarkən bu formadan çox qədim tarixi formalaşma prosesinin qalığı kimi bəhs edir və Şimal- Qərb (Zaqatala -Qax) şivələrində daha fəal olduğunu vurğulayır: *menin qöz:*, *senin qöz:* - *seni qöz:* və.s [69]

N.Xuduyev də bu məsələdən bəhs edərkən yazır ki, “Bəzi qıpçaq dil xüsusiyyətlərini əks etdirən Quba, Zaqatala – Qax şivələrində “menin, bizin” variantları işlənir. [31 səh 93]

Bu hal həmçinin Şeki dialektində də öz əksini

tapır. Biz bunu qıpçaq dil elementi kimi dəyərləndiririk. -im elementi oğuz mənşəli -in elementi isə daha çox qıpçaq mənşəlidir.

Orxon abidələrinin dilində bu şəkilçi velyar **η** kimi özünü göstərir. XX əsrdə bu xüsusiyyət ədəbi dilimiz üçün arxaıkləşmişdir. Velyar **η** səsi qərb qrupu dialekt və şivələrində özünü qoruyub saxlamışdır.

Y.Məmmədov və M.İslamov da türk dillərinin qədim yazılı abidələrində -inq şəkilçisi ilə işlənən beninq // meninq, bizing formasının geniş yayıldığını göstərmişlər. Hətta qıpçaq abidəsi olan “Codex Cumanicus” da, XVI əsr polovest abidələrində, həmçinin qədim uyğur dilində də yiyelik halda mən və biz əvəzliləri ing şəkilçisi işlənmişdir. [40səh.133]

İsmin yiyelik halında nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, bəzi kəndlərdə dodaqlanmayan incə saitli sözlər dodaqlanmayan qalın saitli şəkilçi, dodaqlanan incə saitli sözlər isə dodaqlanan qalın saitli şəkilçi qəbul edir. Məs: *ezgilin həyvanın* (Şə. - A., Göy). Bəzən də bunun əksi özünü göstərir. Yəni qalın saitli isimlər hallanarkən incə saitli şəkilçi qəbul edir. Qalın

saitli sözlərdə incə saitli şəkilçinin işlənməsinə yiyəlik, yönlük, çıxışlıq, yerlik hallarında da görmək olur. Lakin belə xüsusiyyət ancaq müəyyən kəndlərdə sonu *c-j*, *ç*, *ş* samitləri ilə qurtaran sözlərdə müşahidə olunur. Məs: *qocün*, *qocə*, *qojdə*, *qojdən*, *quyün*, *quyə*, *quyi*, *quydə*, *quydən* (Şə. - B.Göy., Lay.). Yiyəlik halın qədim formaları olan *-ık* və *-ig* şəkilçiləri də vardır. Türk dillərində *n-ğ* uyğunluğu qanunauyğun bir haldır: *mağa*, *sağa*.

B.Sadıqov qıpçaq qrupu türk dillərində yiyəlik halda *-ig* şəkilçisinin işləndiyini qeyd edir [53, s.15-16]. Qıpçaq qrupu türk dillərində yiyəlik hal şəkilçilərinin dodaqlanan variantları işlənmir. *-nın* şəkilçisinin *-dın*, *-tın* şəkilçiləri ilə işlənən variantları daha çox işlənir. Məs: Altay dilində *-nın* || *-dın* || *-tın*; noqay dilində *-dinc*, *-dinc*, *-ninc*, *-tinc*, *tinc*; xakas dilində *-ninc*, *-nin*, *tinc*, *-tin*; qazax dilində *-nın*, *-nin*, *-dın*, *-tın*, *-tin*; qaraqalpaq dilində *-ninq*, *-ninq*, *-dinq*, *-dinq*, *-tinq*, *-tinq* və s. [78 s.100.].

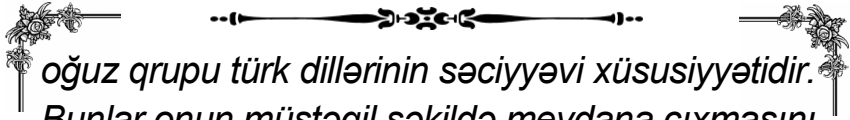
Qədim türk yazılı abidələrində yiyəlik hal şəkilçisinin həm sağır nun (n) variantlı, həm də n variantlı nümunələrinə də rast gəlinir, həmçinin

qədim türk yazılı abidələrində yiyəlik halın həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik bildirən formalarında işlənmişdir.

Müəyyən yiyəlik hal müasir türk dillərində olduğu kimi, abidələrin dilində də üçüncü növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir.

Yönlük hal.

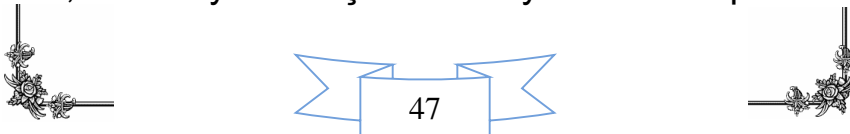
Müasir türk dillərinin oğuz qrupunda bu halın şəkilçi əlamətləri eynidir. Qədim türk yazılı abidələrində isə yönlük hal öz funksional imkanlarına və morfoloji əlamətlərinin çoxluğuna görə seçilir. Belə ki qədim türkdilli abidələrin dil faktlarında **a-ə, ka- kə, ra- rə, ça-çə, n** kimi morfemlərə malik olan yönlük hal Azərbaycan dilində **-a,-ə**, türkmən dilində **-a,-el,-ə**, qaqauz dilində **-a, -ə, -ya, -yaa**, türk dilində **-a,-e, -ya, -ye** şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir. Digər türk dillərində özünü göstərən əsas fərq yönlük halda qədim **q** ünsürünün müşahidə olunmasıdır. Bu halın tarixən əsas əlaməti **-a** olmuşdur. M.Məmmədli bu şəkilçi haqqında qeyd edir: “*Ən qədim yazılardan q // ğ –y səs uyğunluğu qıpçaq tipli türk dilləri üçün xarakterikdir. -ya şəkilçisi isə*

oğuz qrupu türk dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bunlar onun müstəqil şəkildə meydana çıxmasını şərtləndirən əsas səbəblərdəndir. Beləliklə, hər iki halda y bitişdirici samit kimi meydana çıxmış və müasir dövrdə də həmin mövqedə sabitləşmişdir” [44, s.25].

Azərbaycan dilçiliyinin tarixi qatlarında dilimizdə **-ğa, -ğə, -qa, -kə** şəkilçiləri də işlənmişdir. Bu şəkilçilər haqqında dilçilərin çoxsayda mübahisəli araşdırmaları var [41 səh 145-149]. Nədənə bir çox dilçilər bu şəkilçinin qıpçaq mənşəli olmasına hələ də qısqanclıq hissi ilə yanaşırlar. Axı tarixi faktlar bir daha sübut etdi ki, dilimizin formalaşmasında həm qıpçaq həm də oğuz paralelliyi mütləq şəkildə özünü göstərir.

-ğa- -ğə şəkilçisinə hazırda **-mağa- sağa** formasında Şimal ləhcəsinin Zaqatala - Qax şivəsində, eləcə də Qərb qrup dialekt və şivələrində **manqa/manğa, mənqə/sənqə onqa/onğa, unqa/unğa, honqa// hunqa// honğa** formalarında bu gün də işlədilir. M.Məmmədli **-ka, -qa,- -ğa** şəkilçisinin qıpçaq dillərinə xas xüsusiyyət olduğunu göstərərək yazır ki, “Azərbaycan dili şivələrində yönlük halın qədim

-ka // qa // ğa şəkilçisi şəxs əvəzliliklərinin tərkibində **Manqa// manğa, mənqə, sanqa //sanğa sənqə// onğa** formasında hələ də qalmaqdadır.[44.s.75-76]

Qazax dilində *-ra,-re,-ka,-ke*; altay dilində *-ra,-re,-qo, -qö, -ka, -ke, -ko, -kö*; qaraqalpaq dilində *-ra, -re, -ka, -ke*; noqay dilində *-ra, -re, -ka, -ke*; tatar dilində *-ra, -re, -ka, -kə, -na, -nə, -a, -ə*; qaraim dilində *-ra, -rə, -ka, -kə*; qaraçay-balkar dilində *-ra, -re, -xa, -xe, -nra, -nre, -na, -ne*.

Yönlük halın “*ğar*” sözündən də törədiyi ehtimal olunur. Bu şəkilçinin yalnız *-ğa* variantı müasir türk dillərində qalmışdır. Lakin müasir qumuq dilində bu şəkilçinin “*ğar*” forması əvəzliliklərdə və zərflərin tərkibində saxlanmışdır. B.A.Serebrennikov və bir sıra dilçilər *-a, -ə* şəkilçisinin *-k, -q, -g* ünsürlərini sonradan qəbul etdiyini göstərsələr də, O.Bötlinqə görə *-a* şəkilçisi “*ğa*”-dan törəmiş əvvəlcə şəxs əvəzliliklərinə sonra isə isimlərin sonuna artırılmaqla ümumtürk səciyyəsi əldə etmişdir. Ə.Abdullayev bu şəkilçinin monqol dilində qol mənasını verən müstəqil mənalı **qarı** sözündən əmələ gəldiyini, qar >qa > a istiqamətində şəkilçiləşmə prosesi keçdiyini

göstərir. [2,s.203-204.] M.Məmmədli -ğaru şəkilçisinin dilimizdəki allamorflarını göstərərək yazır ki, “-ğaru şəkilçisi Lerik və Ağdam şivələrində “dışğarı”, Zaqatala şivəsində “tışqarı”, İraq türkmanlarının dilində “tışarı” sözündə qalmışdır. Yönlük halın -aru,-ğaru,-xaru, -ra şəkilçiləri “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında, eləcə də klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlinir.

Ə.Rəcəbli də -ğa, -ğə şəkilçilərinin Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlək olduğunu, həm istiqamət halı bildirən -ğaru,-ğərü, həm də yönlük halda -ğa, -ğa şəkilçilərinin müstəqil morfem kimi işləndiyini göstərir (55. səh103).

Bu şəkilçinin -ça,- çe formaları haqqında maraqlı faktlar vardır.

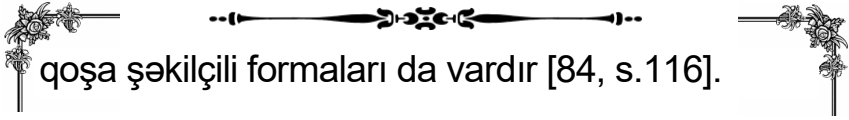
Türkoloqların bir qismi -a,-ə morfemli yönlük halın daha çox yayıldığını göstərirlər. Şumer dilində bu şəkilçi yerlik halın göstəricisi kimi çıxış etmiş, yönlük halda isə -ra şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. A.V. Serebrennikov oğuz qrupu türk dillərində və çuvaş dilində bu günə qədər saxlandığını bildirərək aşağıdakı nümunələri göstərmişdir: “türk, tas-a, türkm.ova-a, “kəndə”. Qıpçaq dillərində bu halın qalıqları mənsubiyyət

şəkilçili sözlərin hallanmasında özünü göstərir: Tat-Atım -a, qırğ.enem-e, qazax.goram-a (həyətimə). Bu halın izlərini ləhcə formalarında da tapmaq olar. Tədqiqatçı Y.Qəhrəmanova abidələrin dilində yönlük halın işlənməsinə dair 10-a yaxın başlıqlarda nümunələr vermişdir.[40. səh.135-7]

Yönlük hal şəkilçiləri bu və ya digər sözə əlavə edildikdə sonuncu samit bəzi hallarda düşür. Oğuz qrupu türk dillərində sonu *q, ç, k* samitləri ilə bitən sözlərə yönlük hal şəkilçisi əlavə etdikdə həmin samitlər *ğ, j, y* səsinə keçir [97, s.102-104].

Azərbaycan dilində yönlük halın morfoloji əlaməti XIX əsrə qədər *-a, -ya* və bəzən də *-ğa, -ğə* şəklində olmuşdur. Qədim türk yazılı abidələrində *-ka/ -kə, -qərü, -aru/ -əri / -ra / -rə* çox az hallarda isə *-karu // keru.-ə, -ya // -yə* variantında olan yönlük hal şəkilçisi qıpçaq sənədlərində *-qa /-ka, - a* variantında işlənmişdir [71, s.11].

Bundan başqa qıpçaq dillərindən tatar dilində *nıki// neke*, qazaxda *nıki/ niki, dıki/ diki*, qırğızda – *nıki /- niki,-dıki / -diki / -nuku / -nükü, -dükü / -duku*

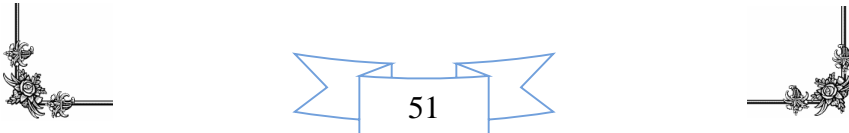

qoşa şəkilçili formaları da vardır [84, s.116].

Şimal ləhcəsi dialektlərində isə bu şəkilçinin müxtəlif formalarda işlənən variantları ilə yanaşı, sonu saitlə bitən formaları da var. Məs: *araviiyə, qapiyə, kirpiyə, çəmbəriyə, həyviyə, quziyə, güzgiyə*. Samitlə bitənlərə misal olaraq: *bala, daşə, dermana, qocə, oduna-ooaa* və s. (Şəkinin bir çox kəndlərində). Beləliklə, yönlük halın Şimal ləhcəsi şivə qruplarında, o cümlədən türk dillərindəki araşdırmaları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlirik ki, yönlük hal tarixən dilimizin hal sistemində özünəməxsus rol oynayan, öz mənə və ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə seçilən qədim tarixə malik olan özündə həm qıpçaq həm də oğuz dil elementlərinin paralelliyini qoruyub saxlayan hallardan biridir.

Təsirlik hal.

Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrində təsirlik hal, əsasən, müasir dilimizdə olduğu kimi -i-i-u-ü (nı-ni-nu-nü, yı-yi-yu-yü) şəkilçiləri ilə işlənmiş və tarixən iki funksiyanı yerinə yetirmişdir.

1. Müəyyən təsirə məruz qalan əşyanı bildirmək.

2. Təsirə məruz qalan obyektin müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənliyini bildirir.

Qıpçaq dilli sənədlərdə təsirlik hal şəkilçisi bunlardır: *-i/-i/-u/-ni/-ni/-nu*. Müasir türk dillərində təsirlik hal vasitəsiz tamamlıq halı olub, ancaq təsirli feillərlə bağlı olur. Təsirlik hal şəkilçisi istər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türk dillərinə uyğun gəlir.

Azərbaycan dilində *-i⁴, -ni⁴*; türkmən dilində *-i⁴, -ni⁴*; qaqauz dilində *-i⁴, -yi⁴*; qazax dilində *-ni⁴, -di⁴*, qaraçay-balkar dilində *-ni⁴*; qırğız dilində *-ni⁴, -di⁴, -ti⁴*, qaraqalpaq dilində *-ni⁴, -di⁴*; uyğur dilində *-ni, -n*; qaraim dilində *-ni, -ni, -nu, -nyu*; atar dilində *ni, -ne, -n*.

Göründüyü kimi, oğuz qrupu türk dillərində təsirlik halın reduksiya olunmuş forması (-i, -i, -u, -ü.), qıpçaq qrupu türk dillərində isə bu hal şəkilçisinin tam forması işlədilir. Müasir türk dillərində təsirlik halda olan söz məhz feillərlə idarə olunduğundan qoşmalarla işlənə bilmir [74 s.106].

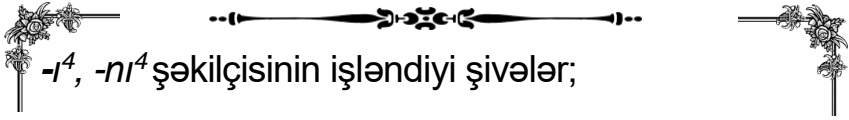
Azərbaycan dilində təsirlik hal şəkilçisinin –

   yı// -yi// -yu// -yü variantına da rast gəlmək olur. Bu variant oğuz elementlərinin daha çox olduğu yerlərdə qorunub saxlanmışdır.

Təsirlik halda saitlə bitən sözlərdə *n* və *y* elementlərinin paralel işlənməsi müxtəlif tayfa dillərinə məxsus dialekt fərqləri kimi izah olunur. Bilgə Kağan abidəsində saitlə bitən *bu* sözünün – *ni* şəkilçisini qəbul etməsi (bunu) “n” elementinin türk tayfa dillərində qədimdən mövcud olmasna dəlalət edir. Ümumiyyətlə, Orxon abidələrində və uyğur yazılarında *n* – *n-y* uyğunluğu olmuşdur: *koŋ-koy*, “*qoyun*”, *kandakayda* “*harada*” [65, s.44-45]. V.M.Nasilov qədim uyğur dilində *ayığ* sözü ilə yanaşı *anığ* formasının mövcud olmasını qeyd edir. Buradakı “n” ünsürünü dialekt faktı kimi izah edir [108, s.8]. Türkoloji ədəbiyyatda *-ni* variantının daha çox qıpçaq, *-yi* variantının isə oğuz dilləri üçün səciyyəvi olduğu göstərilir [91, s.124]. Təsirlik halın işlənmə məqamına görə şivələr üç qrupa bölünür:

1. Həm damaq, həm də dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı *-i⁴*, *-ni⁴* şəkilçisinin işləndiyi şivələr;

2. Yalnız damaq ahənginə əsasən ikivariantlı

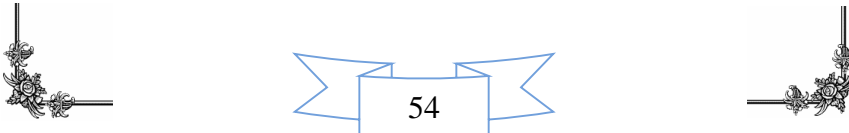
$-l^4$, $-nl^4$ şəkilçisinin işləndiyi şivələr;

3. Birvariantlı $-i$, $-ni$ şəkilçilərinin işləndiyi şivələr.

Tədqiq edilən şimal qrupu dialekt və şivələri isə təsirlik hal şəkilçisinin işlənməsinə görə birinci qrupa daxil edilir.

Bəzi tədqiqatçılar türk dilli abidələrin dillində ($-n$), $-ık$, $-iğ$, $-iğ$, $-ğ$, $-g$ variantlarının da işləndiyini qeyd etmişlər. Məsələn, *Karluk boduniğ ölürtim.* - *Karluq xaqanı öldürdüm.* Bilgə xaqan abidəsində verilən nümunədə “*bodunğ*” sözünün tərkibində bunu aydın görürük [20. s.154]. Təsirlik halın bu variantına M.Kaşğarının sözlüyündə də rast gəlmək mümkündür [27, c.1, s.426, 479].

Azərbaycan dilində $-iğ$ şəkilçisi ancaq dialekt forması olaraq qalmışdır. Təsirlik halda işlənən həmin şəkilçiyə tayfa dillərinin bəzi əlamətlərini özündə yaşadan ayrım şivəsində bir qədər dəyişmiş formada rast gəlmək olar. Bu şivədə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda $-n$, $-ık$, $-n$, $-uk$ şəkilçisi işlədilib. B.Sadıqov bu hadisəni türk yazılı abidələrinin faktları ilə eyniləşdirmişdir [20, s.154].

Şimal ləhcəsi dialektlərində bəzən son hecası dodaqlanan saitli sözlərin ismin təsirlik halında dodaqlanmayan saitli şəkilçi qəbul etdiyini də görmək mümkündür; Məs: *güzgünü, sümbülü, quzunu, tütünü, sütünü* və s. (Qax, Tas., Şə., Zun.). Dialektoloq E.Əzizov təsirlik halın şəkilçilərindən qeyd edərkən digər türk dillərində və Orxon abidələrində işlənən qədim şəkilçilərdən biri kimi -*ıǵ, -ıǵ, -ǵ, -g* şəkilçisinin də olduğunu qeyd etmişdir.

Azərbaycan dilində təsirlik halın bu şəkilçisi B.Sadıqov tərəfindən ayırım şivələrində aşkar edilmişdir.

Yerlik hal.

Müasir türk dillərində geniş işlənmə dairəsinə malik olan yerlik hal bir tərəfdən iş, hal, hərəkətin, eləcə də əşyanın yerini, eyni zamanda zamanını bildirməyə də xidmət edir. Bu halın şəkilçisi qədim və orta əsr dilçiliyində olduğu kimi -*da* , -*də* -*a*, -*ə* formasında bu gün də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənir. Türkoloqlar bu halı yer-zaman halı adlandırmışlar. K.Bəşirov oğuz qrupu türk dillərində yerlik haldan danışarkən yazır.

“Yerlik halın əsas mənalı olan yerləşmə və birləşmə obyektı ya məkana, ya zamana bağlayır ki, bu da əvvəllərdə təkəcə -da, -də şəkilçiləri ilə deyil, digər leksik və morfoloji vasitələrlə də mümkün olmuşdur.[10.s.80. 11]

Tarixi dil faktlarında yerlik hallı sözlərin hazırki dilimizə uyğun olaraq, cümlədə yer zərfliyi, vasitəli tamamlıq və xəbər kimi iştirakına aid materialları qədim yazılı abidələrimizdən “Vərqa və Gülşa”, C.Həqiqinin, Q.Bürhanəddinin, Füzulinin həmçinin “Kitabi Dədə- Qorqud” dastanlarında və s ədəbiyyatlarda rast gəlmək olar.

Yerlik hal, demək olar ki, bütün türk dillərində eyni formada işlənir. Müəyyən fonetik fərqləri nəzərə alaraq yerlik halın türk dilləri üzrə şəkilçiləri aşağıdakı formalarla əks olunur: -da²; -ta//tə//ta//te, -de//do//dö, -nda//nde, -la//le, -za//zə. Türk dillərinin oğuz qrupunda da/də, qıpçaq qrupunda isə -da/də variantı ilə yanaşı -ta//tə//te formalarına da rast gəlinir.

M.Şirəliyev yerlik halın assimilyasiya hadisəsi nəticəsində z səsi ilə bitən sözlərdə -za//zə; -s səsi ilə bitən sözlərdə isə -sa,-sə şəkilçiləri ilə

ifadə olunan variantlarına da təsadüf edildiyini qeyd etmişdir. Şəkinin Zunud və İnçə kənd şivələrində *m*, *n* səsləri ilə bitən sözlər yerlik halda *-na*, *-nə*; *-ı* səsi ilə bitən sözlər isə *-la*, *-lə* şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *dermanna-dəyirməndə*, *kələmnə-kələmdə*, *balla-balda*, *çöllə-çöldə*.

Yerlik halın qıpçaq qrupu dillərində aşağıdakı formada özünü göstərir. Tatar dilində *urun* vakit kileşe adlanan-yer zaman halı, qazax dilində-jatis septuk-durma halı, qırğız dilində - *catış* çöndömüsü – *durma* halı adlanan bu hal herekitn olduğu yeri və zamanı bildirmə baxımından belə adlanmış və aşağıdakı variantlarda şəkilçilərlə işlədilir. Qazax dilində *-da*, *-de*, *-ta*, *-te*; qırğız dilində *-da*, *-de*, *-do*, *-dö*, *-ta*, *-te*; *te*. Tatar dilində *-da*, *-də*, *-ta*, *-tə*, *-nda*, *-ndə* [84, s.130], [74, s.107].

Yerlik hal şəkilçisi sonu saitle bitən sözlərə bitişdikdə köklə şəkilçilər arasında əlavə *-n* samiti də daxil olur. Müasir türk dillərinin bəzilərində yerlik hal forması *orun* sözü ilə bağlı şəkildə işlədilir. Məs: *orunlauçu-qaraçay-balkar dilində*, *urin-vakit (tatar)*, *orun-vakit (uyğur)*, (orun-taxt tac) və s.

Əksər türk dillərində *da* - *də* forması ilə bağlı

ta - tə şəkilçisinin işlədilməsi oğuz və qıpçaq elementi ilə bağlıdır. Oğuz qrupunda *d-lı*, qıpçaq qrupunda isə *t-lı* işlənir.

Çıxışlıq hal.

Bu hal iş, hal, hərəkətin, eləcə də əşyanın çıxış nöqtəsini, həm də əşyadan uzaqlaşmaq istiqamət anlayışını da ifadə edə bilir. Çıxışlıq halda olan sözlər obyekt, zaman, səbəb müqayisə münasibətlərinin, əşyanın hansı materialdan düzəldiyini də ifadə edə bilir. Çıxışlıq hal qoşmalarla da ifadə oluna bilər. Müasir türk dillərində çıxışlıq halın morfoloji əlaməti *-dan// -dən* şəkilçisidir. Bu şəkilçi müxtəlif türk dillərində də eyni formada yalnız müəyyən dillərdə cüzi fonetik fərqlərlə özünü biruzə verir.

Çıxışlıq halın morfoloji əlaməti qazax və qaraqalpaq dillərində *-dən// -dan// -tan*; qırğız dilində *// -dan// -den// -tan// -ten don, -dön, tön, tan, ten, ton, nan, nen, non, nön*; başqırd dilində *-nan// -nen// -tön, -zan// -zen*, tatar dilində *-nan, -nen*; xakas dilində də *-nan, -nen* formalarında işlənir. Məs: qazax-qoyannan, noqay-koyannan, xakas-xozannan və s. formalarda özünü göstərir [81].

Qırğız dilində çıxışlıq hal şəkilçisinin 12 variantı var. Azərbaycan danışıq dilində bir sıra dialekt və şivələrdə çıxışlıq hal şəkilçisinin *-tan/-tən/-nan/-nən* variantları daha çox müşahidə olunur [74 s.110].

Şimal ləhcəsi dialektlərində çıxışlıq halın hər üç şivədə - istər Oğuz-Qəbələ, istər Qax-Zaqatala, Balakən, istərsə də Şəki şivələrində *həm -dan, -dən, həm -lan, -lən* formalarına rast gəlinir. Çıxışlıq halın Şəkinin Zunud və İncə kənd şivələrində *-lan, -lən* şəkilçisi ilə ifadə olunan formalarına misal olaraq: *ballan - baldan, dillən - dildən, göllən - göldən* və s.

Dialekt və şivələrimizdə o cümlədən, Şimal ləhcəsi şivə qruplarında yerlik halın çıxışlıq hal yerində işlənən formaları da vardır. Tədqiqatçı M.İslamov Şəki dialektlərindən Zunud və İncə kəndlərində ismin yerlik və çıxışlıq hallarının tamamilə yeni bir xüsusiyyətini də qeyd etmişdir ki, bu da sonu *m* və *n* samitləri ilə bitən isimlərin yerlik halda *-da, -də* əvəzinə *-na, -nə* şəkilçisi ilə, *l* ilə bitənlərdə isə yerlik halda *-a -lə*, çıxışlıq halda isə *-lan -lən* şəkilçilərinin qəbul etməsi hallarını müxtəlif nümunələrlə izah etmişdir (- *Dermann*

dənimiz var; - Kəllən öküz yaxşısı saxlamağa) [36, s.87].

İstər yerlik, istərsə çıxışlıq halda baş verən bu proseslər, yəni assimilyasiya hadisəsi Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində rast gəlinmir. Bu hadisə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrində, Y.Məddahın “Vərqa və Gülşah”, “Əsrarnamə”, Kişvəridə, Əmaninin yaradıcılığında da əks olumuşdur. Çıxışlıq halın yerlik hal yerində işləndiyi kimi yönlük hal yerində də işlənən formalarına da bu əsərlərdə rast gəlinmişdir.

M.Kaşğari çıxışlıq halla müqayisədə yerlik halı daha qədim hesab etmişdir. N.K.Dimitriyevin fikrinə görə, tarixən çıxışlıq hal olduqca gənc hallardandır. Bu məsələyə toxunan dialektoloq M.Məhərrəmli də bu prosesin qıpçaq qrupundan karaim dilindən başqa xakas və şor dillərində birinci və ikinci şəxs təkdə çıxışlıq halda *-nan*, *-nən*, üçüncü şəxsin tək və cəmində çıxışlıq halda *-inan* < *innan* formalarının işləndiyini, yerlik halın isə dəyişməz qaldığını qeyd etmişdir. Dialektoloq həmçinin hallanma sistemində oğuz dil xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyini, eyni zamanda qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin müxtəlif variantlarının

dialektlərdə qorunub saxlandığını yerlik və çıxışlıq halların, həmçinin zəif şəkildə də olsa *-ta, -tə, -tan, -tən* formalarının qorunub saxlandığını yazmışdır. Məsələn, ertə, altay dilində arda; Burada da *t* qıpçaq *d* isə oğuz dili əlamətidir. Çıxışlıq halda İsmayılı şivəsində *zan // zən* formalarında rast gəlinir: *qazzan, dizzən* və s. misal göstərmək olar [44 s.33-35]. Tədqiqatçı Y.Qəhrəmanova da çıxışlıq halın müxtəlif formada morfoloji göstəriciləri haqqında qeyd edir. 1.- dan,- dən . 2. – da, -də 3. – tan, -tən .4. -dın , -din şəkilçilərindən bəhs etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, -dın , - din əlaməti qıpçaq qrupuna məxsusdur.

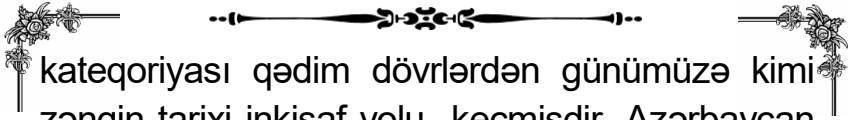
Bu hal VIII əsrdə Orxon yazılarında olmamış və bunun vəzifəsini yerlik hal yerinə yetirmişdir. Daha sonralar bu hal klassik uyğur ədəbiyyatı dövründə meydana gəlmişdir deyə bir çox tədqiqatçılar qeyd etmişdilər. [69, s.134].

Lakin unutmamaq olmaz ki türk dillərində tarixi hal əvəzlənmələrindən bəhs edilən tədqiqatların hamısında yönlük hal yerlik halın, yerlik hal çıxışlıq halın mövqeyində işlənmişdir. Lakin bu əvəzlənmələri digər hal əvəzlənmələri ilə qarışdırmaq olmaz. Çünki belə qənaətə gəlmək olar ki,

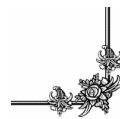
türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində tez-tez özünü göstərən hal əvəzlənmələri halların qədim dövrlərdə semantik cəhətdən tam diferensiallaşması, ifadə vasitələrinin dəqiqləşməsi və sabitləşməməsi fikrindən irəli gəlmişdir. Tədqiqatlar isə belə bir faktı söyləməyə imkan verir ki, Azərbaycan dilində yerlik hal XIX əsrə qədər -da, -də şəkilçisi ilə işlənmişdir. Bu faktın tarixi hal əvəzlənməsi kimi deyil, protürkdən gələn qədim reliktdən kimi izah olunması daha məqsədəuyğundur. [41 səh.184]

M.Önərin “Bugünkü qıpçaq türkcəsi” əsərində qıpçaq qrupu dillərindəki halların işlənmə məqamlarına diqqət yetirəndə ismin ona qədər növü olduğunu qeyd etmişdir. (yiyəlik, aidlik, ilgi, yükləmə, yönəlmə, bulunma, çıkmə, vasitə, eşitlik, yön göstərmə halları) [84, s.105-140].

Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uzun tarixi inkişaf prosesində fərqli coğrafi mövqelərə və tarixi şəraitlərə mənsub olmasına baxmayaraq, qrammatik quruluşun əsas xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edib qoruyan türk dillərinin tarixi və dialektoloji materialları sübut edir ki, hal

kateqoriyası qədim dövrlərdən günümüzdə kimi zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan ərazisində tarixən məskun olan türk etnosunun qədim tarixi elementləri öz dilində qoruyub saxlaması, hətta ədəbi dildə qorunmayan dil faktlarının dialektlərdə özünü əks etdirməsi dilimizin qədim tarixi qatlarına dair lazımı faktların araşdırılmasına imkan yaradır. Bunu da isimlərin hallanması proseslərini izləyərkən bir daha bunun bütün dünya dilləri üçün olan vahid sistem halında deyil, hər bir xalqın hər bir dilin inkişaf qanunları ilə əlaqədar olaraq, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə meydana çıxdığını gördük. İstər oğuz istərsə də qıpçaq tayfa dillərinin dialekt və şivələrindəki oxşarlıq və ya eynilik hər iki tayfanın Azərbaycan dilinin yaranma və təşəkkülündə özünəməxsus xüsusi yeri olduğunu sübut edir.

Mənsubiyyət kateqoriyası

Türk dillərinin ümumi qrammatik kateqoriyalarından biri də mənsubiyyət kateqoriyasıdır. Şimal qrupu ləhcələrində bu kateqoriya özünə-məxsus morfoloji əlamətlərə malikdir.

F.Zeynalovun fikrincə, mənsubiyyət kateqoriyasının adındakı mənsubiyyət sözü bu kateqoriyanı tam əhatə edə bilmir, bir növ şərti xarakter daşıyır. Onun fikrincə, əgər *mənim dəftərim* birləşməsində mənsubluq varsa, *mənim atam* birləşməsində sırf mənsubluq yox, qohumluq münasibəti də özünü göstərir [74, s.111]. Müasir türk dillərinin demək olar ki, hamısında mənsubiyyət şəkilçiləri eynidir. Sadəcə müəyyən fonetik fərqlər vardır. Mənsubluq anlayışı bildirmək üçün isimlərin qəbul etdiyi şəkilçilər dialekt və şivələrimizdə müxtəlif şəkildə müşahidə olunur. Şimal qrupu dialektlərində bu kateqoriya dörd üsulla özünü göstərir: 1) morfoloji; 2) morfoloji-sintaktik; 3) sintaktik; 4) analitik-sintetik.

Morfoloji üsulla ədəbi dildə olduğu kimi, şimal qrupu dialektlərində də bu kateqoriyanın ifadə formaları mənsubiyyət şəkilçiləridir. Lakin fərq

ondadır ki, bu şəkilçi şimal bölgəsinin hər bir rayonunda və müxtəlif kəndlərdə bəzən eyni, bəzən də müxtəlif formalarda işlənir.

Oğuz qrupu türk dillərində bu şəkilçilər dörd variantlıdır:

I şəxsdə *-im⁴, -imiz⁴*;

II şəxsdə *-in⁴, -iniz⁴*;

III şəxsdə *-i⁴*.

Qıpçaq qrupu türk dillərində isə dodaq ahəngi mühafizə olunmadığı üçün mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin miqdarı oğuz qrupuna nisbətən iki dəfə azdır. Burada mənsubiyyət şəkilçisi ikivariantlıdır:

I ş. *-im, b-em, cəmdə ibiz, -ebez*;

II ş. *-in, -en, cəmdə -qız, qez*;

III ş. *-i, -e, cəmdə -i, -i*.

Qıpçaq dilində olan abidələrdə mənsubiyyət şəkilçilərinin morfoloji əlamətləri aşağıdakı kimi formalaşmışdır: *e* saitinin *i* ilə müşahidə edildiyi məqamlar da var.

I ş tək *-im⁴, cəmdə -ibis, -ibis*;

II şək -inq, cəmdə -iqar; -iqer.

III şək -i; cəmdə -i.-i.

XVI əsr qıpçaq sənədlərinə aid olan mənbələrdə yalnız II şəxsin tək və cəmi (-nq, -inq, -nqız, -inqiz) fonetik deformasiyaya məruz qalmışdır. Qalanlar isə eynilə müasir dildə olduğu kimi işlənməkdədir [71.s.9].

Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs təkdə -n/-v/-y, -k/ğ şəxs şəkilçilərinə təsadüf edilir. M.Şirəliyev “Türk dillərinin tarixi üçün yeni dialekt dəlilləri” adlı məqaləsində yazır ki, bu şəxs şəkilçiləri öz mənşəyi etibarilə ikinci şəxsin arxaik forması olan *nq//nğ* ilə bağlıdır. Sonralar bu şəkilçinin tərkib hissələrinə ayrılması nəticəsində oğuz qrupu türk dillərində -n, qıpçaq tipli dillərdə isə *k/ğ* üstün olmuşdur. *g*-nin palatallaşması “y” şəxs şəkilçisinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

g-nin *v*-ya keçməsi nəticəsində isə -v şəxs şəkilçisi əmələ gəlmişdir [1, s.160].

Şimal qrupu dialektlərində qıpçaq elementləri bu gün də özünü göstərir. Qax, Zaqatala, Balakən, hətta Şəkinin bir çox kəndlərində II

səxsdə *-nq, -inq, -nqız, -inqız* formaları işlənir.

Məs.: *yazinq, siz yazinqız, gəlinq, siz gəlinqız* və s. Qax və Tabasaran rayonu şivələrində *n* səsinə *v* səsi (*-iviz, -iviz, -uvuz, -üvüz*), Cəbrayıl şivəsində isə *n* səsinə *ğ* səsi uyğun gəlir.

Qax rayonu şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxs təkində *-iv, -iv, -uv* şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq *-iğ, -inğ, -inğ* şəkilçiləri də müşahidə olunur: *caniv, eviv, evinğ, ucağuv, ucağiğ*.

İkinci şəxs cəmdə *-ğız, -ğiz*, mənsubiyyət şəkilçisinə tatar, başqırd, qumuq və qaraçay-balkar dili dialektlərində də təsadüf edilir. M.Şirəliyev türk dili dialektlərində olan bu əlaməti “ğ” elementini qıpçaq dil xüsusiyyəti kimi qeyd edir [113, s.14].

Şəki dialektlərində söz ahənginə tabe olmayaraq birvariantlı *-uuz, -ooz, -iz, -uz, -uz, -uz, -ooz, -uuz* şəkilçiləri də müşahidə olunur. Mənsubiyyət şəkilçilərinin bir arxa sıra saiti ilə ifadəsinə əsas səbəb *η* səsinin düşməsi və burun saitinin əmələ gəlməsidir.

III səxsdə Zaqatala-Qax şivəsində damaq və dodaq ahənginə əsasən dörd variantlı *-I⁴*, Şəki

dialektində ancaq damaq ahənginə uyğun iki variantda *-i*, *-i* mənsubiyyət şəkilçiləri özünü göstərir.

Bütün dialekt və şivələrimizdə saitlə bitən isimlərdə mənsubiyyət kateqoriyası I şəxs təkdə *-m*, II şəxs təkdə əksər şivələrdə *-n*, qərb və qismən şimal qrupu şivələrində *η* ilə, Qax rayonunun müəyyən şivələrində *-v* şəkilçisi iə ifadə olunur: *atav*, *nənəv*. Zaqatala-Qax şivələrində I şəxs cəmdə dördvariantlı *-mız*⁴ şəkilçisi işlədilir.

II şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisi şimal qrupu dialektlərində və daha Qax şivəsində *-viz*, *-viz*, *-vuz*, *-vüz*, *-iz*, *-iz*, *-uz*, *-üz* şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *atanız*, *nənənəz*, *atanız*, *nənəniz*, *atañız*, *nənənəiz*, *atağız*, *nənəğiz*, *atayız*, *nənəyiz*, *atauz*, *nənəvüz*, *atavız*, *nənəviz* və s.

Türk dillərində *ğ~v* uyğunluğu mövcud olmuşdur. Daha doğrusu, iki sait arasındakı qədim *ğ/k* samiti tədricən *v*-ya çevrilmişdir. Yuxarıda gördüyümüz kimi, hazırda *v* samiti ilə tələffüz olunan bir çox sözlər vardır. Bunlardan ədəbi dildə *qaravul*, *buzov*, Qax şivəsində *tavux* və s. kimi sözləri nümunə göstərmək olar.

Qədim türkcədəki *ağız* sözü tatar, başqırd,

qazax dillərində *avız*, qaraçay balkar dillərində isə *avuz* formalarında tələffüz olunur. Qax şivələrində *ğ-v* əvəzlənməsi bu gün də qorunub saxlanılır. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında bərabər Tabasaran şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs təkdə *-v*, *-iv*, *-iv*, *-uv*, *-üv* şəkilçisi qeydə alınmışdır: *atav*, *anav*, *canığ*, *eviv* // *evinğ* və s. Qax şivəsində *-v* şəkilçisinin işlənməsi ismin bütün hallarında öz əksini tapmışdır.

-üv şəkilçisi Dərbənd şivəsində adlıq, yiyelik, yönlük, təsirlik hallarda, Qax şivəsində isə bütün hallarda müşahidə olunur: *özüv*, *özüvün*, *özüvə*, *özüvü*, *özüvdə*, *özüvdən*. II şəxs cəmdə isə *-v*, *-viz*, *-viz*, *-vuz*, *-vüz* şəkilçisi özünü göstərir. Bəzən şivələrdə *-v* səsi düşür, bu şəkilçi *-iz*, *-iz*, *-uz*, *-üz* formasına düşür: *canıviz*, *canı:z* və s. II şəxs cəm Şəki dialektlərində *-az*, *-az*, *-ouz* formasında ifadə olunur: *anaaz*, *gözouz*, *balaouz*, *nənaz* və s. II şəxsdə *n-v* səs uyğunluğu Qax rayonunun Qıpçaq kənd şivəsində, kərküklərin dilində, Quba dialektində isə yalnız II şəxs cəmdə özünü göstərir [107, s.20], [68, s.157], [58, s.118], [114, s.21-22], [5 s.56]. Bu areallığa səbəb məhz qıpçaq tayfa dil əlamətlərinin yayılmasıdır.

III şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri şimal ləhcəsi şivə qruplarında dialektlərində -sı⁴ şəklində özünü göstərir.

Dil tariximiz boyunca çox az dəyişən mənsubiyyət şəkilçiləri tarixi ləhcələrdə də belədir. [84 s.109].

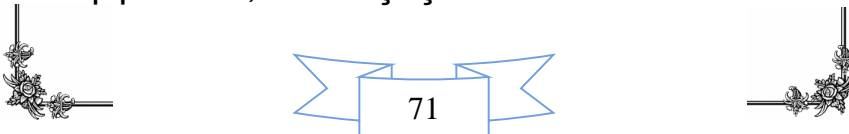
	Əski Türkcədə	Qıpçaq dilində	Azərbaycan dilində
I ş. t	-m	-m	-m
II ş.	-ñ	-n	-n
III ş.	-i, -i,-sı, -si	-i,-i,-sı, -si	-i,-i,-sı, -si
I ş. c.	-mız, -miz,- muz,-müz	-mız,-miz, - muz, -müz	-mız, -miz, bəzən də - muz, -müz
II ş. c.	-nız, -niz, - nuz, -nüz > - gız --giz, - guz,- güz	-nız, -niz, - nuz, - nüz	-nız, -niz, -nuz, -nüz
III ş. c.	-ları, -ləri	-ları, -ləri	-i,-i, -si,-sı, -su, -sü,-ları, -leri

Morfoloji - sintaktik üsul: Mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji-sintaktik üsulla ifadə olunarkən iki sözün bir tərkib formasında işlədilməsi əsas şərtlərdəndir. İki sözün birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş şəxs əvəzliyi, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdən ibarət olur.

Şimal ləhcəsinin dialektlərində o qədər zəngin ləhcə fərqləri var ki, bu da yiyəlik halda işlənən şəxs əvəzliyinin müxtəlif formada tələffüzünə gətirib çıxarır. Burada I şəxsdə *-im* əvəzinə *-in* şəkilçisi işlənir: *mənin uşaq, bizim məhlə*. Hətta bir sıra hallarda bəzi kəndlərdə *-in* şəkilçisindən *n* ünsürü də düşür. Bu hal daha çox ləzgilərin dilində və onlara qonşu ərazilərdə baş verir: - *Uşaq qəlib çıxmadı* (Zaq., Qax); - *Senin kişi havaxt galasudu?* (Zaq. - Əliabad).

Sintaktik üsul: Məlumdur ki, mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik tipi ədəbi dildə işlənmir. Bu kateqoriyanın sintaktik üsulla ifadə edilməsi morfoloji-sintaktik üsulda olduğu kimidir, lakin fərq bundadır ki, birləşmənin ikinci tərəfini təşkil edən isimlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Daha dəqiq desək, hər üç şəxsin tək və cəmində

birleşmənin birinci tərəfi yiyəlik halda işlənən şəxs əvəzlilərindən, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən isimlərdən ibarət olur. Bu əlamət daha çox Zaqatala-Qax, Balakən şivələrində özünü göstərir. Şəki dialektlərində isə mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik tipi yalnız I şəxsin tək və cəmində özünü göstərir: *menin uşaq, senin dəftər, onun ana*.

Bu forma bir çox türk dialektlərində də özünü göstərir. Qazax (*bizdnq at, sizdnq at*), qumuq dillərində (*bizim sooz, sizin soiz, biznin məmləkət, silənin koça-küçə*). Fərqanə uyğurlarının dilində isə I-II şəxsin tək və cəmində, həmçinin karaim (menim ana, senin ana), çuvaş (man aça, san aça, piren aça, siren aça) və tatar dillərində (minem at, sinen at), türk dillərində isə hər üç şəxsin tək və cəmində müşahidə olunur. Tatar dilində III şəxsin tək və cəmində də rast gəlinir (anın eş, alarnın yort). Karaim və çuvaş dillərində III şəxsin tək və cəmində 2-ci tərəf III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənilir. Karaim dilində: *şanın anası, alarnın anası, çuvaş dilində un açi, sen açi* (uşaq).

Mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla ifadə edilməsi tarixən də mövcud olmuş bir

hadisədir. Bunu VIII əsrə aid olan Orxon-Yenisey abidələrində də görmək mümkündür [7.s.63].

Zaqatala, Qax və Baləkən rayonunun bəzi kəndlərində sintaktik üsulda olduğu kimi, yiyəlik halda olan şəxs əvəzliyi ilə adlıq halda olan isimlərin birləşməsindən əmələ gələn formada müşahidə olunur. Lakin sintaktik üsuldan fərqli olaraq burada birləşmənin ikinci tərəfini təşkil edən isimlər III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir və bu yalnız sonu saitlə bitən isimlərdə özünü göstərir: *menün atası, sənün atası, onun atası, büzün atası, süzün atası, uların atası*. K.Musayev mənsubiyyətin bu ifadə formasını şəxsə görə uzlaşmanın pozulması adlandırır [5, s.62-63].

Qeyd edək ki, M.Şirəliyev mənsubiyyət anlayışının analitik-sintetik yolla yaranan dialekt qrupunun olduğunu da vurğulayırdı. O, analitik-sintetik yolla mənsubiyyət kateqoriyasının yaranmasını daha çox Şimal qrupu dialektlərində olduğunu qeyd etmişdir. Mənsubiyyət kateqoriyasının analitik-sintetik yolla yaranmasına aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *menin qöz – meni göz* “mənim gözüm”, *senin qöz – seni*

göz “sənin gözün” (Zaq., Qax), *honun göz - honuqöz* “onun gözü”, *mə:m qonax* “mənim qonağım” (Şə.). Məlumdur ki, ədəbi dildə və canlı xalq danışığı dilində “*bizim ev*”, “*bizim kənd*”, “*sizin məktəb*” forması aktivdir. Lakin III şəxsdə “*onların məktəb*”, “*onların ev*”, “*onların kənd*” tipli formalar indi yoxdur [23, s.40].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək II şəxsin cəmində mənsubiyyət şəkilçilərinin işlədilməsinə görə şimal qrupu dialektlərini üç yerə ayırmaq olar:

1. Mənsubiyyət anlayışının dördvariantlı - *ınız*⁴ əlaməti ilə ifadə olunması. Qax – Zaqatala rayonu şivələrində *n* səsinə *v* səsi uyğun gəlir: - *iviz*, -*iviz*, -*uvuz*, -*üvüz*; -*iv*, -*iv*, -*uv*, -*üv*). Bu şivələrdə həmçinin -*inğ*, -*inğ*, -*iğ* şəkilçiləri də müşahidə olunur. Məs.: *anavız*, *bacıvız*, *ütüvüz*; *sənin canığ*, *atığ* və s. Bu haqda yenə M.Məmmədlinin maraqlı fikirləri var [44, s.122]. Qax şivələrində həmçinin *inq-inq* forması da müşahidə edilmişdir. İkinci şəxs təkdə *n* (*sağur n*), *ğ*, *q*, *v*, *y* elementlərinin işlənməsi dilimizin qədim xüsusiyyətləriylə bağlıdır. M.Şirəliyevə görə bu hadisə *nq // nğ* qoşalığının sonrakı inkişafı

nəticəsində qıpçaq dilləri üçün *q/ğ* ünsürünün, oğuz dilləri üçün isə (sagır n) formasının üstün olduğunu qeyd etmişdir. Bu haqda E.Əzizovun, M.Məmmədlinin, T.Hacıyevin maraqlı fikirləri vardır. Əslində *g > v* əvəzlənməsi qıpçaq tipli türk dillərində geniş yayılmışdır, məs: *avız -tatar, qazax, bağır –noqay qazax* və s.

2. Yalnız dodaq saiti ilə ifadə olunan ikivariantlı mənsubiyyət şəkilçiləri: *-uuz, -üüz, -uz, -üz, -vuz, -vüz*. Bu xüsusiyyət şərq qrupu dialekt və şivələrində də özünü göstərir.

3. Sözü ahənginə tabe olmayaraq bir şəkildə işlədilən mənsubiyyət şəkilçiləri: *-uuz, -ooz, -iz, -uz, -üz, -uz, -ooz, -uuz*. Bu cəhət Şəki dialektində qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, bu əlamətlər Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində də özünü göstərir. Mənsubiyyət şəkilçilərinin bir variantda – arxa sıra saiti ilə ifadəsinə əsas səbəb *ŋ* səsinin düşməsi və burun saitinin əmələ gəlməsidir.

III şəxsin mənsubiyyəti Zaqatala-Qax şivəsində damaq və dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı *-ı⁴*, Şəki dialektində isə damaq ahənginə əsasən iki variantda *-ı, -i* Oğuz-Qəbələ

şivələrində isə $-l^4$, $-sl^4$ şəklində həm dodaq, həm də damaq ahənginə rast gəlinir.

Saitlə bitənlərdə isə bütün dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi şimal qrupu dialektlərində də mənsubiyyət kateqoriyası I şəxs təkdə $-m$, II şəxs təkdə $-n$, və qismən $-ŋ$, Qax şivələrində isə $-v$ səsi ilə ifadə olunur. Zaqatala-Qax şivələrində I şəxs cəm şəkilçiləri damaq və dodaq ahənginə görə əsasən dörd variantda $-mız$, $-miz$, $-muz$, $-müz$, $-nəz$, $-niz$, $-nüz$ işlənir. Bu şəkilçi Qax rayonunun bəzi kənd şivələrində $-viz$, $-viz$, $-vuz$, $-vüz$, $-iz$, $-iz$, $-uz$, $-üz$ formasında işlədilir.

II şəxsin cəmində Şəki dialektində $-aəz// -az$ forması da qeydə alınmışdır. Şəkinin Gəncəli məhəlləsində II şəxsin cəmi dördvariantlı $-nız^4$ şəkilçisi ilə də ifadə olunur. Şəki dialektində l və i saitləri ilə bitən isimləri bəzən II şəxs cəmdə $-iz$ variantı da işlədilir.

III şəxsdə Zaqatala-Qax şivələrində $-sl^4$ əlaməti özünü göstərir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mənsubiyyət kateqoriyasının analitik-sintetik – *menin qöz // meni qöz, senin qöz // seni qöz, honun qöz // onu qöz, mə:m qonax* formalarına Şimal qrupunun bütün rayonlarında rast gəlmək

olar.

Analitik üsul: Mənsubiyyət şəkilçisinin maraqlı cəhətlərindən biri də sahib şəxsin şəkilçili, mənsub əşyanın şəkilçisiz; yəni – analitik formada işlənməsidir. Belə xüsusiyyət I şəxsin təkində, həm də cəmində özünü göstərir. Məs: - *Mə:m arvat yaxşı bilir həylə şeyləri.* (Şəki - Layski); - *Bizin uşaq öydə yatıy* (Zaq.- Qım). Burada daha çox özünü göstərən diqqəti cəlb edən I şəxsin təkində özünü göstərir: *məm ana, səən ata, məəm arvat və s.* Bu forma daha çox Zaqatala, Qax şivələrində geniş yayılmışdır. Burada subyekt meydanda olduğu zaman obyekt (əşya) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Məs: *meni uşax, seni uşax, onu uşax və s.* A.Hüseynovun da qeyd etdiyi kimi akademik M.Şirəliyev bu hadisəni tarixən çox qədim olduğunu vurğulamışdır. Bu da məhz Qax- Zaqatala şivələrində daha aktividir (*menin qöz, senin qöz, honun qöz və s.*). Bu formanın Şimal dialektlərindən məhz Zaqatala şivələrində işlədilməsini qarışıq millətlərdən, xüsusən ləzgi kəndlərinin üstünlüyü ilə bağlayan tədqiqatçılar da var.

Bu formaya Şərqi qrupu dialektlərindən

Dərbənd, Quba dialektlərində, qərb dialektlərində Qazax, Dmanisi daha geniş rast gəlinir. [bax.57]

Bu hala diqqət yetirsək, məhz qıpçaq mənşəli tayfa dillərinin yayılma arealları ilə bağlı ortaya çıxır.

Müasir Azərbaycan dialekt və şivələrində yaşayan bu arxaik forma VIII əsrin Orxan yazılarında və bir sıra türk dillərindən türkməndə *menin at*, başqırd dilində *minen at*, Karaim dilində *menim ana*, *senin ana*, qaqauz dilində *benim evlar*, *bizim otaq*, Şəkinin eləcə də Balakən, Qax-Zaqatala rayonlarının bəzi kəndlərində sahib şəxs iştirak etmir. Mənsub əşya da şəkilçisiz işlənir. Başqa sözlə desək, mənsubiyyət kateqoriyasının I şəxs təkində nə subyekt özünü göstərir, nə də obyekt mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məs: - *Dayı galanda səher açılıydı* (Zaq. - Bəh.); - *Xala habra galsın* (Zaq.); - *Biz eşitdiyimiz havladı* (Şəki - Zəy.); - *Biz bildiyimiz havdı* (Şə., Bal.). Bu cümlələrdə mənsubiyyət şəkilçisi düşmüş, birinci tərəf – subyekt heç işlənməmişdir [27, s.90-91].

Bundan əlavə İlisu şivəsində mənsubiyyətin analitik-sintaktik yolla ifadəsinə təsadüf edilir. Sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı münasibəti

bildirmək üçün şəxs əvəzliləri isimdən əvvəl gəlir və mənsubiyyəti ifadə edir; məs: menin (senin, honun, bizin, hoların) uşax (at, qız).

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, mənsubiyyətin analitik-sintaktik yolla ifadəsi, əsasən, yaşlı nəslə mənsubdur.

Qohumluq əlaqələri bildiren isimlərin əksəriyyəti “-sı, -si” nisbət şəkilçisini qəbul edir, məs: atası, əməsi (bibisi), daysı, baysı, balası, yengəsi (qardaş arvadı), inisi (qayını). “mənim adam” əvəzinə menin atası, senin atası, honun atası, bizin atası, hoların atası. [34.s.53.Illisu].

Mənsubiyyət şəkilli isimlərin hallanması.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən Şəki dialektində II şəxsin təkində -n, -n yiyəlik, yönlük, təsirlik hallara düşür. Bu zaman düşən səs burun xüsusiyyətlərini özündən sonrakı saitə verir. Şəki dialektində, Qax, Zaqatala, Balakən, Oğuz rayon şivələrində velyar *n* səsi qonşu hecadakı incə saitə təsir edərək onu qalınlaşdırır: *nənan*, *nəna:z*, *nənanı* (Ş.), *dedonğ*, *dedouz* (Qax-Zaqatala).

A.Hüseynov belə qənaətə gəlir ki, velyar *n* samitinin qalınlaşdırıcı təsiri eyni zamanda dodaq ahənginin qalığı ilə rastlaşdığından Şəki dialektində yiyelik, təsirlik hallarında “*yeroo*” forması saxlanır [23, s.40].

M.Şirəliyev mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında dialektlərimizi ədəbi dildən ayıran cəhətlərdən biri kimi, ədəbi dildə samitlə bitən sözlər adlıq haldan başqa yerdə qalan bütün hallarda II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçiləri III şəxsdən seçilməməsində göstərir. Dialektlərimizdə isə müxtəlif vasitələrlə ikinci şəxs üçüncü şəxsdən ayrılır.

Zaqatalanın bəzi kənd şivələrində II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçilərini III şəxsdən ayıran cəhətlərdən biri də budur ki, II şəxs dodaq saitli, III şəxs damaq saitli mənsubiyyət şəkilçi ilə ifadə olunur (*alaa, dədaa, arava, patava vəs. - Atı vər qoşum araviya*).

Bundan əlavə, II şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yiyelik, yönlük və təsirlik hallarda **-n** düşür. Məs: *üzuaa, gözüaa* və s. Şəkinin bəzi kəndlərində II şəxs təkində və yiyelik, yönlük və təsirlik hallarında şəkilçinin samitlə bitən

n səsi **v** səsi ilə əvəz olunur. Məs: *bovanın*, *bovava*, *bovavı* və s. Həmçinin *nq* // *nğ* ilə bitən sözlər hallanarkən *nq*// *nğ* səs birləşməsinə **-v** ünsürü ilə əvəzlənir. Məs: *otağınq*, *evinğ*, *erivün*. Tədqiqatçı K.İmamquliyeva Şərur dialektlərini araşdırarkən eyni fonetik prosesin təzahürü kimi həm Şərur, həm də Zaqatala şivələrində **-ğa** şəkilçisinin işlədiyini qeyd etmişdir. Bunun səbəbini isə bu şəkilçinin qədim variantı olan *ğarı* // *qarı* morfemi ilə bağlayır, məs.: Zaqatala şivələrində *atağa*, *dayığa*, *anağa*, *diliğa* formaları işlədilir [99 s.29].

Qax şivəsində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yönlük halında **-ğa** şəkilçisi işlənir. S.Mollazadə buna misal olaraq *başınq* sözünü misal göstərir. Biz qeyd edərdik ki, bu söz Zaqatala şivələrində *nq* formasında işlənirsə, Qax şivəsində *nğ* formasında işlədilir. Qədim velyar *n* səsinin və onun tələffüz forması olan *nq* səs birləşməsinin mühafizə olunması, sonrakı mərhələlərdə arxaikləşməsi oğuz və qıpçaq tayfalarının dil xüsusiyyətləri kimi formalaşan *n*, *ğ*, *v*, *y* elementləri şivələrdə geniş yayılaraq, tayfa dilləri arasında fərqlər əmələ gətirir. M.Məhərəmli də bir şivənin daxilindəki bu fərqlənmənin

səbəbini sonrakı dövrlərdəki miqrasiya ilə bağlayır.

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdən aydın görünür ki, Zaqatala və Qaxın bəzi kənd şivələrində II şəxs III şəxsdən ancaq ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik halları daha çox fərqlənir. Təsirlik halda isə bəzən hal şəkilçisini qəbul etmiş sözlərin saiti bəzən də bütövlükdə şəkilçinin özü düşür. Düşən hissə də sözün son saitinin hesabına burunda tələffüz olunur. Məs: *adın-adını, vedrəsin-vedrəsini* və s.

Mənsubiyyət kateqoriyası sintaktik üsulla ifadə edilərkən söz sırasına ciddi əməl olunur. Birləşmənin birinci tərəfini təşkil edən şəxs əvəzlilikləri həmişə əvvəl, ikinci tərəfi olan isimlər isə sonra gəlir, bunlar heç zaman yerini dəyişmir. Halbuki mənsubiyyətin morfoloji-sintaktik üsulla ifadə olunmasında bu qayda bəzən pozulur, yəni yiyəlik halda işlənən şəxs əvəzlilikləri ilə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər öz yerini dəyişə bilər: – *Bir yara dəğmiyən yoldaşımız qalıtdı* bizim (Zaq.-Bəh.).

Mənsubiyyətin sintaktik üsulla ifadə olunması Zaqatala-Qax şivələrində, Şəki dialektində

özünü göstərir. Bu cəhət həmçinin Quba dialektində, Cəlilabad şivəsində də müşahidə edilir. Lakin Şəki dialektlərində mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik tipi yalnız I şəxs tək və cəmində özünü göstərir.

Bu forma bir sıra türk dillərində də işlənir. Ancaq türk dillərində həmin formanın işlənməsi bir qədər başqa şəkildədir. Belə ki, mənsubiyyətin sintaktik üsulla ifadə edilməsi qaqauz dilində I şəxsin tək və cəmində (benim evlar), qazax (*bizdinq at, sizdinq ayıl*), qumuq (*bizim soıız, sizin soıız, biznin məmləkət, silənin kosa*), karaim (*mənim ana, senin ana, bizin ana, siznin ana*), çuvaş (*man (an) açə, piren açə, siren açə (uşaq)*), tatar dillərində (*minem at, sinen fiker, biznen yak ölkə, siznen uram*) müşahidə olunur.

Tatar dilinin bəzi şivələrində həmin formaya III şəxsin tək və cəmində də (*anın, eş, alarnın yort*) təsadüf edilir. Türkmən dilində həm *menin at*, həm də *biz oba, siz tarap* tipli formalar özünü göstərir [5, s.62].

Bundan əlavə dodaqlanan sait olan təkhecalı isimlərin dodaqlanmayan saitli mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənən forması türkmən və Altay

dillərində də mövcuddur. Məs: türkmən dilində: *qolım, qolumuz, qolunuz, qolı, qülüm, qülümüz, qülin, qüliniz, qüli*. Altay dilində *dolım, sözüm, dolubıs, sözibıs, dolı, sözi* və s. [17 s.208].

Xəbərlik kateqoriyası.

Şimal ləhcəsi şivə qruplarının dilində işlədilən xəbərlik şəkilçiləri ədəbi dildə olduğu kimidir. Lakin bir çox fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Məs: şimal ləhcələrindən Şəki dialektlərində isə yalnız I şəxs cəmdə – *-ix, -ux- yix, -yux* variantları işlədilir. I şəxs tək və II şəxs tək və cəmdə şəxs şəkilçiləri mənşə etibarilə şəxs əvəzlilərindən, üçüncü şəxsdə işlənən *-dir, -dir, -dur, -dür* şəkilçiləri isə *durur* felindən törəmişdir.

Birinci şəxs cəmdə işlənən *-iğ, -ix, -ix', -uğ, -ux, -üx'* şəkilçilərinin mənşəyi hələ aydınlaşdırılmamışdır. Çox güman ki, I şəxs cəm şəkilçisində işlənən *x, k* ünsürü vaxtilə cəmlik bildirən şəkilçilər olmuşdur. Cəmlik mənasında bu ünsürləri isimlərdə də görmək mümkündür. Məs.: *daş+ li +ğ, daş+ li + x, meşə+ li + k, meşə+ li + x'*.

Şimal ləhcəsinin İlisu şivəsində ismi xəbərler

şəxs sonluqları ilə deyil, şəxs əvəzlilərinin ismin əvvəlinə yanaşması ilə analitik yolla ifadə olunur. Xəbərlinin belə ifadəsi İlisu şivəsinin dilinin çox qədim dövrlərlə bağlı olduğunu göstərir. Bu xüsusiyyət tatar dilində geniş yayılmışdır. Ədəbi dilimizdən fərqli olaraq II şəxsin təkini bildirən – san, –sən şəkilçiləri – -sın, -sin, -sün, -sun kimi ifadə olunur, məs. honun qızısın (onun qızısan), atasısın (atasısan) və s. [34 s. 53].

XVI əsr qıpçaq (polevets) dilində olan sənədlərdə xəbərlilik kateqoriyasının morfoloji göstəricilərindən III şəxsin təki müşahidə edilmir. I şəxsin təkinə isə əsasən, morfoloji elementsiz təsadüf edilir. Bu cür cümlələr də xəbərlilik intonasiasının köməyi ilə ifadə edilir. Məs.: *borclu mən* (- Mən borcluyam); - *Borçlu mən bilar yoxesa*. “Buradakı “mən” əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdəki -am (əm) xəbərlilik şəkilçisinin funksiyasının yerinə yetirir. Çünki həmin şəkilçi “mən” şəxs əvəzliyinin ixtisar edilmiş şəklidir” [49, s.146].

III şəxs təki və cəmini ifadə edən -*dır* şəkilçisi Orta əsr Azərbaycan mənbələrində “durur” şəklində işlənmişdir. Ehtimal olunur ki, müasir -*dır*

şəkilçisinin əsli *durur - turur* feili ilə bağlıdır [49 s.48].

Həmin dövrə aid olan qıpçaq abidələrində - *tır, -tir, -tur, -dır, -dir, -dur* variantında, sözdən ayrı işlənmişdir. Maraqlıdır ki, *-dır* variantlı vahidlər *-tır* variantlılara nisbətən daha çox təsadüf edilir. Məsələn: (*borçlu dur*), *borçlu dur manqa, yox tır, ne turlu ki yox tır nağd*.

Hətta bəzi sənədlərdə *-dır*⁴ xəbərlilik şəkilçisi tələffüz formasına uyğun olaraq *-di* variantında işlənmişdir: *anda bir in idi alp ki benim di* [71, s.15]. İnkarı da demək olar ki, bütün türk dillərində olduğu kimidir, lakin qıpçaq dil qrupuna yaxın olan uyğur dilində inkarı isə *əməs* hissəciyi ilə düzəlik: *müəllim əməsmən, müəllim əməssən, müəllim-əməs; müəllim əməsmiz, müəllim əməssilə, müəllimə* [115, s.53-54].

Şimal qrupu dialektlərində də qıpçaq dilinə xas olan xəbərlilik kateqoriyasının izləri öz əksinin tapmışdır. Şimal qrupu dialektlərində şəxs şəkilçiləri I şəxs cəmdə sözün ahənginə tabe olmayaraq *-ix, -ik, -uğ, -ux, -ux, -yux*. Məs.: *bağmanix* (Zaq.), *bağmanux, doxdurux, covanux, əcizix, naxırçıyix, sədurux* və s. II şəxs tək, cəmdə

-san, -sən, -iz // -üz // -āz // -iz, -süz şəklində özünü göstərir: *qarolsuz, məəlimsuz, həkimsız*; cəmində *-əcizsiniz, sığırçısınız, məlimsiniz*. III şəxsdə işlənən *-dır⁴* xəbər şəkilçisi əksər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, şimal qrupu dialektlərində də son *r* səsini itirməklə dörd-variantlı *-dır⁴* və ikivariantlı *-di, -di* şəklində özünü göstərir: *galıtdı, geditdi, oxuyıtdı, insandu, adamdu* (Zaq.).

Şəki dialektlərində xəbərlik kateqoriyası keçmişə aid olduqda *idi* köməkçi feilindən istifadə olunur. Bu zaman *y* səsinin əlavəsi ilə *-iydi* şəklində ifadə olunur. Məs: *demirçiydi, məəlimiydi, qaroolçuydux, uşağıydıx, doxduriydi*. İdi hissəciyi bəzən birləşdiyi sözün ahənginə uyğun olaraq qalın dodaqlanan saitlə işlənir. Məs: *doxdurdum, doxdurudux, doxduruduz* (Şə. - B.Göy., Zəy.).

Xəbərlik kateqoriyasının inkarını ifadə etmək üçün “*döyül, döyü, dööl, döyür, döqil*” “*deyil*”, *dööy* sözündən istifadə olunur: *işliyən adam döqiləm, uşağ döqүүлəm, uşaq döqildin, galası, həkim döyül, şərri döyülüş, yaxşı dööy* və s. (Zaq.).

A.Hüseynov xəbərlik kateqoriyasından

danışanda şəxs şəkilçilərini tarixən işlənmə xüsusiyyətlərinə görə üç əsas qrupa bölmüşdür.

Əslində I şəxsin təkində *sonu -am, -əm, cəmi -ik, -ik/ -uğ/ -üq*, saitlə bitənlərdə *-yığ, -yüğ, -yük*; II şəxsin təkində *-san, -sən*, cəmində *-suz, -süz*, III şəxs tək və cəmində isə *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçiləri işlənir. Çox zaman da bu şəkilçinin sonundakı *r* səsi düşür. Bu şəkilçilər ortaq türkcədə və həmçinin qıpçaq qrupu türk dillərində də eyni formada müxtəlif fonetik fərqlərlə işlədilir. I şəxsin tək və cəm şəkilçiləri Qıpçaq dil elementlərinin geniş yayıldığı Şərqi qrupu dialektlərində sözlərin sonunda *ğ, g* səslərinə, Şimal qrupu ləhcəsində isə *x, x'* səslərinə üstünlük verilməklə işlədilir.

Dialektoloq M.Məhərrəmli bu şəkilçilərin tarixi köklərinə nəzər salaraq *-am, -əmmən // bən* əvəzliyindən əmələ gəldiyini qeyd edir, I şəxsin cəminin Azərbaycan dili şivələrində açıq və qapalı saitlərin iştirakına görə *q > x, ğ, k > g, x'* qarışıq izoqloslarından istifadə olunur [38].

Tədqiqatçı Ş.Xəlilov qədim türkcədə birinci şəxsin cəmi biz əvəzliyinin *-z* şəkilçisinin yazılı ədəbi dildə şivələrdə işlənən *-q* və *-k* şəkilçilərinin

qarşılığı kimi işləndiyini qeyd etmişdir [30, s.12-18]. Qırçaq qrupu türk dillərindən tatar dilində *-k* şəkilçisindən istifadə olunur. II şəxs tək və cəm şəkilçilərinin səslənmə formalarına diqqət yetirsək görürük ki, II şəxsin təki olan *-san, -sən* şəkilçisinin Qax, Zaqatala, Balakən rayon şivələrində tələffüz zamanı həm incə saitlə bitən sözlərin sonuncu saiti qalın tələffüz olunur, həm də son *n* səsi düşür. Məs: *məlimsa:, fəhləsa:* və s. Şəki şivələrində isə səs düşümü olmur, lakin qalınlaşma baş verir. II ş. cəm şəkilçisi isə müxtəlif formada özünü göstərir. Burada Oğuz-Qəbələ şivələrində incələşmə, Şəki şivələrində isə qalın saitin işlənməsi daha çox üstünlük təşkil edir. Məs: *gəlisuz, aparisən, baxisən, baxıcısuz* və s. Zaqatala-Qax şivələrində isə bu şəkilçinin *-sıq ız* forması daha geniş yayılmışdır. Məs: *məllim-sinqız, usaqsinqız*. Bu şəkilçinin izoqlosuna Şərur dialektlərində də rast gəlinir.

III şəxsin təki və cəmi eyni şəkilçi ilə işlənir. III şəxs təkində bəzən dodaqlanan saitli sözlərlə dodaqlanmayan saitli şəkilçi və ya əksi artırılmaqla müşahidə olunur və *-dır* şəkilçisinin son samiti *r* düşür. Bu əsasən Şəki şivələrində daha çox özünü göstərir. Məs: *göndi, balıqdu,*

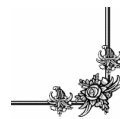

doxdurdu və s.

III şəxsin cəmində işlənən *-dır* şəkilçisinin *-dı* forması keçmiş zamana aid olanda fərqlilik təşkil edir. Bu zaman *idi* köməkçi feilindən istifadə edilir və araya **y** bitişdirici samiti artırılır. Məs: *tütüncüydü, baramaçıydı, qorolçuydux, üşağıydim* və s. İnkarı isə şimal qrupu dialektlərində *döyül /döy/ döyü/ döylux* kimi formalarda işlənir.

Türkoloji tədqiqat əsərlərində *-dır* şəkilçisinin mənşəyi haqqında (*durur/turur, dur/tur*) tədqiqatçıların xeyli fikirləri vardır.

Beləliklə, Şimal ləhcəsi dialektlərində xəbərlik kateqoriyasının işlənmə məqamları və buradakı qıpçaq əlamətləri Azərbaycan dilinin formalaşmasında tarixən oğuz dil elementləri ilə paralel qıpçaq dil elementlərinin də üstün olduğunu göstərir.

2. Sifət.

Türk dillərində xüsusi ifadə genişliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən nitq hissələrindən biri də sifətdir. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edən sifət türk dillərində müstəqil bir nitq hissəsidir. Bu nitq hissəsi türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif adlarla – *sifət* (Azərbaycan), *alametçi* (qaqauz), *sın esim* (qazax), *sifat* (qaraçay-balkar), *sıpatlav sez* (qumuq), *sıyfat* (tatar), *demdek adı* (tuva), *sıpat* (türkmən), *sifat* (türk), *sifat* (özbək), *supət* (uyğur), *sın atooç* (qırğız) işlədilir. İsimlərlə, həmçinin zərflərlə çoxlu ümumi cəhətləri olduğuna və özünəməxsus formal əlamətlərinin az olmasına görə çox vaxt bu kateqoriyanı müstəqil nitq hissəsi kimi tanımaqda tərəddüd etmişlər. Sifətlər isə semantik cəhətdən geniş mənada əşyalıq bildirən isimlərdən, hərəkətin və əlamətin əlamətini bildiren zərflərdən seçilərək, əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edir [60, s.120].

Türkoloji ədəbiyyatda çox vaxt sifətlə zərf yanaşı işləndiyindən onları bir-birindən ayırmaq problemi də ortaya çıxmışdır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün sifətlə zərflə qarışdırmamaq üçün

onların semantik yox, funksional aspektdən baxılması vacib sayılmışdır [110, s.301].

Dilimizin dialekt və şivələrində keyfiyyət və əlamət ifadə edən çox sayda sözlər vardır ki, bunlara ədəbi dilin lüğət tərkibində belə sözlərə təsadüf etmək mümkün deyildir. Bu sözlərin müəyyən bir qismi çox qədimdir, yalnız bu və ya digər bir ərazidə saxlanıla bilməmişdir. Məsələn, *əmiri* - əla, *tunuk* - zəif, *xəstə*, *nazik*, *xəpər* - gödək, *qodal* - gödək, *qarsov* - axmaq, *alağuz* - xəbərçi, *danqaz* - söz qaytaran, *qəlbi* – hündür, *qılvız* - aravuran. Göründüyü kimi, bu sözlərdən *qılvız*, *alağuz*, *tunuk*, *danqaz*, *qarsov* sözləri qədimdir və ədəbi dil üçün arxaikləşmişlər. Bunlardan bir qismi isə şivələrdə mənə dəyişmələri ilə qalmaqdadır [23 s.44].

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində sifətin müxtəlif maraqlı xüsusiyyətlərinə rast gəlmək olar. Burada işlədilən sifətlərin çoxu elə ədəbi dilimizdə mövcud olan sifətlərdir. Lakin bölgənin mənşə etibarilə qarışıq olduğunu nəzərə alsaq, görürük ki, elə sifətlər var ki, sırf həmin bölgədə işlədilir. Burada sifət özünün quruluşca növünə və dərəcə əlamətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Elə sözlər

var ki, onlara ədəbi dildə rast gəlinmir. Məs: *qıtmır* (Bal., Qax, Zaq.) // *mıqqı* (Şəki) // *qırçı* - xəsis (Qəb., Nic.); *mimix-midix-cox* ləng iş görəni biri, *ağızəmmez* – yazıq, aciz, *şəhbüdüm* – yüngül-xasiyyətli, *həfrayi-hərdəmxəyal*, *xırca* - kök, dolu, *xımış* - yastı, basıq burun, *mayıf* - şikəst, *taytax*; *maytarax-axsaq*; *sullaf* - sakit, *yarebaxan* - adam,xəlvət iş görəni; *surxo*, *səllim* - işsiz, boş; *salız* -yavaş iş görəni, tələsməyən, ehmal; *muğdusa*-çirkin, xoşagəlməz, *ləlöön-acgöz*, doymaz; *darqursax* - hövsələsiz, əsəbi, *çəpəl* - üstü başı çirkli // mundar, pis adam anlamında (Şəki, Oğuz, Qəb.) və s.

Sifətin quruluşuna görə növləri.

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi şimal ləhcəsi şivələrində də sifətlər quruluşuna görə üç yerə bölünür.

1. Sadə sifətlər;
2. Düzəltmə sifətlər;
3. Mürəkkəb sifətlər.

Qıpçaq dilinə aid olan sənədlərdə əlamət, keyfiyyət ifadə edən türk mənşəli sifətlərin işlənmə dairəsi genişdirsə, ərəb və fars mənşəli sözlərdə

bu, məhduddur. Qıpçaq mətnlərində sadə və düzəltmə quruluşlu sifətlər üstünlük təşkil edir, mürəkkəb sifətlərə, demək olar ki, rast gəlinmir.

Sadə sifətlər.

Azərbaycan dili şivələrində işlənən sadə sifətlər əlamət, keyfiyyət, rəng və s.mənalara ifadə edir. Bunlar ədəbi dildə ya işlənir, ya da müxtəlif mənalara bildirir.

Əski-qədim, kiçi-kiçik, hasta-xəstə, yılı-ılıq sifətləri müəyyən fonetik dəyişmələrlə müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir.

Ədəbi dildən fərqli olaraq yalnız şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlənən sadə sifətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *afat-* dəcəl, *nadinc* (Şəki), *alasər-* yarımçıq (Şəki), *ambir* - axmaq, *gic* (Şəki), *avdal* - axmaq (Şəki), *beytin-işsiz*, *avara* (Şəki), *beşər-* avara (Qax, Zaq.), *biçənəx* - hiyləgər (Şəki), *carcur-* kiçik (Balakən), *cələb* - arıq, zəif (Zaq.), *cincip* - sakit (Zaq.), *cirəfə* - arıq (Şəki), *curumud-* büzüşmüş (Qax), *çamxur-gözü titəli* (Zaq.), *çəşi* - çəpgöz (Zaq.), *daqqa* - loğva, ədəbsiz (Zaq.), *deçi-* alçaqboylu, arıq, kiçik

(Zaq.), *dopu* - qısaboy, gödəkboy (Şəki), dozay-
key, *dumba*- qısaboy, təpə (Zaq., Şəki), düşix -
pinti, səliqəsiz (Şəki), *əjgeyin* - işsiz, asudə, boş
(Şəki), *ələngə*- arıq, əncərsiz- çirkin, *əntər* - sırıqlı,
faliğ - çolaq, *fərəməz*- fərsiz, futi - xarab, çürük
(hər 3 şivədə), *göynö:s* – acgöz (Şəki), *hasalax*-
balacaboy (Şəki), *hanak*- bacarıqsız (Qax),
həmrah- həvəskar (Zaq.), höyüş - yaş, nəm (hər 3
şivədə), hüt - ağılsız (Zaq), *xıncır* - dinsiz (Qax),
isvaha - səliqəli (Şəki), *irasda*- səliqəli (Zaq.), *itix*-
itmiş şey (Zaq.), *karahat*- yöndəmsiz, kərəhət -
çirkin, kifir (Zaq.), qalağan - tənbel (hər 3 şivədə),
qarsov- dəlisov (hər 3 şivədə), *qazul*- arıq (Zaq.),
qıyı – düz (Zaq), *qorqod*- keyfiyyətsiz qoz (Zaq.),
lantır- tənbel (Şəki), lejan- bol, çox (Zaq.), *ləvərzə*
- sefeh, gic qanmaz (İsmayılı, Qəbələ), maşu -
gözəl (Bal.), mayif - şikəst (Şəki), maytarax -
axsaq (Şəki, Zaq., Qəb.), mıqqı - xəsis (Şəki),
nifrin- eybecer (Qax), ö: *bəc*- çəpgöz (Zaq.), pələş
(Zaq.), *pluş* - qaba (Zaq.), sələ-çox arıq (Qax),
səllim - boş bekar (hər 3 şivədə), *sərək* - qorxaq
(Zaq.), *səmə* - ağılsız, key (Qax), *səltə*-
bədxasiyyət (Qax), sital - nadinc (hər 3 şivədə),
sofu- vasvası (Zaq.), *şimşəd* –hamar (Qax) // şüş
– hamar (Zaq.), *şitəngi*-nadinc (Şəki), *tərdana* -

İliq su (Qax), *tərgənə-* ilıq (Qax), *ufax* - narın (hər 3 şivədə), *uyux* - diqqətsiz (Qax), *üy* - oynaq (Balakən), *vağ-* kobud (Şəki), *yalavux* - acgöz (Qax), *yasar* - tənbel, aciz (Zaq.), *yatır-* tənbel (Zaq.), *yortu* - əxlaqsız (Qax), *yönnü* - yaxşı (Qax), *zılğa* - arıq (Şəki) və s.

Bundan əlavə Şimal ləhcəsi Qax-Zaqatala şivə qrupundan İlisu şivəsində işlənən sifətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *silə* (dolu), *tap* (əzilmiş), *qullab vurmaq*, *uyux* (müqevva), *abal* (key), *yuxa* (nazik), *kərəhət* (kifir), *ğayara* (kor – kobud), *lənbə* (kök), *mizqan* (büzməli), *cehil // cayıl* (cavan), *çəpəl* (murdar, kirli), *neybət* (kifir), *silavsun* (acgöz), *tərglənə* (ılıq), *ufdan* (yaraşığılı), *şümşək* (hamar), *xipə* (yastı, alçaqboy), *suvaşix* (mehriban), *həvüş* (yaş), *dilvən* (dilavər), *qıtmur* (simic, xəsis), *qudabar* (düzgün, səliqəli), *tükürünçü* (hamı tərəfindən lənətlənmiş), *ağlax* (gen), *yanklar* (yararlı), *karsav* (kar, deyiləni eşitmək istəməyən), *xasın qırmızı* (tünd qırmızı), *ağqoq* (mavi), *alayeşil* (püstəyi) və s. [34. səh 53.].

Düzəltmə sifətlər.

Azərbaycan dili şivələrində düzəltmə sifətlər leksik şəkilçilər əsasında əmələ gəlir. Ədəbi dildə olduğu kimi

- a) Adlardan düzələn sifətlər;
- b) Feillərdən düzələn sifətlər.

A.Hüseynov qeyd edir ki, şivələrdə ədəbi dildən fərqli sifət düzəldən şəkilçilər az və qeyri-məhsuldar olsa da, hər halda saxlanılır. O, aşağıdakı arxaikləşmiş sifət düzəldən şəkilçiləri qeyd etmişdir:

-**van**; malvan “maldar”, lilvan “lilli”;

-**vay**; türkəvay, ölüvay;

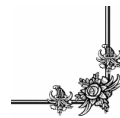
-**avar**; dağavar;

-**mar**; qızmar, ilmar, tosmar;

-**qa, -xa, -gə**; sısqa, teyxa, cılxa;

-**məl**; kötəməl (kök və gödək adam) və s.[23, s.44].

Şimal ləhcəsi dialektlərində daha çox işlənən sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-l⁴//-ri//du//tü; süttü, daddı, kəsərri.

Sifət düzəldən bu şəkilçiyə digər türk dillərində də rast gəlinir. Məsələn, Qazax dilində: *aşulu, arlı, kaydeli, paydlı, kayrattı, tastı; tatar: anlı, seple, aklı, künelle* və s.

-siz⁴; Bu səkilçi dilimizdə çox qədimdən işlənən bu gün belə öz məhsuldarlığını itirməyən şəkilçilərdən hesab olunur və mənfi mənalı sözlərlə birləşib bir növ müsbət mənalı sözlər yaradır. Məs: *xətasız, ayıbsız, günahsız* və s. Digər hallarda isə mənfilik, çatışmamazlıq mənalı bildirir. Məs.: *evsiz, duzsuz, ağılsız* və s. Qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax dilində: *üysüz, akılsız, balasız, əkeciz, malsız* və s.

-i; Bu şəkilçi isimlərə əlavə edilərək ismin mənasına uyğun sifət əmələ gətirir: *xuni* “yaramaz”, *çələbi* “cansız” (Zaq., həm də qonşu Dərbənd dialektlərində iş.).

-dar; *yetimdar-yetimsaxlayan.*

-iq⁴; *sınığ, qarışuğ, suyuq.*

-aş,-ac; *qorxaş, qorxaç* (Dərbənd).

-ərgi; *düşərgi* (Dərbənd).

Qırçaqlara aid olan sənədlərdə də müşahidə olunan **-li, -sız, -kı, -dakı, -ik, -i, -kar** şəkilçiləri ilə düzələn sifətlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənir, bəziləri isə dialektizm səciyyəli arxaizmlərdir [57, s.26].

Ədəbi dildən fərqli yalnız Şimal ləhcəsi şivə qruplarında işlənən düzəltmə sifətlərə aşağıdakıları göstəmək olar.

Ağlax - rahat (Qax), *alamançı* - acgöz (Qax), *ambir* - axmaq, gic (Şəki), *bidiy* - xam yer (Qax), *carcur* - kiçik, *calvadar* - yarıtmaz (Şəki), *dadaxlı* - ayaqlı (Şəki), *dıqqılı* - balaca (Şəki), *dövriş* - ağılsız (Qax, Zaq), *dozay*- key, *dozaylıx*- keylik, *acizlik* (Qax, Şəki), *əncəri* – gözəl, *əncərsiz* - çirkin (Şəki), *fərəməz* - fərsiz (Qax, Şəki), *gönö:s* - acgöz (Şəki), *hanak* - bacarıqsız (Qax), *hasalax* - balacaboy (Şəki), *həntərəmsiz* – pis (Şəki), *hütdülüm* - ağılsız (Zaq.), *xas* - yaxşı, əla (Zaq.), *xiləpli* - çirkin (Balakən), *xımış*- balaca (Şəki), *xınzır* - dinsiz (Qax), *xırça* - səliqəsiz (Zaq.), *xurtun* - şirkin (Zaq.), *ifçin* - möhkəm, idimsiz - çirkin (hər şivədə), *irasda*- səliqəli (Şəki), *katsa*- nəhəng (Qax), *köntək*- kobud (Bal.), *körəməz*- anlamaz (Zaq.), *qarsov* - dəlisov (Zaq., Şəki), *qırtım* - xəsis

(Qax), *qurum* - xəsis (Bal) , *landa* - yekeqarın, *laplan* - uzun, enli (Qax), *loboz* – maymaq (Zaq.), *maşu* - gözəl, *muğdusa* - çirkin (Şəki), *nifrin-soyuq*, *nəhəng*, *çoxlu*, *eybəcər* (Zaq., Qax), *ornaç* - ucaboy (Qax), *pampalax* - bacarıqsız (Zaq.), *peklik* - ağılsız (Zaq.), *putdux*- varlı (Şəki), *səltə* - bədxasiyyət (Qax), *sərək* - qorxaq (Zaq.), *sulğar* - uzun (Bal), *süləçə* - uzun, *hündür* (hər 3 şivədə), *sünəx* - iradəsiz (Şəki), *süsük* - acgöz (Qax), *şərkəmli* - həvəskar (Zaq.), *tırımtız* - arıq (Zaq.), *tikğan*-tərs (Qax), *turxman* - həyasız (Qax), *ufdan* – lovğa (Qax), *uyux* - diqqətsiz, *uzdan* - təmiz, *səliqəli*, *uzdannız* – təmizlik (Zaq., Qax, Bal.), *yalavux*- acgöz (Qax), *zühəc* - hündürboy (Qax) və s.

Mürəkkəb sifətlər.

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi şivələrdə də sifətlər müxtəlif yollarla yaranır. Şimal ləhcəsi dialektlərində mürəkkəb sifətlərin müxtəlif formalarına rast gəlinir. Burada mürəkkəb sifətlər ya isimlərin, ya da sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gəlir: *qurğaq* // *qurax* “*su çıxmayan yer*”, *deydül* “*qalaysız mis*”, *dombek* “*qozbel*” // *donba*

(Zaq.- Qım.) və s.

Ədəbi dildən fərqi Şimal ləhcəsi şivələrində işlənən mürəkkəb sifətlər aşağıdakılardır. *Qullab vurmax*, *ağmağan* - xoş gün, *ağcavaz* - ağ təhər, *aqcavaz*- acqarnına (Qax), *alacanaş* – yarıcan (Qax), *badıquş* - eybəcər (Qax), *dəndənə* - ağılsız (Qax, Şəki), *dətdülüm* - yüngülxasiyyət (hər 3 şivədə), *əydəş-üydəş* - əyri-üyrü (Şəki), *gəndibaşına* - özbaşına (Zaq.), *hompolov* - yekeqarın (Qax), *ibiniy* - kiflənmiş (Qax), karkarasalay – kar, key (Qax), *qarsov* - dəlisov (Zaq., Şəki) *qırs* - yumru (Bal.), *maxrabel* – qozbel (Zaq.), *mucurbaş* - qıvrımsac (Qax), *nəpsiçar-acgöz* (Qax, Zaq.), *qrafəhim* - kor, pələmürdə - əyriburun (Qax, Zaq.), *yuvakor* - bacarıqsız (Zaq.), *zülhəc* - ucaboy (Qax) və s.

Sifətin dərəcələri.

Sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən əlamətlərdən biri onun dərəcə əlamətləridir. Bu əlamət əsasən sifətə aid olub, digər nitq hissələrində yoxdur. Azərbaycan, eləcə də digət türk dillərində sifətin dərəcələrinin sayı qəti şəkildə müəyyən edilməmişdir. Qazax, qırğız dillərində

yalnız müqayisə və üstünlük dərəcələri, türk və özbək dillərində isə adi, müqayisə və üstünlük dərəcələri qeyd olunur. Keyfiyyət və əlamətin dərəcələrini bildirən söz, şəkilçi və ədatlar dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən daha zəngindir. Ədəbi dildən artıq çıxmış və bəzən də zəif şəkildə işlənən bəzi sifət dərəcə əlamətləri dialekt və şivələrimizdə aktiv şəkildə işlənəməkdədir.

Sifətlərdə dərəcə anlayışından bəhs edərkən bir çox tədqiqatçılar bu kateqoriyanın müxtəlif dərəcə əlamətlərini göstərmişlər. M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında sifətin beş dərəcəsi göstərilmişdir: *adi, müqayisə, üstünlük, kiçiltmə və çoxaltma dərəcələri*. M.Hüseynzadə həmin əsərin sonrakı nəşrlərində isə dərəcələrin sayını altıya çatdırmışdır: *adi, müqayisə, üstünlük, şiddətlənmə, kiçiltmə və çoxaltma*. F. Zeynalov isə dərəcələri beş yerə bölmüşdür: *adi, müqayisə, üstünlük, kiçiltmə və çoxaltma*. O, müqayisə dərəcəsinin morfoloji əlaməti olaraq *-rak²* şəkilçilərini qeyd edir. Bu şəkilçi bütün türk dillərində geniş yayılmış şəkilçidir. Məs: *qızılraq – qırmızıtəhər.-rək* digər ərazilərdə yaşayan kalmıklardan fərqli olaraq Orenburq kalmıklarının dilində qorunub

saxlanılmışdır [84 s.105].

Bu şəkilçi qazax dilində -lau, -leu, -dau, -deu, -tau, -teu və -kıl, -kıl, -ğıl, -ğilt, -tım, -şıl, -şil şəkilçiləri ilə də əmələ gəlir.

Dialekt və şivələrimizdə, həmçinin Şimal ləhcəsi dialektlərində də müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, sifətin üç dərəcəsi müəyyənləşdirilir: adi, azaltma və ya kiçiltmə, çoxaltma və ya üstünlük.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində sifətin ədəbi dildə işlənən xüsusiyyətlərindən fərqli formaları da vardır.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarından İlisu şivəsində də ədəbi dildə olduğu kimi tələffüz edilir. Lakin tələffüzündə özünəməxsus çalarlar qazanır; *qoq, qırmızı, yeşil, gözəl // qozəl, göyçək, əybəjər, qomqoq, qıpqırmızı, yemyeşil* [34, s.53].

Adi dərəcə.

Şimal qrupu dialektlərində müasir ədəbi dildə olduğu kimi, heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Adi dərəcədə olan sifətlər ədəbi dildən leksik-

semantik, həm də fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Məsələn: *abi-qəlbi. güdə, qolay, nay, hündür, alçağ // alçax, yaman, çəpəl-üstü* çirkli adam, pis, murdar, əxlaqsız, *hasalax-balaca alçaq, sital - xuruş - xardalaş - nadinc, dəcəl, sözəbaxmayan; maxlayi – maymaq -key, aciz, həmayıl-tənbəl, cana-pis, cürəfə-arıq, hasalax - balaca* və s.

Bu sözlər demək olar ki, bütövlükdə Şimal ləhcəsi şivələrinin əksəriyyətində geniş şəkildə işlədilir.

Yaman oğul atanın,

Dünyasını gor eylər,

Nanəcib qız ananın,

Gözlərini tor eylər [33, s.48].

Azaltma dərəcəsi.

Bu dərəcə əşyada əlamətin az və kiçik dərəcədə olduğunu göstərir. Bu da ədəbi dildə olduğu kimi, iki formada özünü göstərir:

- 1) morfoloji əlamətlərlə.
- 2) sintaktik yolla.

Şimal ləhcəsi dialektlərində həm qıpçaq, həm də oğuz qrupu dillərində üstünlük təşkil edən şəkilçilər bunlardır: *-imtil, -imtil, -imtil, -ümtül, -umtuk, -imtraq, -mtik, -mtik, -cak, -cək, -cek, -cık, -cik, -qilt.*

Qıpçaq və karluq qrupu dillərində azaltma dərəcəsinin özünəməxsus xüsusi şəkilçiləri vardır. Məs: qazax dilində *-qilt, -qıt, -sıl, -tım-qızılqilt, sarqıt, aksıl karaltım* və s. Bu da şimal ləhcəsi dialektlərində öz əksini tapmışdır. Şimal ləhcəsi dialektlərində müşahidə edilən dərəcə əlamətləri bunlardır:

1. *-cix, -cix', -ciğ, -cik; azacığ, körpəcic (Ş.).*

2. *-antur, -əntur, -ıntur, -untur, -ıntul, -antıl, -untul, -imtil, -imtil, -umtul, -ümtül, -ümtul* (samitlə bitənlərdə), *-ntur, -mtul* (saitlə bitənlərdə): *sarın-tur, ağıntur (Ş.), qaramtil, bozmntul* (Qax, Zaq.), *sarımtul, ağımtul, göyümtül // göyümtul* (Qax, Bal.) [103].

3. *-so, -imso, -imsul, -imsul; uzunso, güdəso* (B.), *ağımsö, -umsoy, -ümsöy: ağımsöy, göyümsöy* (Qax), *sarımsul, göümsul.*

4. *-şinni; qaraşinni (Şə.-Bal.)* (Bu şəkilçi

ədəbi dildə *-şın* variantında verilib).

5. *-cavaz; ağcavaz* (Şə.). - *Ağcavaz çit olur, parça olur* (Şə.).

6. *-arax; bozarax*, bu şəkilçi də ədəbi dildə əvvəllər daha aktiv olan *-raq; -rək* səkilçisinin bir variantıdır, bu şəkilçi oyrot dilində də *-arık, -erik, -örük* şəklində sifətin azaltma dərəcəsi kimi işlənir. Məs: *kazırık, aqarık*.

7. *-artdax: bozartdax və qızartdax*,

8. *-sünnü*: bu şəkilçi uzun sifətinə bitişərək uzun-sünnü (uzun təhər) sözünü əmələ gətirir və əlamətin adi dərəcədən bir qədər az aşağı olduğunu bildirir. Uzun-sunni yemiş, sünnü sözü Zaqatala-Qax şivələrində bəzən kiməsə lağ mənasında “sünnü baş” ifadəsi də işlədilir və s.

9. *unturux-unturax*; Ədəbi dildə işlənən *-mtraqşəkilçisinin* bir variantıdır. Boz sifətinə qoşularaq *bozunturux, boz təhər, bozuturx* və yaxud da *bozunturax*.

10. *-cavaz ağ* sifətinə birləşərək *ağcavaz* sifətini əmələ gətirir.

11. Bu dərəcənin şəkilçisi olan *-rax // -rağ, -*

rək // -rək “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından başlamış, XX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Məs: “*Bundan yegrəyi yoxdur ki, gözüm görəkən oğul, gel səni evərəyim*” [38, s.93]. Türk dillərinin çoxunda azaltma dərəcəsi *-rak* şəkilçisi ilə ifadə olunur ki, bunun da müxtəlif variantlarına təsadüf edilir. Bu şəkilçi özbək dilində birvariantlı *-rok*, tatar dilində ikivariantlı *-rak*, *-rək*, çuvaş dilində dördvariantlı *-rax*, *-rex*, *-tarax*, *-terex* şəkilçiləri ilə özünü göstərir [74 s.135].

12. Şəki dialektlərində azaltma dərəcəsinin *-artdax*, *-mtrax* şəkilçilərinə də təsadüf edilir; Məs: *qızartdax*, *bozartdax*, *ağımtrax*. – *İrəngi boz kimi olanda diyirsən bozartdaxdı* (Şə.). *-artdax* şəkilçisi Gəncə dialektində də müşahidə olunur.

13. Şəki dialektində isə *-unturux* şəkilçilərinə təsadüf edilir: *bozunturux* (Şə.). Bu şəkilçi Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində də özünü göstərir.

14. Qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax dilində azaltma dərəcəsi *-lau*, *-leu*, *-dau*, *-deu*, *-tau* və həmçinin *-kıl*, *kılt*, *-ğıl*, *-ğılt*, *-tım*, *-şıl*, *-şil* şəkilçiləri ilə də əmələ gələ bilir. Məs: *jaksılay*,

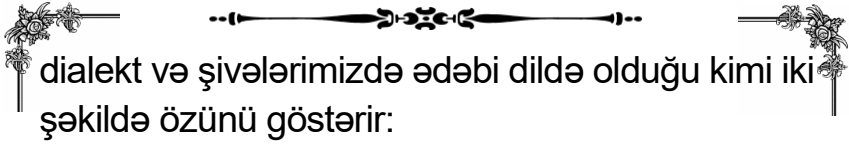
aktay, ülkündey, bozğıl, kökşil, sarğılt, dımgıl, akşıl və s. [50, s.136].

Sintaktik yolla düzələn sifətlər.

Sifətin azaltma dərəcəsi sintaktik yolla da düzəlir. Bu zaman *təhər, ala, açıq, hal, təhər, buğdayı* və s. sözlərinin qoşulması nəticəsində bu kimi ədatlardan istifadə edilir. Hal və təhər, tər: sözləri isə bütün əsli sifətlərə qoşula bilir; *aqhal, bozhal, qarahal, ağtə:r, sarıtə:r, göytə:r.*

Çoxaltma dərəcəsi.

Bundan əlavə Şimal ləhcəsi dialektlərində sifətin çoxaltma dərəcəsi də vardır. Sifətin çoxaltma dərəcəsi nisbi də olsa, müəyyən əlamətin əşyada olan miqdarını (irəli və geri) bildirməyə xidmət edir. Bu forma əsasən sifətlərin sonuna $-ca^2$ ədatının əlavəsi ilə düzəlir. F.Zeynalov bu barədə yazır ki, bu şəkilçi qoşulan sözlər əslində çoxluq bildirirsə, onda çoxaltma dərəcəsi bildirir. Azlıq bildirən sözlərlə işləndikdə isə bu şəkilçi həmin azlığı əks mənada, yəni geriyə doğru daha da çoxaldır. Məsələn: *böyükcə körpəcə, balaca, xırdaca* və s. Çoxaltma dərəcəsi

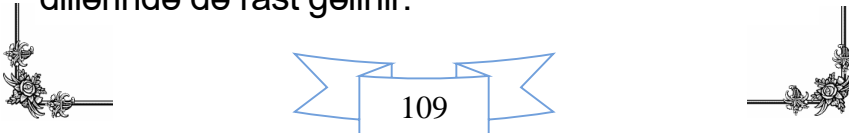
dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildə olduğu kimi iki şəkildə özünü göstərir:

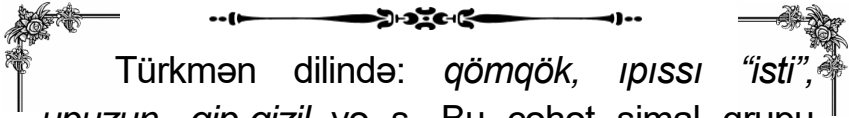
- 1) analitik;
- 2) sintetik.

Analitik şəkildə sifətin əvvəlinə müəyyən sözlər əlavə edilir: *çox yaxşı, ən yaxşı* və s. (Şə.) Sintetik yolla əmələ gələn sifətin ilk hecası, ya da ilk iki səsindən sonra *m, p, f, t, ş, r, s, l, n* səsləri əlavə etməklə əmələ gəlir: *təmtəzə, safsarı, qafqara, təftəzə, qəttəzə, cımcındır, şifşirin, ufuzun, əfəyri, yamyaşıl* (Şə., Qax, Zaq., Bal.). Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində bəzən sifətin sintetik yolla əmələ gələn formasının *p* ünsürü ya ikiləşir, ya da cingiltili qarşılığı (*b*) ilə bərabər götürülür: *appaağ-apağ*.

Bəzən də dialektlərdə *bələn, balan* və *düm* hissəciklərindən də istifadə olunur: *dümbey, dümbələndüz, bombalanboş* [61, s.174].

Bundan başqa F.Zeynalov sifətin intensiv formasını da qeyd etmişdir ki, əslində bu forma çoxaltma dərəcəsində olan *m, p, r, s* samitlərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Bu formaya digər türk dillərində də rast gəlinir.

Türkmən dilində: *qömqök, ıpıssı "isti", upuzun, gip-gizil* və s. Bu cəhət şimal qrupu dialektlərində də eyni formada öz əksini tapır: *tepteze, gömğöy, qomqoy, qetteze, dümağ, sappasağ, qafqara* və s. (Zaq., Bal., Qax, Şə.).

Sifətin çoxaltma dərəcəsi sintetik yolla da əmələ gəlir: *tütqara, laf qara, lafteze, laf yaxşı* və s.

3. Say.

Şimal ləhcəsi dialektlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən nitq hissələrindən biri də saydır. Azərbaycan dili şivələrində say ədəbi dildən elə də ciddi şəkildə fərqlənir. Fərqlilik bəzən fonetik cəhətdən özünü göstərir. Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində saylar o qədər də fərqli xüsusiyyətlərə malik deyildir. Bu nitq hissəsində daha çox fonetik fərqlər özünü göstərir.

Xüsusən, miqdar sayları bəzi kəndlərdə ancaq deyilişinə görə ədəbi dildəkindən seçilir. Məs: *sekkiz, seysan, un, umbeş, qıxbir* və s.

M.Şirəliyev “Bakı dialekti” əsərində sayları iki qrupa bölür: miqdar sayları, sıra sayları. Bu bölgü M.Məmmədlinin “Təbriz dialekti” əsərində də əksini tapıb [29].

Lakin, “Azərbaycan dialektologiyası” əsərində sayları üç yerə bölür.

- 1) miqdar sayları;
- 2) Qeyri-müəyyən saylar;
- 3) kəsir sayları [43 s.212].

Şirəliyev dialekt və şivələrimizdə sıra

saylarının da, ədəbi dildən fərqli olaraq bir çox variantlarının olduğunu vurğulayaraq -imci, -imci, -üncü, -ncı, -nci şəkilçiləri ilə ifadə olunduğunu da qeyd etmiş və ədəbi dildə n ünsürü ilə işlənirsə şivələrimizdə m ünsürünün daha üstün olduğunu qeyd etmişdir. **[25.Səh 22]**

Şəki şivələrinin tədqiqatçısı M.İslamov isə sayları sıra sayları və qeyri-müəyyən saylar deyə iki yerə bölmüşdür. Lakin “Dərbənd dialekti” kitabında M.İslamov sayları mənaca üç qrupa bölür: miqdar, sıra, kəsir sayları [5 s.79-80].

A.Hüseynov da şivələrdə işlənən sayları “Azərbaycan dialektologiyası” adlı dərs vəsaitində iki növə bölmüşdür: Miqdar və sıra sayları [23, s.46].

Biz də Azərbaycan dili şivələrinin materiallarına istinad edərək, Şimal ləhcəsi şivə qruplarında işlənən sayları dörd qrupa bölmüşük:

- 1.Miqdar sayları;
- 2.Sıra sayları;
- 3.Kəsir sayları;
- 4.Sıra sayları.

Sayların adlanması da olduqca müxtəlifdir. Ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Qaqauz dilində *sayılık*, qazax dilində *san esim*, qaraçay-balkar dilində *sanay*, qumuq dilində *sanav*, syez, tatar, uyğur və tuva dilində *san*, qırğız dilində *san atooç* adlandırılmışdır. **[bax 42]**

Şimal ləhcəsi şivə qruplarından İlisu ləhcəsində “say” sözü əvəzinə “san” işlənir. Məs: - *Baysı, sana hələ, şəhirlərin sanı neçədir?* (- Bacı bir say görək, şahıların sayı neçədir?). Qədim və bəzi müasir türk dillərində də “san” kimi ifadə olunur [34, s.53].

Sayların başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onların digər nitq hissələrinin əmələ gəlməsində fəal iştirak etməsi, özlərinin isə heç bir nitq hissəsindən əmələ gəlməməsidir.

F.Zeynalov sayların mənə qruplarından danışarkən onları iki qrupa bölür: toplu və bölgülü saylar. Toplu saylara–tatar, uyğur, qaraçay-balkar, şor, Altay, xakas dillərində rast gəlinir. Məs: *birov, ikkirov, turtov, ikkala, üçala-özbək dilində: uyğur dilində-yüzləp, tərtin, bəştin, ondin,*

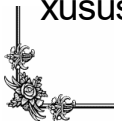

yüzdin. [74]

Bölgülü saylar da morfoloji yolla əmələ gəlir. Bu zaman *-ar, -er* şəkilçisindən istifadə olunur. Başqırd dilindən nümunələrə diqqət edək: *üçür, dörder, ikiser, unar, altışar, berər*. Lakin Azərbaycan dilində *-ar, -ər* şəkilçisi yalnız eyni sözün təkrarı ilə düzələn “*birər-birər*” zərfinin tərkibində işlədilir.

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, dialektlərdə də onluq və iyirmilik say sistemindən istifadə olunur. Türk dillərindən qırğız dillərində ikilik say indi də geniş yayılmışdır. Qırğız dilinin cənub dialektində yaşı bildirmək üçün *kem* sözündən istifadə edilir: *üçü kem səksən: üçü kem yetmişke kirdim, bir kem əlli, iki kem yetmiş* və s. [74, s.140-41]. *Kem* sözü Azərbaycan dili dialektlərində əksik sözü kimi bu gün də işlədilir. Məs: - *Havırdakı yeşihlərin sayı kəmdi*; - *Burda beş qutu kəmdi*. Həmçinin sifətdə *kəmşirin* sözü də bu anlamda şirinliyin az olması anlamında işlədilir.

A.Hüseynov isə saylardan bəhs edərkən qeyd edir ki, mücərrədlik və ümumilik bildirmə xüsusiyyəti olduğundan saylarda da dialektal

fərqlərin sonradan geniş inkişafı çətin olmuş, onlardakı fərqlər ancaq dialektal-fonetik səviyyədə məhdudlaşır. Bu arada bəzən dildən kənar-qohum dillərdə rast gələn fonetik əlamətlər də nəzərə çarpa bilər ki, onu daha qədim bir iz kimi qiymətləndirmək olar. A.Hüseynov şimal qrupu dialektlərində qıpçaq dillərinə xas bir əlamət kimi birinci hecədə qapalı o saitinin yerində u saitinin işlənməsini xüsusi əlamət kimi vurğulayır: *utuz*, *un*, həmçinin geminantlıqla tələffüz edilən miqdar sayı iki “*ikki*”, fərinqal tələffüz edilən “o” saitinin son samiti qoşalaşmış üç “*öçç*”- *il şəklində*, səksən “*seysan*”, altı “*alti*” şəklində tələffüz edilir [23.s.45-46].

Ümumiyyətlə şimal ləhcəsinin şivə qruplarından İlisu şivəsində bəzi saylar fonetik cəhətdən ədəbi dilimizdəkindən fərqlənir, məs. *bi* (bir), *öç* (üç), *dört*, *sekgiz* (səkkiz), *elli*, *igirmi*, *qırx*, *seksən*. Ədəbi dilimiz üçün yad kimi görünən *öç* (üç), sayı müasir tatar dili üçün tamamilə təbiidir [34, s.53].

Dialekt və şivələrdə miqdar sayları deyilişlərinə görə bəzən ədəbi dildən seçilir; Məs: *bi* (Sə.,Təb., Qax-İ.Su) < *bir*, *biy* (Qax - İ.Su),

üş//uş (Qax - İ.Su, Lək.), öç (Qax-İ.Su), *alti* (Bal., Qax), *yedi* (Zaq.), *un* (Qax, Oəb., Şə.), *ombir*, *ombeş* (Bal., Şə.), *unbeş* (Şə.), *umbeş* (Ord., Cul.), *uniki* (Zaq., Suv., Muğ.), *yirmi* (Şə., Qax-Qıp.), *igirimbir*, *igirimbeş* (Bal.), *utuz* (Qax), *almış* (Şə, Qax - Alm., Zaq.-Aş.T.), *alhmış* (A.-Qal.), *səhsən* (Qax - Alm., Şə.), *səysən* // *səksən* // *seksən* // *seysən* (Zaq., Qax), *dōsan* (Qax - Alm.) və s.

Şimal ləhcəsi dialektlərində bəzən elə sözlərə rast gəlirik ki, bunlar öz əşya mənalardan başqa müəyyən sayı da bildirir. Məs: *bir əl* - 10, *iki əl* - 20, *üç əl* - 30 (Nax.). Bəzi dialektlərdə *əl* sözü miqdar saylarından sonra gələrək dəfə mənasında da işlənir; Məs: *bir əl*, *iki əl* və s. *Toğullux* - 25 qoyun deməkdir (Qaz., G.), *çəpişdix* - 15 keçi deməkdir (Qaz., G.). – Bizim sürüdə 5 *toğullux* qoyun var (yəni 125 qoyun); – Bizim sürüdə 3 *çəpişdix* keçi var (yəni 45 keçi).

Şimal ləhcəsi dialektlərində rast gəlinən maraqlı saylardan biri də sıra saylarıdır. Burada həm *-inci*⁴ şəkilçisi ilə yanaşı, bu şəkilçinin *-ımcı*⁴ variantı da işlənir; Məs: *altıncı*, *birinci*, *onuncu*, *üçüncü*, *altıncı*, *onuncu* (Zaq.-Bəh.). *Yarımcı*,

onumcu; – *Honun uşax altımcıda oxuyı* (Zaq., Beh; Bal., Qaz., Qax, Şə. - Aş.Göy.). -*Üçümcü cergenin tütünnüri yaxşı tututdu* (Zaq.- Çob), *birimci, biriminci* (Qax- İlisu).

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində də sayın məna növlərinin müxtəlif fonetik xüsusiyyətlərinə rast gəlinir. Bəzi miqdar saylarda qıpçaq dil xüsusiyyəti olaraq *y>q* əvəzlənməsi özünü göstərir. Məs: *iyirmi* – *iqirmi* və yaxud qırx sayından sonra samitlə başlayan söz gələndə sözün sonundakı *x* samitinin düşməsi halları özünü göstərir: *qıx*.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində əksər türk dillərində olduğu kimi miqdarı daha da artırmaq, davamlı etmək məqsədilə dəfə məzmununda *kərə* sözü də işlədilir: *min kərəm, yüz kərəm və yaxud neçə kərəm*. Bəzi kəndlərdə isə *dəfə* sözünün əvəzinə sonuna *m* samiti əlavə edilmiş *kərə+m* sözü işlədilir. Məs: *dörd kərəm, beş kərəm* və s.

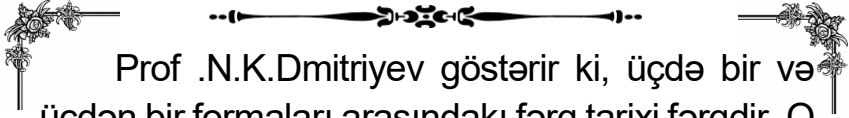
Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində işlənən qeyri-müəyyən saylar; *buqəddir, bu ğarten, oğartən, hoqədər, birki, onca, bunca, munca, həminçə, oqəddərən, hoxəttən*. Məs: - *Hoğarta adamları*

neteri yola salasıdı? - Buqqədəri kitabın hamısını oxuyıfsənmi? (Zaq. - Qım., Şə. - B.Göy), xeyli - xeylax, o qədər - o ğadar (Qax -İls.).

Bəzi türk dillərində qeyri-müəyyən və ya təxmini say formalarında xüsusi morfoloji əlamət də müşahidə edilir. Məs: qaraqalpaq dilində *laqan-leqen, birleqen, onlaqan* və s. tatar dilində - *lap, -ləp, unlap, unbişləp, eqermelep*: qırğız dilində-*day, -teq, -dağan, -dap altmıştay, jüzdöqən, jüzdön* və s.

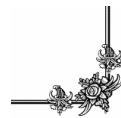
Kəsr sayları Azərbaycan dilinin şivələrində müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq çıxışlıq hal şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir. Başqa sözlə desək, kəsr sayı ifadə edən birləşmənin birinci tərəfi yerlik hal əvəzinə çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənir. Bu hal şimal ləhcəsi şivə qruplarında da eynidir: ikidən bir, üçdən bir.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarından İlisu şivəsində kəsr saylarını ifadə etmək üçün təyini söz birləşmələrinin üçüncü növündən istifadə olunur. Məs: *öçün biri, onun ikisi, qırxın beşi* və bəzən də çıxışlıq halı və “pay” sözünün əlavəsi ilə də ifadə olunur: məs.: *öçdən bir pay, onnan iki pay.*

Prof .N.K.Dmitriyev göstərir ki, üçdə bir və üçdən bir formaları arasındakı fərq tarixi fərkdir. O qeyd edir ki, birinci forma daha qədimdir. İkinci forma isə sonrakı inkişaf prosesinin nəticəsidir. Türk dillərinin yazılı abidələrində (xüsusən də Orxon abidələrində) məlum olduğu üzrə, yerlik hal şəkilçisi eyni zamanda çıxışlıq halın da vəzifəsini yerinə yetirmişdir [5, s.80] (Dərbənd d. Səh.).

Bundan əlavə şimal ləhcəsi şivə qruplarında özünəməxsus saylar da vardır ki, onlara bu sayları misal göstərmək olar: *parakal* - üçüncü yuxudan qalxan barama qurdunun qoyulduğu yer (Zaq.), *qorxax* - az (Şəki), *peyinsəx* - az peyinli (Zaq.), *pixə* - azca (Qax), *singir* - üçüncü suvaq (Şəki) və s.

4. Əvəzlik.

Şimal ləhcəsi şivə qruplarının dialektlərində işlədilən əvəzlilərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Ayrı-ayrı türk dillərində bu nitq hissəsi müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Qazax dilində: *ecimdik*, qırğız dilində: *atatooc*, tatar dilində: *almaşlak*, tuva dilində: *at ornu*, türkmən dilində *çalışma*, türk dilində: *adil*, *zamir* və s.

Əvəzliyin müxtəlif mənə qrupları də vardır ki, bunlar haqqında dilçilər arasında müxtəlif fikirlər də mövcud olmuşdur. Uzun müddət bir çox türk dillərində şəxs sonluqları ilə müstəqil şəxs əvəzliləri uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycan dilinə aid son əsərlərdə əvəzlilər mənalarına görə beş qrupa bölünmüşdür: 1) şəxs; 2) işarə; 3) sual; 4) qeyri-müəyyən; 5) təyini əvəzlilər. Qeyd edək ki, əvəzliyin türk dillərinin bəzilərində səkkiz, bəzilərində isə yeddi növü müəyyənləşdirilmişdir.

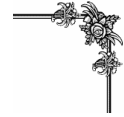
Şimal ləhcəsi şivə dialektlərində əvəzlilərin işlənməsi müəyyən dərəcədə ədəbi dildən seçilir. Bu fərq *mən*, *sən*, *biz*, *siz* əvəzlilərinin hallanmasında, *o*, *onlar* əvəzlilərinin ifadəsində özünü göstərir. Bundan əlavə, şimal qrupu dialektlərində elə işarə əvəzliləri də işlənir ki,

bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir. Digər şivə qruplarında olduğu kimi şimal ləhcəsində də əvəzlilərin aşağıdakı mənə növləri var.

- 1.Şəxs əvəzliləri;
- 2.İşarə əvəzliləri;
- 3.Sual əvəzliləri;
4. Təyini əvəzlilər;
5. Qayıdış əvəzliləri;
6. Qeyri-müəyyən əvəzlilər;
7. İnkər əvəzliləri.

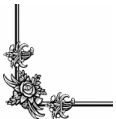
Şəxs əvəzliləri.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində şəxs əvəzlilərinin tələffüzü ədəbi dildə olduğu kimidir. I şəxs mən, biz, II şəxs sən, siz əvəzliləri ilə işlədilir. Lakin III şəxsdə müəyyən qədər fərq var. Zaqatala-Qax şivəsi III şəxs təkdə *ho // hu* şəklində ifadə olunur. III şəxs cəm, ədəbi dildən fərqli olaraq *honnar, holar, olar* kimi işlədilir. –*Ho uşaxlar mülkeneden qayitdilər* (Zaq. - Qım.); – *Hu gəlif hurdan keçasıdı,oturuf hu daşın üstündə*

hunu gözlayıram (Zaq.-Suv.).

Şəxs əvəzlilərinin I və II şəxs təkisi Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində və Zaq.-Qax, Balakən şivələrində türk dillərində işləndiyi şəkildə *men, sen* fonetik tərkibində müşahidə olunur. Məlumdur ki, *men, sen* forması türk dillərinin qədim yazılı abidələrində də geniş şəkildə işlənmişdir [98, s.340-445]. I şəxs əvəzliyinin *mən//bən* variantının M.Kaşğarının "Divan"ında işləndiyini qeyd edən V.İ.Aslanov bunun *-m* elementini qıpçaqlarla, *-b* formasını oğuz dil ünsürü ilə əlaqələndirir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində də *mən//bən* paralelliyi mövcuddur [45, s.93]. Şəki dialektində, Zaqatala, Qax şivələrində III şəxsdə "*ha*" əvəzliyi işlədilir. Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində III şəxs təkdə *o(u)* əvəzliyinin deyətik əvəzlik olan "*ha*" formasına enkliza qaydası ilə, yeni sözün sonuna calanmaq üsulu ilə işlənməsinə də təsadüf edilir: "*ha-o*", "*ha-u*" müvafiq "*hao-ho, hau-hu*" variantlarında yeni tərkib - forma yaranmasına səbəb olmuşdur. "*Ha*", "*bu*" sözü ilə birləşərək "*ha+bu*" formasını yaratmışdır: (- *Hao uşaan başii gicişiy vallah* (Zaq. - Qım.).

Qeyd edək ki, Qax rayonun Almalı, Dəymədağlı, Muğal kənd şivələrində tarixən əşya mənasında işlənmiş “nən” sözünün “o”, “bu” işarə əvəzlilikləri ilə calaşaraq “onək”, “bunək” şəklində işlədilməsinə də təsadüf edilir [75 s.47].

Şəxs əvəzliyinin III şəxs təkində şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində *o//u//ho* formaları işlədilir. Lakin bunlar arasında *ho//hu* forması daha çox işləkdir. O əvəzliyinin *u* variantı özbək və uyuğ dillərində də özünü göstərir [100, s.40]. A.N.Kononov da *u // ul* formasını əvəzliyin arxaik şəkli hesab edir [102, s.172]. III şəxsin təkini bildiren *o, u, ho, hu* əvəzlilikləri Şimal qrupu dialektlərində *-lar // -nar* cəm şəkilçisini qəbul edərək *olar, ollar, ular, holar, honnar* şəklində rast gəlinir: – *Honu honnara vər* (Zaq.- Qım.).

Şəxs əvəzliliklərinin cəmi – *biz, siz, onlar* özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. III şəxs cəm digər nitq hissələrində olduğu kimi *-lar, -lər* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir: *onlar*. I və II şəxsin cəmi isə tamamilə şəkilçisiz – *biz, siz* formasında işlədilir. Bəzi dilçilərin fikrincə, *biz, siz* əvəzliliklərini *mən, sən* əvəzliliklərinin cəmi hesab etmək çətindir. Görkəmli türkoloqlardan V.Banq,

L.Ligeti belə hesab edirlər ki, türk sistemli dillərdə cəmlilik prosesi z ünsürü ilə əlaqədardır. Belə ki, z ilə qurtaran bir çox sözlər cütlük, cəmlilik bildirir: *köküz, diz, göz, ağız* və s. Monqol dilində mən *bi*, sən *si* şəklində işlədilir. F.Zeynalova görə, türk dillərində cəmlilik (I və II şəxs cəm) məhz z ünsürü və əvəzliliklərinin köməyi düzəlmişdir [74s.150].

A.N.Kononov hətta belə nəticəyə gəlmişdi ki, III şəxs əvəzliyinin təkisi yoxdur. Müəllif onu şəxs-ışarə əvəzliyi adlandırmışdı. F.Zeynalov isə bu fikirlə razılaşmır və qeyd edir: “*Əvəzliliklərin isim və sifətlərdə, hətta saylarla ümumi, oxşar cəhətləri vardır. Ona görə ki, əvəzliliklər bu və ya digər nitq hissəsinin yerində işləndikdə, onu əvəz etdikdə həmin nitq hissəsinə xas olan bir çox əlamətlərə yiyələnir, lakin heç də əvəzlilik kateqoriyasından çıxmır*” [74 s.151].

Özbək və uyğur dillərində III şəxs tək *u*, III şəxs cəm özbək, başqırd və uyğur dillərində *ular*, qumuq, qazax, qaraqalpaq, noqay, tuva, türkmən və xakas dillərində isə *olar* şəklində ifadə olunur [64].

Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında da bir sıra maraqlı cəhətlər özünü göstərir. Zaqatala-Qax

bölgəsində I şəxs tək və cəm, II şəxs tək və yiyəlik halda ədəbi dildən və başqa dialekt və şivələrdən fərqli olaraq *m* səsi əvəzinə ya *n* səsi işlənir, ya da I şəxs əlaməti olmur; Məs: *menin // mənin, meni // məni, bizin, bizi, seni*. Quba dialektində bu xüsusiyyət ancaq I şəxs cəmdə özünü göstərir. Məs.: *bizin, bizi*.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrindən bəzi nümunələrə diqqət edək: – *Menin uşax bu qun derslərindən ela alıfdi*; – *Bizin mehlə aşağı tabunun aşağı terefindədir*; – *Bizin kentdə hem gelinin həm begin yançıları oturuf xonçalarının yanında keşik çəkiylər*; – *Menin toy ho quyruxdوغان vaxtlarda baş vermişdi*; – *Meni uşaqı öyə getirende hüşu heç başında olmuyufdu* (Zaq.-Baz).

Mən və biz əvəzliliklərinin yiyəlik halda özünü göstərən *-in* şəkilçisi qumuq və qırğız dillərində də ədəbi dilin norması hesab olunur; Məs: qumuq dilində: *bizin*, qırğız dilində: *mənin* və s. Şəxs əvəzliyinin I şəxs tək və cəminin yiyəlik halda özünü göstərən *-in* şəkilçisini *-im* şəkilçisinin fonetik variantı hesab etmək, ona $m > n$ səs dəyişməsi kimi baxmaq olmaz. M.Şirəliyev

Azərbaycan dili şivələrində işlənən bu formanın işlənməsini qıpçaq elementi hesab edir [113, s.14].

Məlumdur ki, qıpçaq qrupu türk dillərinin qədim yazılı abidəsi olan "Codex Cumanicus"da (XIII-XIV) şəxs əvəzləklərinin yiyəlik halında *-ing* şəkilçisi müşahidə olunur: *mening, sening, aning, bizing, sizing* [103, s.63-64].

T.İ.Qrunun yiyəlik hal şəkilçisində *-nq* qovuşuq səsinin XVI əsr poleves dilinin abidələrində də işləndiyini (*-ninq*) qeyd edir [112, s.125].

Şimal ləhcəsi dialektlərində müşahidə olunan həmin *-inq*, qıpçaq dilininin tarixi inkişaf yolu keçmiş mürəkkəb *-nq* səsi parçalanmış, *-q* səsi düşmüş və şəkilçidə yalnız *-n* ünsürü qalmışdır. Deməli, *mənin- menin, bizim* sözlərindəki şəkilçidə də özünü göstərən *n* sadəcə olaraq *m > n* əvəzlənməsi deyil, tarixən mövcud olmuş qədim qıpçaq dil ünsürünün qalığıdır [5, s.85]. Bundan başqa yiyəlik halın *uv//üv* şəkilçisi ilə işlənən formasına da təsadüf olunur. Bu da qovuşuq *-nq* səsinin parçalanması nəticəsində *-nq // -nğ* səs birləşməsindəki *q*

səsinin v səsinə keçməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir [5, s.85].

Şimal qrupu şivələrində şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halı *-i,-ü,-u* şəkilçisi ilə də ifadə olunur.

Bu forma şimal ləhcəsi şivə qruplarına qonşu olan şərq dialektlərindən Dərbənd dialektlərində də müşahidə olunur: *məni qız, səni uşaq* və s. Daha çox Zaqatala, Balakən, Qax rayonlarının Dağıstanla həmsərhəd olan ləzgi kəndlərində üstünlük təşkil edən bu forma təsirlik hala oxşasa da, mətn daxilində, danışıq prosesində onu ayırd etmək mümkündür.

Şəxs əvəzliyinin yiyəlik halında *-i* şəkilçisinin işlənməsinə qıpçaq qrupuna məxsus olan qumuq, qaraçay-balkar dillərində də rast gəlmək mümkündür. Məs: qırğız dilində *menin*, *bizin*, qumuq dilində *bizin*, qazax dilində *menin*, uyuğ dilində *menin*. Şimal qrupu dialektlərində I və II şəxsin təkisi ismin yönlük halında müxtəlif şəkildə özünü göstərir; Məs: *mənə, məə, mə, məqə, maña, maã, mã, mağa, sanə, səə, sə, səyə, san,a, saã, sã, sağa, sanqa, manqa, ona, una, huna* və s.

Mən sevdim, ho da mæə,

Qıymazdım yada sæə,

Zöhrə diyən insafsız,

Sən saldın oda mæə.

- *Maa oyun quruf gətiriflər qonaxlığa* (Zaq.-Qım); –*Mağa bu qun elçilix' galasıdı*; – *Sağa nə alıfdı adıy bazardan* (Zaq. - Mux).

Türk dillərində də I, II və III şəxs əvəzlilikləri yönlük halda müxtəlif şəkildə ifadə olunur. Türkmən, uyğur, tatar dillərində Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, velyar n samitli *maņa saņa, ona* (türkmən dili), *maņa, saņa, uniñğa* (uyğur dili), *miņa, siņa, oņa* (tatar dili) formaları ilə ifadə olunur.

Zaqatala-Qax şivələrində I və II şəxs əvəzlilikləri (tək) yönlük halda qıpçaq tipli türk dillərinə xas olan -*ğa* yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunur; Məs: *mağa // mæğa, sağa // sæğa* (Zaq., Qax). Oğuz rayonunun Daşağıl kənd şivəsində *maha, saha* formaları da müşahidə olunur [94, s.7].

I, II və III şəxs yönlük halda noqay dilində:

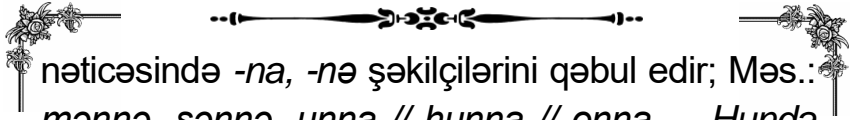

maqa, saqa, oqa; qumuq dilində: *maqъa, saqъa, oqъar*, qırğız, şor dillərində: *maqa, saqa, aqa*; xakas dilində: *mağa, ağa, ağaa*; altay dilində: *meqe, seqe, oqa* şəklində ifadə olunur [82, s.218-228].

Məlum olduğu üzrə, bu formaların qədim şəkli *manqa, sanqa, onqa* olmuşdur ki, bunlara həm türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə *mənğa* [27], [28], [29 c.1, s.26-16], *sanğa* [47, s.391-18], həm də müasir türk dillərində rast gəlirik. II şəxs sənə əvəzliyinin *saņa* forması qırpçaq sözlüyündə də bu formada keçir [76, s.269]. Hal-hazırda Şimal ləhcəsi dialektlərində bu xüsusiyyət müşahidə edilir: – *Didi ki, unu men gətiracam saņa habra , aylə dağılmasın diyif* (Zaq. - Göz).

Müasir özbək dilində I, II və III şəxs əvəzliləri yönlük halda: *menqa, senq, unqa*; qazax dilində isə: *mağan, sağan, oğan* [82 s.222-224]; qazax və qaraqalpaq dilində: *mağan, sağan, oğan*; qırğız dilində: *maqqa, saqa, aqa* formalarında işlənir [74, s.154].

Şəkinin İncə və Zunud kənd şivələrində *mən, sən, o* əvəzliləri yerlik halda assimilyasiya

nəticəsində *-na, -nə* şəkilçilərini qəbul edir; Məs.: *mənnə, sənnə, unna // hunna // onna*. – *Hunda sen gelif götüreysen bışqını* (Zaq.- Çob.; Qəb.- Vən.); – *Hunda qorxmazsan*; – *Verirdilər hunu, qızdırmanı kessin də*; – *Diyirdilər ki, kim dəvənin altınnan keşsə, ho il hunda isitmə xəstəliyi olmucaxdı* (Şə. - İ. Zun.) [72, s.234].

Qazax, qaraqalpaq, qırğız dillərində əvəzlilər yönlük halda başqa türk dillərində müşahidə edilməyən formaya düşür. Məs.: *mağan, sağan, öğan* (qazax. qaraqalpaq), *maqa, saqa, aqa*, (Qırğız). Şimal qləhcəsi dialekt və şivələrində şəxs əvəzliyinin təsirlik halda *-məni, -mə, -sə, səni, sə-səə, onu, onı, unu, unı, hunu, hunı, o, oo, hu, huu* şəklində işlədilir. Göründüyü kimi, *mən, sən, o* əvəzliləri bəzən təsirlik halda formaca yiyəlik haldan seçilmir, onların hansı halda olduğu cümlə içərisində deyil, yalnız cümlə daxilində müəyyən etmək olur. Məs: Şəki dialektlərinə diqqət yetirək. - *Məə xecelatdı etdin*; - *Uu men tanımirəm*; - *Huu söyle bu da eşissin*; - *Hunu biliyem ki, şıx Şamil əfəndi Dağıstannan qoşun göndərdi* (Şə.- Lay.).

Yerlik və çıxışlıq halları ədəbi dildə olduğu

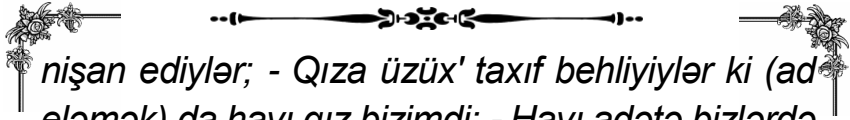

kimi *-da²*, *-dan²* şəkilçiləri ilə düzəlidir. Şəkinin bəzi kəndlərində yerlik hal şəkilçisi *-da*, *-də* əvəzinə *-na*, *-nə* şəkilçisi ilə işlədilir: *mənnə*, *sənnə*, *nna*, *hunna*. Çıxışlıq halın *-dan*, *-dən* şəkilçisi də *-nan*, *-nən* kimi özünü göstərir: *mənnən*, *unnən*. Məs: *mənnən incidin qımı? Sənnən hərəkət məndən bərəkət* (Şə.- Ox.). Şimal ləhcəsi dialektlərindəki maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də *biz* və *siz* əvəzliliklərinin cəm şəkilçisi qəbul etməsidir. - *Bizdər taxılı elnen biçərdix* (Şə.- B.Göy.); *Sizdərdə bilmirix neterdi, bizdərdə yalan olmaz*.

İşarə əvəzlilikləri.

Şimal ləhcəsi şivələrində işarə əvəzliyinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. İşarə əvəzliliklərini həm sifətə, həm də zərfə oxşadan bir çox dilçilər olmuşdur. Əslində isə əvəzliyin bu növü nə zərf, nə də ki sifətlə eyni deyildir. Qıpçaq elementləri ilə zəngin olan şimal qrupu dialekt və şivələrində işlədilən işarə əvəzlilikləri bunlardır: *ho*, *o*, *bu*, *havi*, *helə*, *habu*, *habı*, *həblə* // *həvlə*, *habra*, *hao*, *hunda*, *havında*, *honda*, *hələ*, *hələsi* və s.

Nümunələr: - *Havi bizim Muğanlı kəndinə qızın razılı alındıxdan so:ra böyüx' elçilix'dan so:ra*

nişan ediyələr; - Qıza üzük' taxıf behliyiylər ki (ad eləmək) da havı qız bizimdi; - Havı adətə bizlərdə bəlgə diyilir; - Helə, ay bala, mənim nenəmin didixları nəğmələr hindidə yadımdadı; - Ho mərasim qız toyuna bir gün qalmış ediliy; - Honun parçasını boynuna büküydülər; - Soram holara, yimax-içmax veriliy [47, s.34-39].

Göstərilən bu əvəzlilər şimal qrupu dialektləri ilə qonşu olan Dərbənd-Tabasaran şivələrində də işlədilir. Şimal qrupu dialektlərinə xas olan *ho* işarə əvəzliyinə türkmən dilinin sakar dialektində də təsadüf olunur [105 s.19].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şimal qrupu dialekt və şivələrində işarə əvəzliləri ədəbi dilə nisbətən müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. *Habı* // *habu* əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *bu* işarə əvəzliyinin yerində işlənir, onun sinonimi kimi çıxış edir. *Habıha* və *bu* hissələrindən ibarətdir. *Ha* hissəsinin təsiri ilə *bu* işarə əvəzliyində *u* səsi *ı* ilə əvəzlənmişdir (*habı* – *habu*). *Habı* əvəzliyi cəm şəkilçisi qəbul edərkən sözün axırındakı *ı* saiti düşür və *hablar*, *honnar* şəklində işlənir. *Hao* əvəzliyi isə *ha* və *o* işarə əvəzliyinin birləşməsi kimi işlənir.

Şimal ləhcəsi dialektlərində müşahidə olunan *həblə* işarə əvəzliyi də *ha* hissəciyinin *ha+belə=həbelə* // *həblə* formalarından əmələ gəlmişdir. Göründüyü kimi, *belə* sözündəki önsıra saitinin təsiri ilə *ha* dəyişərək *hə* şəklini almış, *həblə* forması yaranmışdır. Bu H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə də öz tədqiqatlarında bu haqda bəhs etmişlər. “*Ha və belə müxtəlif türkdilli tayfalara məxsus olan eyni mənaya malik sözlərdəndir. İki sözün -ha və belə sözlərinin çarpazlaşması nəticəsində həmin mürəkkəb işarə əvəzliyi həblə yaranmışdır*” [52, s.185],

Buradan *belə* nəticə çıxarmaq olar ki, dilimizin tarixinin müəyyən dövründə işarə məzmunu bildiren müstəqil *ha* sözündən də istifadə olunmuşdur və tarixən mövcud olmuş bu fakt dialekt və şivələrimizin şimal qrupunda saxlanmışdır [5. s.93].

Beləliklə, *habu, habı, həblə, hao* əvəzliliklərinə işarə bildiren iki sözün calaqlanması, birləşməsi kimi baxılmalıdır. İşarə əvəzliliklərinin *belə* calaqlanması, iki əvəzliyin birləşərək bir mürəkkəb əvəzlik kimi işlənməsi türk dillərində geniş yayılmış hadisələrdəndir.

Bu əvəzliyinin *habu* forması avar dilində *hab* şəklində işlədilir. M.Şirəliyev *habu* sözünü avar dili ilə Azərbaycan dili işarə əvəzliliklərinin calaqlanmasından yaranması qənaətinə gəlmişdir. Şimal ləhcəsi dialektlərindəki bu forma əslində qıpçaq dilinin dialektlərdə izidir. Bundan başqa şimal qrupu dialektlərində *budey*, *odey* formasına da rast gəlmək olur. *Budey*burda, *odey* orda (Qax, Zaq., Bal., Şə.). – *Toyun qızğın vaxtı baxdın ki budey geldi, elində şax tutuf oyniyi ortada* (Zaq.- Qım); – *Odey arabalar yol qırağıynan gediylər*; – *Budey budeyna uşaqlar burda oyniyi* (Bal.- Kat).

Bundan başqa dialektlərdə işarə əvəzliyinin *odua*, *budua*, *odirana*, *budurana*, *bitana*, *otana* formalarına rast gəlinib. *Budua*, *bitana* *uşaxları yığif aparıy uraya*(Zaq. - Göy.Tal., Qım).

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində işarə əvəzliliklərinin hallanması da maraqlı fonetik xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Yiyəlik halda *-un*, *-in*, *-nun* şəkilçisi: *honun*, *habunun*, *habların*;

Yönlük halda *-a*, *-ə* şəkilçisi: *hona*, *habuna*, *hauna*, *hablara*, *helelərinə*;

Təsirlik halda *-ı, -i* şəkilçisi: *honu, habunu, hauni, havlar, həblələri // həblələri*;

Yerlik halda *-də, -da* şəkilçisi: *honda, havında, habunda, holarda, havlarda*;

Çıxışlıq halda *-dan, -dən* şəkilçisi: *honna, unna, habunna, holaran, havlardan, haulardan* və s.

– **Unna** soruşğylər: - *Balə hara gidiysən?* (Zaq.- Qım.); – *Unda ho nəslin o biri qavırda yatannarı həvlə deyil; - Hunda elli iki oxunuy; – Huna kimi üsdümdeydi* [63, s.216]. - **Hunu** götürüf uşagin qırxını töküylər, çimdiriyələr, parpartalını, beşiyin her şeyini **hunuynən** yüyülər; - **Huna** Üruflu baba diyilər; - **Hordan** torpax getiranda **hordadəstəmaz** almax lazımdı; - **Ho** sudan **hunu** çıxardana qeder yağış yağıydı; – **Hunu** neter tikiy biliysen; – **Hunun** içində bala veriy [63 s.250].

Bəzi dialekt və şivələrdə, xüsusən də qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax, qırğız, Altay, qumuq, noqay, tatar, tuvin, uyğur dillərində də *b* səsi *m* səsi ilə əvəzlənir.

Təyini və qayıdış əvəzliyi.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində ən çox rastlaşdığımız təyini əvəzlilər bunlardır: *hər // har, bütün // butun, eyni // əyni*.

Qayıdış əvəzliyi isə öz əvəzliyinin üzərinə mənsubiyyət və hal şəkilçiləri ilə işlənərək, bir növ qayıdış məzmunu yaradır. Ona görə də bu qrup sözləri təyini əvəzlilərlə birləşdirməyi, təyin-qayıdış əvəzliyi kimi səciyyələndirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik [74, s.162].

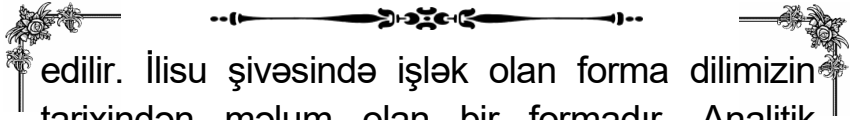
Qayıdış əvəzliyinin işlənməsinə görə şimal ləhcəsi dialekt və şivələri ilə Qazax dialekti arasında oxşarlıq var. Bəzən öz əvəzliyi ilə yanaşı olaraq onun sinonimi olan *kəndi//gəndi* əvəzliyi də işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək hallandığı halda, *kəndi* əvəzliyi Qazax və Şəki dialektlərində müəyyən tərkib daxilində işlənir, məs: *kəndi basma* (Şə., Qaz.), *gəndi-gəndinə*, öz *gəndinə* (Qaz.), *-Hoyerrər həylə gəndi başinə qalıfdı* (Şə.); *- Gəndi başma* iş görürsən (Qaz.); *- Öz gəndinə* iş görmə (Qaz.); *-Unnansora yagış özü yağıy*; *- Şəxsən mən özüm bi dəfə unsunmuşam* (Şə.); *- Özü-özümə kömək ede bilmamişam* (Zaq.).

Müasir türk və qaqauz dillərində də qayıdış anlayışı *kendi* sözüə mənsubiyyət şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə yaranır: *kendim, kendisi, kendimiz* və s. [74s.162].

Gəndi öz sözü ilə yanaşı olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlamış XX əsrin əvvəllərinə kimi klassiklərimizin əsərlərində işlənmişdir. Bundan əlavə, bu sözə türk dillərinin qədim abidələrində də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Mahmud Kaşğaridə *kendü* [103, s.127-8], Əbu-Həyyanda *kəndü* şəklində təsadüf edilir. Belə ki, kəndi sözü klassiklərimizdən Vaqifin, Sabirin şeirlərində kəndi, Füzulinin əsərlərində kəndü, “Orxan-Yenisey” abidələrində *kantü* kimi işlənmişdir [36.s.109]. Müasir dövrdə *kendi, gəndi və kəndü* şəklində bu sözü özündə saxlayan türk dilidir.

Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində I və II şəxs təkdə qayıdış məzmunlu əvəzliyin maraqlı bir forması da müşahidə olunur: *men-mağa* “öz-özümə”, *sen-sağa* “öz-özünə”. –**Men mağa** *diyirem ki, sen nimağa ho uşağı; - Urusyete buraxdın getdi* (Qax); - *Sen sağa heç fikirləçdinqmı niya hele oldi?*

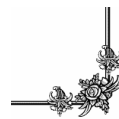
Bu forma klassiklərin dilində də müşahidə

edilir. İlisu şivəsində işlək olan forma dilimizin tarixindən məlum olan bir formadır. Analitik şəkildə eyni qrammatik məna bu şivədə adlıq hal formasında təzahür edə bilər: *men özü – menin özü; sen özü – senin özü* şəklində ifadə olunan əvəzlilər *özüm, özün* mənalarını ifadə edir.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində, eləcə də Dərbənd dialektində müşahidə olunan maraqlı və tarixi xüsusiyyətlərdən biri qayıdış əvəzliyinin şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunan formasıdır. – *Diməsön səni də öldürəcəyəm, məni də*. Buradakı *məni* sözü “özümü” mənasında işlədilmişdir. Bu da Zaqatala-Qax şivəsində bu gün də işlədilir. Bu formaya “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Xətəinin, Füzulinin dilində də rast gəlmək olur. Demək, *mən mənə* tipli forma qədim zamanlarda dilimizdə işlədilmişdir. Hətta demək lazımdır ki, *öz-özünə, öz-özümə, mən-özümə* tipli formadan daha əvvəldir. Heç də təsadüfi deyildir ki, əvəzlilərin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər qayıdış əvəzliyinin *öz-özümə, mən –özümə formasına nisbətən mən mənə (mən mağa)* formasını daha qədim hesab edirlər [104, s.268].

Şəkinin bəzi kəndlərində isə öz sözü

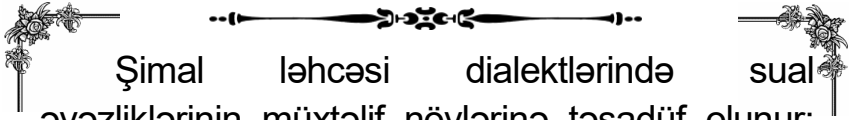

mənsubiyyət şəkilçisi arasında –cağaz hissəciyi özünü göstərir. məs.: özcağazım, özcağazın, özcağazı//öccağazı və s. -cağaz hissəciyi əslində məzmununda heş bir dəyişiklik əmələ gətirmir, olsa-olsa ifadəsinə sanki bir qətilik, konkretlik gətirir. Məs.: - Görduğun hini özcağazım tihmişəm (Şə.-Qış.).

Sual əvəzliləri.

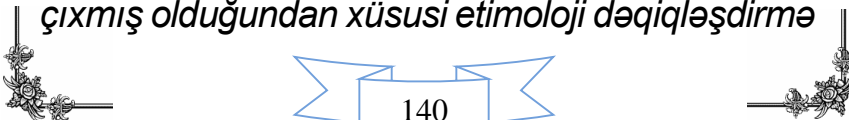
Ədəbi dildə olduğu kimi Şimal ləhcələrinin şivələrində də özünəməxsus sual formaları daha geniş yayılmışdır. A.İ.Zaretski sual əvəzlilərinə belə tərif verir: *“Danışanın nitqində deyil, dinləyicinin cavabında konkretləşən əvəzlilərə sual əvəzliləri deyilir”* [24, s.51].

Əvəzlilərin mənə qrupları içərisində ən çox yayılan və təsir dairəsi geniş olanlardan biri də sual əvəzliləridir. Sual əvəzliləri bu və ya digər nitq hissəsini ya sual tərzində əvəz edir, yaxud da əsl mənada qarşıya sual qoyur. Bir sözlə, bu əvəzlilər digər mənə qruplarının əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Sual əvəzlilərinin bir qismi isim, sifətə, bir qismi isə zərflərə uyğun gəlir.

Şimal ləhcəsi dialektlərində *sual* əvəzlilərinin müxtəlif növlərinə təsadüf olunur: *nə?, kim?, hası?, haçax? havax?, hancarı?, həcəri?, həcire?, həngisi? niyyə?, nağariisən?, niimia?, narda?, nardan?, hancarı? nicə? və s.*

A.Hüseynov *sual* əvəzlilərinin bəzilərinin təhlilini apararkən *haçax?//haçağ?, həcəri?* əvəzlilərinin köklərində ilk ünsürün *sual* əvəzliyi, ikinci tərəfin isə "cax-cağ" "car+ı" vaxt bildirdiyini qeyd etmişdir. "Bu *sual* əvəzlilərinin zaman məzmunlu olmağı da göz qabağındadır. O, qeyd edir ki, qeyri-əvəzlik sözlərdən olub, *sual* əvəzliyinə məxsus *sual* intonasiyasının bu komponentlərin birləşib bir vahid kimi işlənməyə başladığı dövrdən bəri söz tərkibinin axırına – "ikinci komponentin" sonuna keçib işlənməsi ilə morfoloji sadələşmə prosesi tamamlanmış olur. Bunun nəticəsində də enklitik işlənmə iltisacı tipdə intonasiyasını sözün axırına doğru sıxışdırılmışdır. *Sual* əvəzliləri içərisində yaranma etibarilə qədim olanları tərkib ünsürlərinə çətinliklə ayrılır və bu tərkib ünsürlər-tərkib morfemlər çox da asanlıqla dərk olunmur. Mənaları sıradan çıxmış olduğundan xüsusi etimoloji dəqiqləşdirmə

tələb edir. Əksinə, təşəkkül etməsi çox da uzaq dövərə təsadüf etməyən sual əvəzliləri öz mürəkkəb vəziyyətini aydın saxlaya bilmiş və tərkib ünsürlərinə də asanlıqla ayrıla bilir” [23, s.49-50].

...**Nicə** şirin olar

Yarla yatılan yuxu

...Balalarım qaldı **nicə** pis günə.

....**Nola** gəlif bi gecə bizdə qala.

Əzizim, *sini-sini*,

Doldur ver sini-sini.

Mən ki, səni sövüyəm

Niynirəm özgəsini? [72, s.278-293].

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş olan *həncəri* sual əvəzliyi dilimizin XIV əsrə aid yazılarında, daha doğrusu, Nəsiminin əsərlərində *qancarı*, Xətəidə *xancarı*, XIX əsr M.N.Didənin əsərlərində isə *hancarı* şəklində işlənmişdir [36, s.110].

Qeyri-müəyyənlik bildiren əvəzlilər. Şimal qrupu dialektlərində işlənən qeyri-müəyyən

əvəzliləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. *Hərə*, *hərəsi* sözləri qeyri-müəyyən əvəzlilik kimi çıxış edir. Həmin söz II şəxsin cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək *hərəüz* (Şə.), *hərənqız*, *hərəqız* (Zaq.- Qım., Çob.) işlədilir.

2. *Filankəs*, *hamı* // *hami*, *hamısı* // *hamsı* (Oğ., Qəb., Zaq., Qax) kimi sözlər də qeyri-müəyyən əvəzliliyi bildirir.

3. Şəki dialektlərində ədəbi dilimizdə işlənməyən bəzi qeyri-müəyyən əvəzlilərə təsadüf olunur. Məs: *bicceyzi*, *kəəzi*, *gəh bir* və s. [36, s.110].

İnkər əvəzlilikləri.

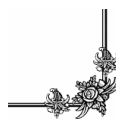
Şimal ləhcələrinin dialekt və şivələrində fonetik dəyişmələrə məruz qalmış *heşkəs* (heç kəs), *heçhası* (heç hansı), *heşnə* (heç nə), *heç bir kes* və s. inkər əvəzlilikləri müşahidə olunur. Bu əvəzlilər türk dillərinin bəzində müstəqil mənə qrupu kimi ayrılmayaraq qeyri-müəyyən əvəzliliklərin daxilində qeyri-müəyyən inkər əvəzlilikləri adı altında səciyyələndirilir. N.K.Dmitriyevə görə,

əvvəllər bu əvəzlilər mövcud olmamış və son zamanlarda meydana çıxan hadisə olduğundan çox zəif inkişaf etmişdir [74, s.164].

Şimal ləhcəsi şivə qruplarından Qax-İlisu şivəsində əvəzliləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar; men, sen, ho, mağa (məne), sağa (səne). Müasir dilimiz üçün arxaikləşən bu əvəzlilər şivəsində təsadüfi deyildir, qədim və müasir türk dillərinin bəzilərində mövcuddur. İlisu şivəsində işarə əvəzlilərinin əksəriyyəti “h” boğaz samitini qəbul edir. Məs: ho (o), hora, habra, helə, holar, həblə, habı. Çox qəribədir ki, öz qayıdış əvəzliyi şəxs əvəzlilərini əvəz edə bilmir. Məs: öz-özünə ifadəsi İlisu şivəsində men- mağa, sen-sağa kimi işlənir. – Qoruysunmu men mağa neyledim.

Ədəbi dildən fərqli olaraq İlisu şivəsində ne? nara? (hara?), na vax? (nə vaxt).Burada nara? əvəzliyi xüsusi maraq doğurur. Azərbaycan ərazisində yalnız İlisuda işlənən bu əvəzlik hallanarkən naranın?, naraya?, naranı?, narda?, naradan? çox vaxt yönlük halda nara?, yerlik halda narda?, çıxışlıq halda nardan? şəklində tələffüz edilir. Bu, türk dillərindəki nereye?,

nerede? və s tələffüzə uyğun gəlir. Maraqlı burasıdır ki, cəm şəklində narda? əvəzlyi naralarda? şəklində tələfüz edilir [34, s.54].

5. Feil.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrimizdə feillərin işlənməsində onların zamana, şəxsə görə dəyişməsində müasir ədəbi dilimizdən, eləcə də başqa dialekt və şivələrdən seçilən bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Bu xüsusiyyətlər daha çox feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyalarında müşahidə olunur. Həmin kateqoriyalar dilimizin tarixi dövrlərini və ümumən türk dillərinə aid qədim formaları və ya hadisələri özündə nisbətən yaxşı saxlamışdır. Feillə bağlı olan müxtəlif qrammatik kateqoriyaların şimal qrupu dialekt və şivələrində, xüsusən də Şəki rayonu ərazisində müasir ədəbi dilimizə nisbətə daha genişdir. Müasir ədəbi dilimizdə konkret bir mənə ilə sabitləşən bu və digər bir qrammatik forma Şimal dialektlərində çoxmənalı xarakter daşıyır, öz əsas mənasından əlavə başqa mənə və mənələr də ifadə edə bilir.

Bəzi türk dillərində feillərin başqa nitq hissələrini əvəz edə bilməsi haqqında danışılır. Daha çox kar və cingiltili samitlərin tam diferensiallaşması ilə əlaqədar olan bu cəhət qıpçaq qrupu türk dillərində qabarıq şəkildə

özünü göstərir: *bas-feil, bas-isim (baş); gör-feil, gör – isim (gor-qəbir); toy-feil (doymaq), toy-isim; kası-feil (qaşmaq), kası-isim (onun düşməni), at-feil, at-isim* və s. [74, s.180].

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bir qrup qədim feillər vardır ki, bunları müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş feillər sırasında vermək mümkün deyildir. Doğrudur, bu növ feillərin dialekt və şivələrimizdə qədimdən işləndiyi və müasir Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə edilmədiyini göstərən faktik dəlillər çoxdur. Buna *ayın // aynı // aynu* feilini nümunə göstərmək olar. Bu feilə İsmayılı rayon şivələrində rast gəlinir. Həmçinin *aylan, arıd, yazla, yanşa, yığla* və s. kimi feilləri göstərmək olar [60 s. 71-77].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dildə olduğu kimi, şimal qrupu dialekt və şivələrində də feil bir sıra maraqlı və spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər daha çox feilin zamanlarının ifadəsində iştirak edən morfoloji vasitələrin müxtəlifliyində, feilin zaman və növ kateqoriyalarının morfoloji göstəricilərinin müxtəlifliyində öz əksini tapır. İsimlərdən fərqli

olaraq, hər hansı bir feil dörd şəkildə özünü göstərir:

- 1) təsdiq;
- 2) inkar;
- 3) bacarıq;
- 4) qeyri-bacarıq.

Bütün bu şəkillərin qabarıq formasını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Felin inkar şəkli ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə əsasən *-ma*, *-mə*, *-m* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Lakin dialekt və şivələrdə sonu *p* səsi ilə bitən feillərdən sonra *-ba*, *-bə*, *-b* inkar şəkilçiləri də işlənir; məs: *tapbadı*, *səpbədi*, *təpbədi*, *tapbır* və s.

Felin bacarıq şəkli dialekt və şivələrimizdə, ədəbi dildə olduğu kimi, analitik şəkildə, yəni feli bağlama ilə *bil* köməkçi felinin birləşməsi ilə ifadə olunur; məs.: *ala bil*, *gələ bil*. Bu qrup dialektlərdə bəzi bölgələrdə *durmax* feili ilə də düzəlir: *yaza durmax*, *baxa durmax*, *baxa durufdu* və (Zaq., Qax, Bal., Şə.). – *Ho uşax hellecene üzüma baxa durufdu* (Zaq. - Göz.).

Felin qeyri-bacarıq şəklinin inkarı dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqli olaraq müxtəlif sintetik şəkildə özünü göstərir. Bilmə ilə yanaşı olaraq dialekt və şivələrimizdə qeyri-bacarıq şəkli -*mma*, -*mmə*, ya da -*emə*, -*əlmə*, -*ilmə*şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Bu forma şimal qrupu dialektlərində az təsadüf olunan formadır. Feillər qeyri-bacarıq şəklinin işlənməsinə görə dörd qrupa bölünür, lakin şimal qrupu dialekt və şivələrimizdə bunun yalnız bu növü geniş yayılmışdır. *Bilmə* ilə yanaşı olaraq -*mma*, -*mmə* şəkilçiləri daha çox işlədilir: *görə bilmiyif*, *gələ bilmiyif*, *baxa bilmiyif*. Bundan başqa dialektlərimizdə *bilmə* + ancaq -*mm*; ancaq -*mma*, -*mmə*; -*əlmə*, -*əlmə*, -*ilmə* variantları da vardır. Məs: *yazammədi*, *gələmmədi*, *yazammiyəcək*, *gələmməz*, *yazamməz*, *yazammiyif*, *gələmmiyif* və s. (Zaq., Bal., Şə.). Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində də feillər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə feillər.

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi şimal qrupu dialektlərində də sadə feillər eyni formada işlədilir.

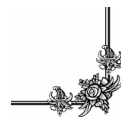

Sadəcə müəyyən fonetik fərqlərlə digər şivələrdən seçilir. Bu feillərə həmçinin qədim türk dilli abidələrimizdə və yazılı ədəbiyyatda da rast gəlinir. Tədqiqatçı S.Mustafayeva Qədim Azərbaycan dilində tayfa dili xüsusiyyətini izah edərkən “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işlənən oğuz və qıpçaq mənşəli sözlərin, o cümlədən feillərin maraqlı statistikasını vermişdir. Müəllif qeyd edir: “*Dastanın dilində “demək” anlayışı əsasən üç sözlə verilir: demək, söyləmək, ayıtmaq. Oğuz variantlı demək - 627 dəfə, söyləmək - 214, qıpçaq variantlı ayıtmaq – 470 dəfə işlənmişdir. Həmçinin oğuz mənşəli etmək köməkçi feili -80 dəfə, onun qıpçaq variantı – qılmaq cəmi 13 dəfə, basılmaq –17 işlənmişdir*” [54 s.95].

Düzəltmə feillər.

Müasir türk dillərində feillərin söz yaradıcılığı iki yolla formalaşır:

1. Morfoloji yolla;
2. Sintaktik, analitik yolla.

Feilin analitik formasının tədqiqi türkologiyada XVIII əsrdən başlamışdır. Həmin əsrdə tatar dilinin qrammatikasını işləyən İ.Qıqanov feilin analitik formasının 12 formasını qeyd etmişdir (-ədu, kel və al). Bundan başqa M.İvanova, T.Makarov, A.Troyanski və başqaları feilin analitik formasını türk tatar dili üzərindən tədqiq etmişlər [90, s. 5].

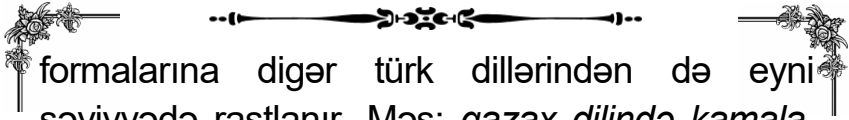
Morfoloji yolla feillərin əmələ gəlməsi daha geniş yayılmışdır. Belə feilləri iki qrupa bölmək olar:

- 1) Adlardan yaranan düzəltmə feillər;
- 2) Feillərdən yaranan düzəltmə feillər.

Şimal qrupu dialekt və şivələrində morfoloji yolla yaranan çox sayda maraqlı feillər müəyyənləşdirdik.

Adlardan yaranan feillər:

1. **-la; -lə** şəkilçisi ilə yaranan: *yuxulamaq, yirğalamaq, sarıqlamax, yelləməx', yığlamax "aglamax", haylamax* və s. Bu şəkilçi şimal ləhcəsi dialektlərində bəzən *d* kimi tələffüz olunur. Məs: *gözləmək - gözdəmax, başdamax, işdəmax, an-namax, toxtamax* və s. Şimal ləhcəsi dialektlərində işlənən bu *-da, -ta* qeyri-məhsuldar

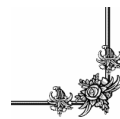
formalarına digər türk dillərindən də eyni səviyyədə rastlanır. Məs: *qazax dilində kamala*, (*dövrəyə almaq mənasında*), *tofa dilində soktavurmaq*, *döymək* və s.

B. Xəlilov bu şəkilçinin Şimal ləhcəsi dialektlərində rast gəlinən -da, -ta variantlarından əlavə ortağ türk dillərində -ra və -şa variantlarının da olduğunu qeyd edir və bunun səbəbini *l~d*, *d~ş*, *ş~r* keçidləri əsasında formalaşması ilə əlaqələndirir [26 s.47].

2. -lan, -lən, -dan, -dənş şəkilçisi ilə yaranan: *tullanmaq*, *evlənmək*, *axdalanmaq*, *öylənmək* və s. (Şimal qrupu bütün dialektlərində). Digər türk dillərində də müəyyən dərəcədə rast gəlinir.

3. -laş, -ləş şəkilçisi ilə yaranan: *xəbərləşmək*, *maslahatlaşmaq*. Bu şəkilçinin mənşəyi və törəməsi haqqında müxtəlif fikirlər çoxdur. Dialektlərdə ədəbi dildə olduğu kimi müxtəlif cəhətdən izah edilir.

a) hərəkətin birliyini bildirən: *kömaklaşmaq*, *sövdalaşmaq*;

b) hərəkətin nəticəsini bildirən: uyğunnaş-
max, qavaxlaşmax, aydınnaşdırmamax;

c) hərəkətin səbəbini bildirən: əsəfləşməx,
xaraflaşmax vəs.;

d) məkan mənası bildirənlər: uzaxlaşmax,
yaxınnaşmax vəs.

-laş -ləş şəkilçisi bəzi hallarda əvəzlilərə də qoşularaq *bizləşməx* sözünü yarada bilir. Qıpçaq qrupu türk dillərində *-lan* şəkilçisinin *-len* formasına da rast gəlinir. Məs: qazax dilində *pikirlenyərđi-fikirləşərđi*.

4. **-a, -ə** şəkilçisi ilə yaranan; Müasir türk dillərində bu şəkilçi qədim hesab olunur. Dilimizdə bu şəkilçini qeyri-məhsuldar hesab edən dilçilər də vardır. Amma bəzi dilçilər isə bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi söz hesabına görə həm də məhsuldar hesab edirlər. Şimal qrupu dialekt və şivələrində də bu şəkilçi ilə xeyli sayda sözlərə rast gəlmək olar. Məs.: *sanamax, qınamax, oynamax* və s. Qıpçaq qrupu türk dillərində bu şəkilçini **-a, -ə** variantından başqa **a; və -a -ë. a və ю, ë** -si formalarına da rast gəlinir. Məs: özbək dilində *yunamok, ginamok, tunamok* və s.

5. **-da, -də** şəkilçisi ilə yaranan; *xortdamax, xırıldamax, xoruldamax*.-da // ta, -da// tə şəkilçisindən ayrıca dilçilik mənbələrində danışılmır. Bəzi mənbələrdə isə bunlar *-la, -lə* şəkilçisinin bir variantı kimi verilir. *-la, -lə* forması ədəbi dilimizdə *-da // ta, -da // -tə* forması isə əsasən, şivələrimizdə işlənir və bunlar çox zaman bir-birini əvəz edir (*xort-la-maq, xortdamaq, iz-lə-mək, iz-də-mək*) [48, s.27].

6. **-lat, -lət, -landır, -ləndir** şəkilçisi ilə yaranan. Bu şəkilçi isim, sifət və zərfdən feil düzəldir: cinlət, yellət, paylat və s.

7. **-ı (i, u, ü)** şəkilçisi ilə yaranan; bu şəkilçi daha çox sifətlərə qoşularaq feil düzəldir, həmçinin ismə və zərflərə qoşularaq feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir; yeri, bərki, yürü, acımax, keyimax, zarımax vəs.

8. **-ar, -ər** şəkilçisi ilə yaranan; *ağarmaq, bozarmax*. Dil faktları təsdiq edir ki, *-ar, -ər* şəkilçisinin tarixi lap qədimdir. Bu şəkilçi *ol* köməkçi feilindən əməl gəlmişdir. Məs: *göyərmək - göy olmax* və s. Dilçilərdən H.Mirzəyev bu şəkilçi haqqında yazır: “...*Sifətlərə və atributiv isimlərə artırılan -ar, ər şəkilçisi ol-er köməkçi feilindən*

törəmişdir” [9, s.105-106].

9. -al, -el, -əl, -l şəkilçisi ilə yarananlar. Bu şəkilçi daha çox oğuz dil qrupuna məxsus bir şəkilçidir. Şimal qrupu dialektlərində də aktiv işləkliyə malikdir. Məs: *ucalmax, yaşarmax, genelməx, kökalməx* və s.

Türkoloq E.V.Sevortyan bu şəkilçinin *-əl* variantının Azərbaycan dilində olmadığını, işlənmədiyini qeyd etsə də, F.Zeynalov da tam əksini qeyd edərək bu şəkilçinin geniş yayıldığı qeyd etmişdir [74, s.195].

10. -ix, -ik, -uq, -ük şəkilçisi ilə yaranan: *yoluxmax, qoşulmax, darıxmax, keyikmək* və s.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində 40 minə yaxın söz toplanmışdır ki, bu sözlərin bir qismi düzəltmədir və sonu feildən ad düzəldən -q, -k seriyalı qeyri-məhsuldar -ar, -ək, -ıq⁴, -qa², -ğa², -kə, -qı⁴, -san, -qac, -gəc, -ğac, -gəc, -ğın, -qun və s. şəkilçilərlə bitir.

Həmin seriyadan olan qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə bitir və bu qeyri-məhsuldar şəkilçilər birhecalı, ikihecalı və çoxhecalı yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb və qoşa sözlərin sonuna

artırılmışdır.

11. **-sa, -sə** şəkilçisi ilə yaranan; məs: *qərif səmax, susamax-susdamax* və s. Digər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsi dialektlərində bu şəkilçinin **-sı, -si, -su, -sü** və **-imsə, -ümsə** variantları da vardır. Əksər türkoloqlar hesab edirlər ki, bu şəkilçilər məhz **-sa** şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi oğuz qrupuna nisbətə daha çox qıpçaq qrupu türk dillərində geniş yayılmışdır. Türk dillərində **-sa, -sə, -sı, -si, -su, -sü** şəkilçilərindən başqa **-san, -sən** şəkilçiləri də vardır. Məs: *ağlamsınmax, diksinməx, unsunmax* və s. **-an, -ən** şəkilçisi ilə yaranan *şitən, gücən, boşan, dilən* və s.

Feillərdən əmələ gələn feillər.

-şa, -şə şəkilçisi ilə yaranan:

dinşəmək. -iz şəkilçisi ilə yaranan:
qalxizmaq;

-an – *dadanmax;*

-qan, -qun - *qısqanmax, udqunmax;*

-ala-ələ- *qovalə, itələ, ovalə, silkələ.*

-Xa-xala – ovxala;

-Nux-vurnux;

-uz- uduzmaq;

-Qla-klə- oynaqla, sürüklə;

-Marla-basmarla;

-la- əylə.

-ı, i-u, ü - qazı, qarşı, sürü;

-sa -sə -qapsamaq;

-sı -si, -su – qapsı;

-na - qısna, əsnə. kişnə və s.

Həmçinin bir-çox qeyri-məhsuldar şəkilçilər də vardır: **-mla-cızmalamaq**; **-lan-** heyfislən; **-əzi** -öləzimek; **-ümsə-gülümsə**; **irgə-** əsirgə; **-tala** – yontala; **-arla-qomarla**; **-şə** -dinşə; **-za** –qovza; - qımza (çıxartmaq, qoparmaq anlamında) və s.

Mürəkkəb feillər.

Məlumdur ki, türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feil məsələsi mübahisəlidir. Dilçilər mürəkkəb feil anlayışına,

onun quruluş və növlərinə müxtəlif cəhətdən yanaşdıqları üçün bir-birini təkzib edən fikirlər meydana çıxır.

F.Zeynalov mürəkkəb feillərin dilçilikdə həllini gözləyən mübahisəli mövzulardan biri olduğunu qeyd etmişdir [74, s.208].

M.Hüseynova feilləri sadə (*kirimək, varmaq, bulmaq*), düzəltmə (*uralanmaq, hellənmək, ismarlanmaq*), mürəkkəb feili dialektizmlər (*bağrı yarımaq, bəddam olmaq*) kimi növlərə ayırır və izah edir.

Z.İ. Əliyeva-Budaqova mürəkkəb feilləri nitq hissələrinə görə dörd növ üzrə təsnif edir:

- 1) adla təsriflənən feildən ibarət olan;
- 2) feili bağlama ilə təsriflənən feildən ibarət olan;
- 3) yönlük halda olan məsdərlə təsriflənən “*başlamaq*” feilindən ibarət olan;
- 4) *-a, -ə; -ya, -yə* şəkilçili feillə təsriflənən *bilmək* köməkçi feilindən ibarət olan mürəkkəb feillər.

H.Mirzəzadə mürəkkəb feilləri komponentlərin müxtəlifliyinə görə iki başlıq altında qruplaşdırır: köməkçi və müstəqil feillərlə düzələn mürəkkəb feillər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialekt və şivələrimizdə ad və feildən ibarət olan mürəkkəb feillərin xüsusi bir tipi – ikinci komponenti isimdən əmələ gəlmiş düzəltmə feillərdən ibarət olanlar daha çox yayılmışdır (məsələn, su sulamaq) [59, s.136-137], [49 s.136].

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrindəki mürəkkəb feillər də ədəbi dildə olduğu kimi aşağıdakı formada əmələ gəlir.

1. ol, et, elə köməkçi sözlərin birgə iştirakı ilə düzələnlər: *hazır olmaq, xoş olmaq, daxil et*;

2. Birinci tərəfi isimlərdən, ikinci tərəfi feillərdən ibarət olan mürəkkəb feillər: Məs: *ip ipləmək, quş quşlamaq, sap saplamaq*;

3. Birinci tərəfi -ib şəkilçili feili bağlama, ikinci tərəfi feildən ibarət olan; *yandırmaq-yaxmaq, aşmaq-aşmaq, qorxmaq-qaçmaq və s.*;

4. Frazеoloji vahidlərdən ibarət mürəkkəb feillər. Məs: *baş düşmək, xecələt çəkmək və s.*;

5. Birinci tərəfi feilin müxtəlif formalarında və ikinci tərəfi idi, imiş köməkçi feilləri ilə ifadə olunan mürəkkəb feillər: *getmiş imiş, saxlar idi, yazan imiş* və s.;

Mürəkkəb feillərdən müasir türk dillərində -*maq+ol* forması da vardır ki, bu da o qədər də məhsuldar deyildir. Oğuz qrupu türk dillərindən, xüsusilə Azərbaycan türkcəsində bu formaya nadir hallarda rast gəlinir: *məs. işin-peşən yazmax olsun helə və yaxud gezmax olsun, işdamax olsun* və s. Bu forma Şimal qrupu dialektlərində Zaqatala, Balakən və Qax rayonlarında aktivdir.

Qıpçaq qrupu dillərində, xüsusilə, qazax dilində -*mak+bol* forması çox geniş yayılmışdır. Məs: *almak boldı, istemak bolğan, boyamak bolasız* və s.

Oğuz qrupunun dialektlərində *maqda+ol* formasına geniş rast gəlinəndiyi halda qıpçaq qrupunda bu forma az işlədilir. Qıpçaq qrupunda qıpçaq və karluk qrupu dillərində məsdərlə bağlı – *moçki+bul, makşi+bul* formaları vardır. Məs: qazax dilində *olmaqçı buydu, (bulqan, bulyapti, byulibdi) qaymakşı boldık, bermekşi bolıptı* və s.

Qırçaq qrupu dillərindən *-ib+bol* forması da mövcuddur [74, s.209-210].

Feilin şəkilləri.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində Şimal ləhcəsi dialektlərində feilin altı şəkli işlənir. Xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, bəzən feilin şəkilləri biri digərinin yerində işləyə bildiyi halda, şimal ləhcəsi dialektlərində, feilin şəkilləri öz tarixi funksiyasını qoruyub saxlamış və hər biri öz funksiyasında möhkəm şəkildə mühafizə olunmuşdur.

Əmr şəkli.

Əmr şəkli şimal ləhcəsi dialektlərində ədəbi dildə olduğu kimidir. Burada I şəxsin tək və cəmi eynidir. II və III şəxsin tək və cəmi isə fərqlidir.

Əmr şəklinin II şəxs tək dialekt və şivələrimizdə iki şəkildə özünü göstərir: 1) ədəbi dildə olduğu kimi şəkilçisiz; 2) *-nan*, *-nən* və arxaik *-ginən*, *-qınan*, *-qıl* şəkilçiləri ilə Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində, xüsusən Zaqatalanın Qımir, Bazar kənd şivələrində, Oğuz-Qəbələ şivələrində də arxaik *-ginən*, *-qınan* şəkilçiləri aktivdir:

*gəlginən, qoygunan və s. – Sən getginən; -
Oturnan hələ vaxta çox var (Şəki. - Qış).*

Bu şəkilçi əslində şərq qrupu dialektləri üçün spesifik olan şəkilçilərdən biridir. Dərbənd dialektləri üçün daha aktividir. Biz belə düşünürük ki, bu şəkilçinin şimal arealı məhz bu dialektlərin yaxın, qonşu olması ilə bağlıdır.

Şimal ləhcəsində və xüsusən də Şəki dialektlərində *-nan, -nən, -yan, -yan* şəkilçiləri daha çox işlədilir. Bu da əslində elə *-ginən, -qınan* şəkilçisinin fonetik dəyişikləyə uğramış variantıdır. Burada bir formada *di və de* feillərinə *-nə* şəkilçisinin artırılaraq feilin əmr formasının yaradılmasıdır; *dinə, dene. – Hunnara dinə uşaxları getirsin; - Dene see, ho adamlar hora nimiya yığılıfdı, hindi bildix* (Zaq. - Qım).

Arxaikləşmiş *-ginən, -qınan* şəkilçisinin müasir formalarından biri də *-qıl* şəkilçisidir ki, Şimal ləhcəsi şivə qrupu dialektlərində işlənən bu şəkilçi mənşə etibarlı ilə *qıl* feilindən əmələ gəlmişdir. H.Mirzəzadəyə görə, bu feil get-gedə öz müstəqil mənasını itirmiş və sözə birləşərək əmr şəkilçisinə çevrilmişdir. Daha sonralar, yeni XVII əsrdən başlayaraq ədəbi dilimizdə *-qıl, -gil* şəkilçisi *-an, -*

ən şəkilçiləri ilə birləşmiş şəkildə işlənmişdir [36 s.112].

Bu şəkilçiyə türk dillərinə aid bir sıra qədim yazılı abidələrdə də təsadüf edilir.[87.s,100] M.Kaşğaridə: *Bu kün barğıl* [27 c.1, s.340-7]. Müasir türk dillərində *-qıl*, *-gil* əlamətinə ancaq şəxs şəkilçiləri ilə birlikdə təsadüf edilir. Məs.: *sen barqın* (altay dilində), *sən barqın* (yeni uyğur dilində) *sen barqın* (qaraqalpaq dilində) və s.

Əmr şəklinin III şəxs tək və cəmi Şimal ləhcəsi dialektlərində dördvariantlı *-sın*, *-sin*, *-sun*, *-sün* şəkilçiləri işlədilir. Bəzən dodaqlanmayan incə saitli sözlərdən sonra dodaqlanmayan qalın saitli şəkilçi gəlir. Məs: *versın*, *verın*, *disin*, *diyın*, *gessin*, *gidın*, *yisin*, *yyın*. Bu Zaqatala-Qax dialektlərində bəzən sözün sonunda *nq* qoşalığı səsdə duyulur. Məs: *gidinq*, *yazinq*, *gətirinq* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından başlamış 1930-cu ilə qədər ədəbi dilimizdə əmr şəklinin III şəxs tək və cəmi *-sun*, *-sün* şəkilçiləri ilə ifadə edilmişdir.

Mən gəlim-galım - Biz gələk // gələx, diyax, diyax.

Sən gal - Siz gəlinqiz.

O galsın - Onlar galsınlar [55 s.192].

I şəxs cəmində isə iki forma özünü göstərir bir qrup kəndlərdə *-ax,-əx,-ək* şəkilçisi, bir qrup kəndlərdə isə yalnız *-ax, -yax* şəkilçisi ilə əmr şəklinin I şəxs cəmi düzəlir. Məs.: *gəlux, verax, görax, diyax, giyax, sata, baxax, təmizdiyax və s.* II şəxs cəmi isə *-iz, -iz,-nqız, -nqız* formaları da işlədilir. Məs : *siz gəlinqız, oxuyunqız, baxınqız.*

Əmr şəklinin inkarı ədəbi dildə olduğu kimi *-ma; -mə* şəkilçisinin vasitəsilə düzəlir. Bəzən bu dialektlərdə inkar şəkilçisinin işlənməsində belə bir hala-qalın saitli sözlərdən sonra incə saitli inkar şəkilçisinin işlənməsinə də rast gəlmək olur. Bu hal sonu **y** və **c, ş** səsləri ilə bitən təkhecalı sözlərdə baş verir: *qoymə, aşmə, qaşmə və s.*

Əmr şəklinin şəkilçiləri ortaq türkcədə və qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax dilində *-ayın, -eyin* şəkilçisi ilə düzəlir. III şəxs şəkilçisinin təki və cəmi də qıpçaq qrupu türk dillərindən əmr məzmununu sürətləndirmək üçün *-sın, -sin,-şi, -şi, -ş* şəkilçiləri ilə artırılır. Məs: *beriniz+şi, keliniz+şi, ber+şi, köreyip+şi və s.* [74, s.244].

Xəbər şəkli.

Ədəbi dildə olduğu kimi Şimal ləhcəsi dialektlərində də feilin xəbər şəkli üç zamanla ifadə olunur. İş, hal və hərəkət real olaraq müəyyən zamanda və müəyyən şəxs tərəfindən yerinə yetirilir. Feilin xəbər şəkli də məhz zaman və şəxsləri əhatə edir. Bu şəkildə xüsusi morfoloji əlamətləri yoxdur. Türk dillərində xəbər şəkli həm sintetik, həm də analitik yolla meydana çıxır. Sintetik yolla meydana çıxan xəbər şəkli zaman (keçmiş, indiki, gələcək zaman) və şəxs (I, II, III şəxsin tək və cəm) şəkilçilərinin iştirakı ilə formalaşır.

Analitik yolla meydana çıxan xəbər şəkli zaman və şəxs şəkilçiləri ilə yanaşı, köməkçi və yarımçıq feillərin əlavə edilməsi ilə düzəlidir.

C.Cəfərov zaman və şəkil şəkilçilərinin müqayisəli təhlilini apararaq feilin üç zamanı olduğu nəticəsinə gəlmişdir ki, bu da istər ədəbi dildə istərsə də dialekt və şivələrdə eyni formada sadəcə hər birinin özünəməxsus morfoloji əlamətləri ilə meydana çıxır. C.Cəfərov analitik yolla yaranan feillər haqqında da maraqlı fikirlər yürüdərək alardı, gələrdi formalarının izahını da

vermişdir. [14.səh.37]

Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax şivələrində feil şəkillərinin işlədilməsi ilə əlaqədar olaraq şəxs ifadə edərkən burada analitizm hadisəsi dialektal formada özünü biruzə verir. Belə ki, bu halda şəxs şəkilçiləri işlənmir, şəxs şəkilçilərinin əvəzinə işin, hərəkətin hansı şəxsə aid olduğu müstəqil şəxs əvəzliliklərindən istifadə edilməsi ilə ifadə edilir. Zaqatala-Qax şivələrində bu hadisəni feilin xəbər və şərt şəkillərində daha aydın görmək olur [23, s.51].

Dialekt və şivələrimizi morfoloji cəhətdən ədəbi dildən ayıran başlıca fərqlərdən biri də burada sadə xəbər şəklinin müxtəlif şəkildə özünü göstərməsidir. Bircə bunu demək kifayətdir ki, ədəbi dildə indiki zamanın bir şəkli olduğu halda, dialekt və şivələrimizdə bunun səkkizə qədər müxtəlif şəkli vardır.

Şühudi keçmiş zaman.

Feilin zaman kateqoriyasından yazan Mirzə Kazım bəy tatar dili ilə Azərbaycan dilinin müqayisəsini apararaq feilin xəbər şəklində birinci və ikinci şəxsin cəmini tatar dilində olmadığını qeyd etmiş və bunun daha çox Azərbaycan

dilində işləndiyini yazmışdır. O, feilin keçmiş zamanını nisbi keçmiş, güman bildiren keçmiş -deyə adlandırmış, indiki zamanın özünü bir neçə formaya bölmüşdür. Bu haqda həmçinin digər dilçilərin maraqlı fikirləri var , [1, s.461-465],

M.Şirəliyev şühudi keçmiş zaman şəkilçilərinin işlədilməsindən asılı olaraq Azərbaycan dili dialekt və şivələrini üç qrupa bölür və üçüncü qrupa bütün şəxslər üzrə deyil, ancaq ayrı-ayrı şəxslər üzrə müxtəlif variantlı şəkilçilərin işləndiyi dialekt və şivələri daxil etmişdir [68, s.200-201].

Bütün türk dillərində şühudi keçmiş *-dɪ⁴* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu şəkilçidən bəhs edərkən A.N.Kononov belə hesab edir ki, *-dɪ* şəkilçisinin əsasında *-it, -it, -ut, -üt* şəkiçiləri dayanıb. Bu fikri digər türkoloqlarda: K.Brokkelman, V.M.Nasilov, N.K.Dmitriyev də təsdiqləmişlər. Bu şəkilçi qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax, tatar, uyğur dillərində də eynidir. Məs: *qazax dilində gördim, jazıldık, görindiniz, göründün, göründi, tatar dilində; tanladım, bardın, eyttek, bardıqız jitte, jitteler.*

A.Axundova görə, tarixən *al-it, kil-et* və s. feili adlar olmuşdur. Sonra bunlar mənsubiyyət kateqoriyasını qəbul etmişlər. Azərbaycan dilində

sonu *-it, -it, -ut, -t* şəkilçiləri ilə bitən bir neçə feili isim indi də özünü göstərir; məs: *keçid, qurut, bulud* və s. Deməli, *-id* ilə bitən feili adlar mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçilərini şəxslər üzrə qəbul edib dəyişərkən, onlar, yəni bu qəbildən olan sözlər feilin zaman kateqoriyasına keçmiş və şühudi keçmiş zamanı yaratmışdır. Şühudi keçmiş zaman gələcəkdə qəti olaraq işin icrasını bildirir və bəzən qəti gələcək zamanı əvəz edir. Şühudi keçmiş zaman həmçinin şərt şəklinin məzmununu da bildirir. Şühudi keçmiş zamanın hekayəsi və rəvayəti yoxdur. Yəni şühudi keçmiş zaman *idi, imiş* köməkçi feilləri ilə işlədilmir, çünki şühudi keçmiş zaman şahidlik bildirir.

Şühudi keçmişin şəkilçisi bəzən feil əsasının son samitindən (*l, n, m, z, s*) asılı olaraq assimilyasiya nəticəsində *-li, -m, -zi, -si* şəklində də ifadə olunur.

Şəkinin Zunud, İnçə kənd şivələrində *l* səsi ilə bitən feillərdə şühudi keçmiş *-li, -li, -lu, -lü; -n* səsi ilə bitən feillərdə isə *-m, -ni, -nu, -nü* şəkilçiləri ilə, şərq qrupu dialekt və şivələrində (daha çox Muğan şivəsində) *z* səsi ilə bitən feillərdə *-zi, -zi; -s* səsi ilə bitən feillərdə isə *-si, -si* şəkilçiləri ilə ifadə

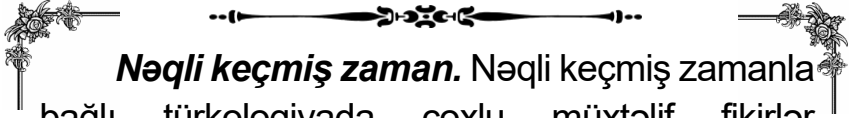
olunur [1, s.200-1]. Şimal qrupu dialektlərinə I şə. tək və cəminə misal olaraq: *çaşdim, çaşdı, qaş-dilər və s. cəmində - gətdix, görseydux, gəldix, baxdux, bilmədux, oxudux və s.*

II şəxsin sən *gitdun, üzdun, satdun, satduz, vurduz, getdüz, aldun, gördun, qutaldun*, III şəxs-də *aldı, vurdu, öldü* və s.

Şəki rayonu İncə və Zunud kəndlərində şühudi keçmiş zaman şəkilçiləri tam fərqli formada işlədilir. Həmin kəndlər də sonu *m* və *n* səsləri ilə bitən feillər I şəxsin təki və III şəxsin tək və cəmində *-nı, -ni, -nu, -nü*, I şəxsin cəmi və II şəxsin təkində *-nı, -ni*, II şəxsin cəmdə *-nı, -nu* şəkilçilərini, sonu *l* samiti ilə bitən feillərdə isə I şəxsin təki və III şəxsin tək və cəmində *-li, -li, -lu*, şəkilçilərini qəbul edir. Məs.: *qannım, qannı, qannıx, qannız, dinnim, dinni, dinnix, allam, allın, allı, allıx, allız* və s.

Oğuz-Qəbələ şivələrində Qəbələnin Nic qəsəbəsində keçmiş zaman şəkilçisi *getdisən, oxudusan, yazdısən* formasında işlədilir.

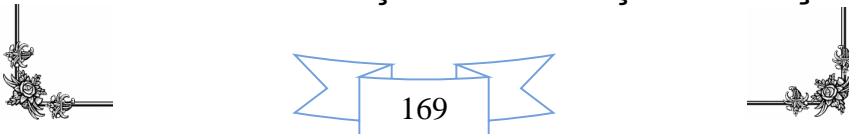
Bu şəkilçi qıpçaq qrupu türk dillərində də eyni formada işlədilir. Qazax dilində isə bu şəkilçinin *-tı// -ti* variantı da işlədilir.

Nəqli keçmiş zaman. Nəqli keçmiş zamanla bağlı türkologiyada çoxlu müxtəlif fikirlər olmuşdur. A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, M.Hüseynzadə bu zamanla bağlı öz maraqlı mülahizələrini söyləmişlər. A.Axundov haqlı olaraq qeyd edir ki, nəqli keçmiş zamanda işin icra prosesində danışanın iştirak edib-etməməsi əsas deyildir. Əsas məsələ odur ki “*nəqli keçmiş keçmişdə icra olunmuş bir işin indiki zamanda nəticəsini bildirir*”.

Ədəbi dildə nəqli keçmiş zamanı ifadə etmək üçün *-miş⁴, -ib⁴* şəkilçilərindən istifadə olunur. Lakin dialekt və şivələrdə bu zaman qrammatik göstəriciləri baxımından ədəbi dilə nisbətən zəngindir. Belə ki, burada nəqli keçmiş ifadə etmək üçün *-miş⁴, -mı⁴, -ib⁴, -ıf⁴, -ıtdı⁴* şəkilçiləri işlənir (alıfsan, alıfsınız, alıfdı, alıf-gılar, gidıfsan, gidıfsınız, gidıfdı, görütdü, galıtdı, işliitdi, qalıtdı və s.). Keçmiş zaman şəkilçisinin *-ib* variantının türk dillərində müxtəlif variantları da işlənir; məs.: qırğız dilində *-ıp* (*men barıpmın - mən gəlib*) [94 s.65].

Nəqli keçmiş bildirən *-miş* şəkilçisi dialekt və şivələrimizdə bir o qədər inkişaf etməmişdir. Ədəbi dildə bütün şəxslər üzrə işlənən *-miş*

şəkilçisi dialekt və şivələrimizdə, əsasən, birinci şəxsdə özünü göstərir. Bu şəkilçi Orxan-Yenisey abidələrində, Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” sözlüyündə, Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilik” əsərində və digər qədim türk yazılı abidələrində geniş şəkildə işlənmişdir [74. s.254].

Söz ortası və söz sonu mövqelərində ş~s samitlərinin səs uyğunluğuna işlənmə dairəsinə görə müasir türk dillərini fərqləndirdikdə aydın olur ki, **ş** səsi qırğız, Altay, uyğur, türkmən Azərbaycan, türk, **s** səsi isə qazax, qaraqalpaq, xakas və yakut dilləri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətdir. Belə ki, Orxon abidələrində də bu formaya rast gəlinir. Məs.: *kişi~kisi –adam, kümüş~kümüş-gümüş*.

E.Əzizov keçmiş zaman şəkilçisi olan “**s**” ünsürünü qədim qırqçaq elementi hesab etmiş -*mış*⁴ şəkilçisinin tarixən mövcud olmuş morfoloji əlamətin qalığı kimi izah etmişdir [20 s.169].

II şəxsdə ədəbi dildə olduğu kimi, əksər dialekt və şivələrimizdə, eləcə də Qax, Balakən, Şəki, İsmayılıda -*mış* şəkilçisindən -*ş* ünsürünün düşmüş -*mi*⁴ formasından istifadə olunur. Bu xüsusiyyət, demək olar ki, cənub, şimal və şərq

şivələrində daha çox biruzə verilir. Nəqli keçmiş zamanın bu forması XVI əsrdən Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində öz əksini tapmışdır.

Xətəinin, Vaqifin, Nəbatinin, Qasım Bəy Zakirin və Seyid Əzim Şirvanin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Sən bilməmişən ki, mən nə şahəm (Xətai “Dəhnamə”) [20, s.169].

Bundan əlavə şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində müasir Azərbaycan ədəbi dilində də işlədilən -ib⁴ şəkilçisinin -ip, -ip, -up, -üp variantından da istifadə olunur (məs.: gəlibsən, gəlibsiqiz-gəlipsiqiz).

Azərbaycan dilinin tarixində -ib şəkilçisi I şəxs tək və cəmində də işlənilmişdir. Lakin bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan ədəbi dili və onun şivələri üçün xarakterik deyildir. Bu cəhət XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində müşahidə olunmuşdur. Qıpçaq qrupu türk dillərində də -ib // -ip şəkilçisi ilə keçmiş zaman məzmunu yaradılır. Sonralar dilin inkişaf dövrlərində bu şəkilçi birinci şəxsdə inkişafdən qalmışdır; məs; qazax dilində *jürqizippiz, jürqizipti, suretteppin, surüttepsindər, surettepsizder* [20, s.257].

III şəxsdə bir qrup dialekt və şivələrimizdə -

ib, -ib, -ub, -üb, -ip, -ip, -up, -üp (Zaq., Qax, İr., Nax., Ord., Təb.), *-ib, -ib* (Bal., Şə., Qax, Mər., İsm., Muğ.), başqa bir qrup dialekt və şivələrində isə *-if, -if, -uf, -üf* (Qaz., A.Göy., Zaq., Qax) şəkilçiləri işlənir. Şəki dialektində, Zaqatalanın, Qaxın bəzi kəndlərində III şəxsdə *-it(dı), -it(di), -ut(dı), -üt(di)* şəkilçisi də işlənir. Bu şəkilçiyə daha çox Zaqatalanın Bəhmədli kənd şivəsində təsadüf olunur; məs: *alıt dilər, galıt dilər* və s. Şimal qrupu dialekt və şivələrində bu Şəkilçinin *-if(dı), -if(di), -uf(dı), -üf(di)* forması da müşahidə olunur: *alıt dı, alıf dı, galıt dı-gəlif dı* [20 s.171].

M.Z.Hacıyeva *-it dı* şəkilçisinin *-at dı* keçmiş zaman formasında ablaut nəticəsində yarandığını göstərir. *-it dı* keçmiş zaman forması hələlik başqa türk dillərində qeydə alınmamışdır. Bu şəkilçinin Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsi şivələrində yayılmasına, başqa türkdilli areallarda müşahidə edilməməsinə və bir sıra tarixi faktlara əsaslanan bəzi tədqiqatçılar *-it dı* şəkilçisini qədim Xəzər dilinin təsiri ilə əlaqələndirmişlər [28, s.235-236], [83 s.207-208].

Bu fikri həqiqət kimi qəbul etsək, onda *-it dı* şəkilçisinin etnik mənşəyi və onun Azərbaycan dili

şivələrində işlənmə tarixi müəyyənləşər.

Türk dillərində feilin zaman formalarını tədqiq edən G.Əliyeva *-miş* zaman şəkilçilinin digər türk dillərində sinonim qarşılığı *-qan* şəkilçisi olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı yazır: *“Bu forma müxtəlif türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda təzahür edir. Qazax, qaraqalpaq, kırım-tatar dillərində -ğan, -gen, -qan, -ken; altay, noqay dillərində -ğan, -gen, -kan, -ken; kazan-tatar dillində -ğan, -gən, -qan, -kən formalarında özünü göstərir. Altay dilində həmin şəkilçinin -ğon, -gon, -kon, -kön variantlarından da istifadə olunur. Məs: qazax I ş. alğanmın, alğanbız, II ş. alğansın, alğansındar, III ş. alğan, alğan”*. E.Əzizovdan fərqli olaraq tədqiqatçı *-miş* şəkilçisinin ekvivalenti olan *-ıb* şəkilçisinə müxtəlif fonetik variantlarda qırğız, qazax dillərində də rast gəldiyini qeyd edir və oğuz qrupu türk dilləri üçün *-miş*, qırpaq dil qrupları üçün isə *-qan* şəkilçisinin yerinə yetirdiyini qeyd edir [18, s.17-21]. Nəqli keçmişin inkarı Şimal qrupu dialektlərində *-ma, -mə, -mı, -mü, -m* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məs.: *almıyıfsan, almıyıfdı, getmiyifdi, görmüyüfsən, görmüyüfdü; almitdı, oxutmutdı, yazmıtdı, oxumutdı* və s. Bununla belə digər türk dillərindən qədim uyğur

dilinin keçmiş zamanı -yuq digər zaman şəkilçiləri ilə yanaşı işlədilir. Həmçinin tuva dilində -çık, xakas dilində isə -cix şəkilçi variantları ilə işlədilir (- Aalında kelcuk be, kelbejuk be - o kəndə gəldi, yoxsa gəlmədi və s.) [88], [109, s.96-97].

İndiki zaman.

Bu zamanı ifadə etmək üçün dialekt və şivələrimizdə bir çox şəkilçilər işlənir ki, bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir. Həmin şəkilçilərin bir qismi (az hissəsi) qıpçaq, digər qismi (çox hissəsi) isə oğuz tipli türk dillərinə aiddir. M.Şirəliyev bu şəkilçiləri iki qrupa bölmüşdür: *qıpçaq əsaslı, oğuz əsaslı şəkilçilər*. A.Hüseynov, R.Rüstəmov da M.Şirəliyevin fikirlərinə istinad etmiş və indiki zaman şəkilçilərini bu istiqamətdə araşdırmışlar.

Oğuz qrupu türk dillərində indiki zaman kateqoriyası aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir: -ır⁴ (Azərbaycan dili) -er, -yər (qaqaz dili), -yor (türk dili).

Qıpçaq qrupu türk dillərində isə indiki zaman analitik və sintetik yolla yaranır. Bu dil qrupunda maraqlı fakt odur ki, morfoloji yolla yaranan indiki

zaman anlayışı təkcə indiki zamanı deyil, ümumi zamanı da əks etdirə bilir. Qıpçaq qrupu dillərində indiki zaman *-a, -e* və *-y* şəkilçiləri ilə meydana çıxır. Məs.: *baramın, barasız, barasın, barasındar* (qazax) *baram, barasın, bara, barabız, barasız, baralar, söylim, seylubez, söylisez, söylilər* (tatar) [74, s.260].

Məlum olduğu kimi, bu şəkilçilər indiki zamanın analitik tipi sayılan felin kökü + *a durur* (*ala durur*) şəklindən törəmişdir. Qıpçaq elementi olan bu qədim xüsusiyyət Zaqatala-Qax şivəsində və şərq qrupu şivələrində Quba dialektində təsviri məqamda özünü göstərməkdədir. Məs: – *Simavar horda qayniya durur* (Qax-Gül.); – *Nə var qaparetivün qavağuna baxa durmusan* (Q. - Alp.); – *Əlibaxa durur* (Qax-İ.Su).

Bu şəkilçi tarixən Azərbaycan dilində olmuş, zaman keçdikcə bütün türk dillərinin indiki zaman formasında *-r* samitinin mühafizəsi onun *-ar, -er* ilə əlaqəsini göstərmişdir. Azərbaycan dilində *-a, -ə* sonralar başqa saitlərə keçmiş (*ı, i, u, ü*) *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri kimi sabitləşir. *-ar -ər* şəkilçiləri isə ancaq qeyri-müəyyən gələcək zamanın göstəricisi kimi işlənir. Başqa türk dillərində *-ar, -*

ər, -er şəkilçiləri indiki-gələcək zaman anlayışını əks etdirir [74. s.260].

-a, -ə şəkilçisi indiki zamanın ümumi qıpçaq forması sayılır. XI əsrdə oğuzların dilində də işlənmişdir [85, s.59]. Hazırda müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi yalnız gələcək zaman şəkilçisi kimi işlədilir. Azərbaycan dilində -a,-ə sonralar başqa saitlərə keçmiş (ı, i, u, ü), -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçiləri kimi sabitləşmişdir.

Feilin indiki zamanında -a,-ə *durur*, -a,-ə *dur* forması şimal qrupu dialektlərində Qax, Zaqatala, Balakən, Oğuz-Qəbələ şivələrində işlədilir. Bu şəkilçi indiki zamanın iş, hal və hərəkətin hal-hazırda söylənilən vaxt, göz qabağında icra edildiyini bildirir. M.Şirəliyev indiki zamanın bu formasını qıpçaq tipli türk dilləri üçün xarakterik hesab edir. Bu şəkilçi indiki zamanın -a, -ə *durur* şəkli ancaq III şəxsdə özünü göstərir. Lakin Qax rayonu şivələrində indiki zamanın -a, -ə *durıy* şəklinə bütün şəxslərdə təsadüf edilir; Məs.: *ala durıyam, ala durıysın, ala durıy, ala durıyox, ala durıysız, aladurur*. İndiki zaman *turur//durur* paralelliyi qədim yazılı abidələrin dilində də işlədilmişdir. M.Kaşğarının sözlüyündə,

Kışvəri, Xətəinin dilində də bu əlamətə rast gəlmək mümkündür. R.Rüstəmov da bu şəkilçinin şimal-qərb və şimal-şərq ləhcələrinə aid olduğunu qeyd etmişdir [58, s.145-154], [5.s.163]. A.Hüseynov da bu şəkilçini qırçaq variantlarından olan qarışıq xüsusiyyətli analitik yolla yaranan feil köku+feili bağlama+var (inkarında isə döğü+şəxs şəkilçiləri) ilə yaranan forma adlandırmışdır [23 s.54].

Müasir qırçaq tipli türk dillərinin bir qismində indiki zaman *a+tır, a+dır, a+ad, a+at* şəklində bütün şəxslərdə özünü göstərir. Bu da qırçaq dili dialektlərində analitik yolla indiki zaman anlayışını yaradan formadır (Qazax dilində *otır, tür, jadır, Jür*, feili bağlaması ilə birləşərək indiki zaman məzmunu əks etdirir. Məs.: *jazıp tüp, jazıp otur, jazıp jadır, jazıp jür*. Altay dilində: *baradirim*; noqay dilində: *baradı // baradır* [89s.95]; türkmən dialektlərində *aladı, alade, alıdır, aladır, aladu* [111, s.50]. Bundan əlavə, Qax rayonu şivələrində indiki zamanın *-a -ə var* şəklindən başqa heç bir şəxs şəkilçisi qəbul etməyən *-a,-ə vark'an* şəklində də rast gəlik: - *Mən ala varkən, sən ala varkən* [68, s.234].

R.Rüstəмова görə hələ zaman şəkilçiləri formalaşmadığı dövrdə bu analitik *ala var* və *gələ var* forması indiki zamanın əsas morfoloji əlaməti kimi işlənmişdir [59 s.231].

Bu forma müasir şimal qrupu dialekt və şivələrində və ona coğrafi cəhətdən yaxın bölgədə olan şərq dialekti Dərbənd, Tabasaran şivələrində və hal-hazırda Bolqarıstan türk dialektlərində qeydə alınmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, indiki zaman şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə olduqca müxtəlifdir.

1. Ədəbi dildə işlənən indiki zaman şəkilçisi -**ır^A** Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Şəki, Naxçıvan, Ordubad dialektlərində və Zaqatala-Qax, Ağdam, Şahbuz, Şərur, Culfa şivələrində dörd variantda, Bakı, Şamaxı dialektlərində, Mərzə, İsmayılı, Muğan şivələrində isə iki variantda (**-ır**, **-ir**) özünü göstərir.

2. Şəki, Zaqatala-Qax, ümumiyyətlə, şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində, Ordubad və Cənubi Azərbaycanın bəzi şivələrində indiki zaman **-iy** şəkilçisi ilə də ifadə edilir. Ordubadın bəzi kənd şivələrində bu şəkilçi ahəng qanununa tabe

olaraq iki (-iy, -iy), Zaqatala-Qax şivəsində dörd (-iy, -iy, -uy, -üy *duruysen, gediysən, gidiysin, aliyəm. alıysənvə s.*); (-*Gedə gəldi ki, dur gidax məhdəvə, kino var, məəm də elimdə işim varydı, getmağ isdəmədim, gördüm el çehmiyi, axırı didim yaxşı sən get, mən də gəliyəm*) (Şə. - B.Göy.) Zaqatala şivələrində bəzən sözün sonunda *r* samiti düşür. *Gəli, gedi* formalarında indiki zaman işlənilir. M.İslamov Şamaxı rayon Quşçu kəndində indiki zamanda *ı, i* şəkilçisinin olduğunu göstərmişdir [100, s.76-79]. Bu şəkilçinin -iy-lə paralel -ay // -ey şəkilçisi ilə ifadəsi Cəlilabad şivəsində də özünü göstərir [12, s.77].

Şəki və Cənubi Azərbaycan dialektində isə bir variantda (-iy) özünü göstərir. -iy şəkilçisinə bəzi türk dili dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Urfa dialektində *korhiyam, korhisən, korhiy, korhiyih, korhilar* [80, s.49-50]; Gaziantep dialektində *geliym, geliyn // gelisin, geliy, geliyk, geliysin₁iz // geliysez, geliyler* [77, s.156].

İndiki zamanın əlaməti kimi çıxış edən -*r* bəzi kəndlərdə I və II şəxslərdə çox asanlıqla -*ı* və ya -*n* səsləri ilə əvəzlənir. Məs: aalam-alırsən, alux-alırıq, biləm-bilirəm, bilux-bilirik, gəələm-gəələx və

s. Həmçinin hər iki halda paralel şəkildə sözlər həm *-r*, həm də *-l* ilə işlənməsinə də rast gəlmək mümkündür. Məs: *gəeləm//gərəm. öyrənəm//öyrərəm*. Hal-hazırda Qaxın Qıpçaq kəndi şivələrində indiki zaman *-r* əvəzinə *-l* işlədilir; məs: *gediləm, oxuyulam* və s.

Tarixən *-r* şəkilçisi indiki zamanla yanaşı, gələcək zaman mənasını da ifadə etmişdir. Bu cəhət Nəsimi, Kişveri, Xətai, Füzuli, M.Şəhriyarın dilində də özünü göstərir.

Dilimizin bəzi şivələrində saitlə bitən bəzi feillər *-yır⁴* şəkilçisi ilə yanaşı, *-r* əlamətini də qəbul edir. Çox vaxt zaman şəkilçisinin saiti felin sonundakı saitlə birləşərək uzun sait variantını əmələ gətirir (*oxiysən, oxuysuz, üşüysən, üşüysüz*). Şübhə yoxdur ki, indiki zaman şəkilçisində özünü göstərən bu xüsusiyyət (*tanıram, tanırsan, saxlilər, işdiirsən, başdiirig* və s.) tarixən formalaşmışdır.

M. Ergin *-r* ilə yaranan zamanı geniş zaman adlandırmış, bu zaman şəkilçisinin daha çox gələcək zaman və bir az da indiki zaman, qismən də keçmiş zaman bildirdiyini qeyd etmişdir [79, s.291-292]. A.N.Kononov isə bu şəkilçinin indiki-

gələcək zaman adlandırmışdır [102]

(Məs: *getminəm, getminix, alminəm, alminix, başarmiinəm, bacarmiinəm* (Şə. - B.Göy., Zaq. - Baz., Qım.). Sonu *-n* səsi ilə bitən feillərdə inkar şəkilçisinin samitti *-b* ilə əvəzlənir; məs: *tapbinəm, tapbinix* [20, s.173].

Qəti gələcək zaman.

Şimal ləhcəsi dialektlərində qəti gələcək zaman şəkilçilərinin ayrı-ayrı kəndlərdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Hətta şəxslər üzrə də fərqlənir.

Feilin bu forması əksər türk dillərində qəti, xalis və məlum gələcək zaman deyə adlandırılır. İstər qıpçaq, istərsə də oğuz qrupu dillərində iş və hərəkətin gələcəkdə mütləq olub-olmayacağı *-acaq, -əcək* şəkilçiləri ilə meydana çıxır. Qəti gələcək zaman dilimizdə feil kökünə *-a, -ə* (qədim feili bağlama) şəkilçisi, bunun da sonuna tür-koloqların qeyd etdiyi kimi “*cağ*” formativi və daha sonra şəxs sonluqlarını artırmaqla yaradılır. Tarixən *-a, -ə* feili bağlama şəkilçisi ilə “*çağ*” formativi absorbasıya olunaraq ahəngə uyğun *-acağ -əcək* şəkilçisi yaranmışdır [23, s.54]. *-acağ* şəkilçisindən sonra birinci şəxsin tək və cəmində

səsli ilə başlanan şəkilçi əlavə edildiyi üçün qəti-gələcək zaman əlamətinin sonundakı z səsi-ğ-ya , h səsi isə y-ya çevrilir [6 s.198].

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində qəti gələcək zaman *-acax//acağ//-əcək// -əcəx'//-ajax//-əjəx'* şəkilçiləri vasitəsi ilə ifadə olunur. Lakin Şimal qrupu dialektlərində bundan başqa müxtəlif şəkilçilərə də rast gəlmək olur. I şəxs tək və cəmində samitlə bitən feillərdə *-ic, -ic, -uc, -üc, -c* şəkilçiləri, Şəki dialektlərində bu şəkilçilərdən öncə *-y* samiti artırılır; məs: *başlıcam, işdicam, işdiycam, eliycam, alıcam//alıycam, gəlcax//gelicax, üfürçax//üfürücüyik*.

II şəxs təkində samitlə bitənlərdə *-ic, -ica, -uca, -üca, -ca* saitlə bitənlər də isə bəzən *y* əlavə olunur. Cəmində isə həmin şəkilçilərlə yanaşı *-ucax* şəkilçisi ilə işlədilir: *gəlcəsuz, gəlcasan, gəlcəsuz, işdiycasan, işdiycasız və s.* (Şə. - Zun., B.Göy.).

III şəxsin qəti gələcək zamanı *-icax, -ucax, -cax, (-ycax)* və *+dı* xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçisi ilə düzəlir. Məs: *alıcaxdı, alcaxdı, qoriyacaxdı, tikicaxdı, baxıçaxdı* (Balalakən, Zaqatala şəhərinin özündə və bir çox kəndlərində,

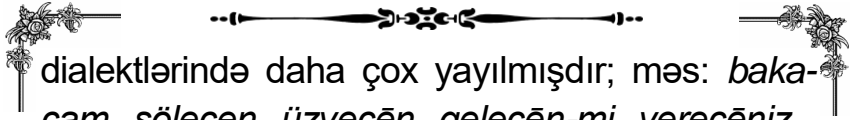
Şək. - Göy., Zun.-dısız işlənən formalarında var: *oturcax, gəzdircax* və s.).

Bundan başqa M.İslamov Şimal ləhcəsi dialektlərindən Şəki dialektlərində *-icat, ucat, -cat, -ij, -ij, -uj, -üj, -ija, -üjə, -ijey, -üjüy* və s. şəkilçilərindən istifadə olunur (məs.: *alijix, oynucəm, oynüyjix, küsüjəm, vərijeyix, çalijehsən, gidijehsen, gidişsız*).

II şəxsin təkində *-ija/ ja, -ijax/-ujax, -ijeh, -üjeh, -jüh, -jeh, -ijə, -ij, -uj* cəmində isə *-ijax, -iji, -ujax (oturujuhsən, calijihsen, gidijaxsən* və s.) [36, s.127-28].

A.Hüseynov qeyd edir ki, bəzən feili bağlama şəkilçisinin saiti ixtisar olunur. “c” ünsürü variantlarda saitle bitən və ya sait səs olmadan da saxlanıla bilər. “c” ünsürü variantlarda “ş” və bəzən də “ç” şəklində saxlanıla bilər. Oğuz-Qəbələ şivələrindən Oğuz rayonun Muxas və Bucaq kənd şivələrində qəti gələcək zamanın şəkilçisi “ş” ünsürünün qalığıdır. Şəki dialektində isə qəti gələcək zamanın *-ası* forması daha geniş yayılmışdır [23, s. 54].

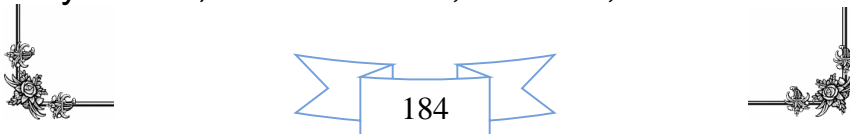
Gələcək zamanın bu ixtisar şəkli türk dili

dialektlərində daha çox yayılmışdır; məs: *bakacam, sölecen, üzvecən, gelecən-mi, verecəniz, gelecəm, yapacām, yapacān* [77, s.159-160]. Şəki dialektində gələcək zaman, ümumiyyətlə, qapalı şəkilçilərlə ifadə olunur. Şimal qrupu dialektlərində qəti gələcək zamanın inkarı *-mi, -mi, -mu, -mü* şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır. Məs: *gəlmicəm, yatmijam, gəlmicasan, almicam, vermijəm, götürmücam* və s. [66 s.290]. Bu şəkilçi az-az olsa da, başqırd, noqay, tatar və qumuq dillərində müşahidə edilir. Məs: *kötəçəkmən, bulacaksın, barajek, barajekbiz, barajeksiz* və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman. Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində xüsusən də qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiqi ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də *-ar, -ər* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Saitlə bitən feillərdə bəzən qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə etmək üçün *-r* şəkilçisi də kifayət edir.

Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində qeyri-qəti gələcək zaman təsrif olunarkən bəzən şəxs şəkilçisi işlənmir. İşin, hərəkətin hansı şəxsə aid olması müstəqil şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi ilə aydın olur; Məs: *men bilər, sen bilər, ho bilər. Biz*

bilər, siz bilər, holar bilər [69 s.234].

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarına gəldikdə isə dialekt və şivələrimizdə vəziyyət tamamilə dəyişir. Ədəbi dildən fərqli olaraq bəzi dialekt və şivələrimizdə I şəxs tək və cəmdə qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı qədim *-manam, -mənəm, -maniğ, -mənig* şəkilçisi ilə ifadə edilir; məs: *almanıx, gəlmənik* və s. Bu cəhət şimal ləhcələri ilə bərabər cənub şivələrində (İrəvan, Naxçıvan,) və şərq şivələrindən Bakı, Quba, bölgələrində də müşahidə olunur.

XX əsrə qədər ədəbi dilimizdə qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxs inkarında həm *-manam, -mənəm*, həm də *-man, -mən* şəkilçiləri işlənmişdir.

Türk dili dialektlərində bu xüsusiyyətə Kastamoni, Bolqanstandakı türk və Qaziantep dialektlərində rast gəlirik. Məs: *gorman*<görmem, *var-man*< varmam, *yimen* < yemem, *olman* < olmam, *bilmen*, *gitmen* [116 s.1008], *gelmen*, *dayanman* [77 s. 154]. Urfa dialektində I şəxs təkə *menem* şəkilçisinin işləndiyi müşahidə olunmuşdur. Məs: *soyle - menem, ellemenem* [116 s.1008].

Zaqatala rayonunun Bəhmədli kənd şivəsində ədəbi dildən fərqli olaraq qeyri-qəti gələcək zamanın inkarının II ş. və bəzən də III ş. *-mar*, *-mər* şəkilçilərinin işlənməsinə də təsadüf edilir (Məs: qazmarsan, qazmarsınız). Halbuki ədəbi dildə bu şəkilçilər ancaq I şəxsdə mühafizə edilmiş, II və III şəxslərdə isə *-maz*, *-məz* şəkilçiləri ilə işlənir. *-mar*, *-mər* şəkilçisi türkmən dilinin əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Dialektlərimizdə həmçinin qeyri-qəti gələcək zamanın *n*, *l* səsləri ilə bitən feillərdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri I ş.də assimilyasiya nəticəsində *-nam*, *-nəm*, *-nığ*, *-lam*, *-lıq*, *-liğ* formasında özünü göstərir: *öyrənnəm*, *öyrənnik*, *allam*, *gəlləm* və s. Başqa türk dillərində də qeyri-qəti gələcək zaman formaları əsasən uyğun gəlir. Məs: tatar dilində *-ır*, *-er*, *-ar*, *-ər*, *-r* *-kürreman*, *ütər*, *bulır*, qazax dilində *-a*, *-e*, *-y*, *-ar*, *er*, *-mak*, *-mek*, *-pak*, *-bak*, *-bek* *-sanarmın*, *-kaynatarmın*, *-aydarmaknın*, *-teksermekşimiz* və s. Müasir qazax dilində gələcək zaman məzmunu analitik yolla da meydana çıxıb bilər.

Belə ki, *otır*, *tür*, *jatır* köməkçi feilləri *-kalı*, *-qalı*, *-keli*, *-qeli* feili bağlınlarla işləndikdə gələcək zaman anlayışı bildirir [74, s.264].

Felin arzu şəkli.

Ədəbi dildə olduğu kimi şimal ləhcəsinin şivə qruplarında da feilin arzu şəkli *-a, -ə, -ya, -yə* şəkilçisi ilə düzəlir. F.Zeynalov türk dillərində feilin arzu şəklinin morfoloji əlaməti kimi aşağıdakı şəkilçiləri göstərmişdir:

-a, -ə, -e; -ay, -ğay, -ği, -ası, -sın.

Lakin arzu şəklinin mürəkkəbi bir çox dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən şimal qrupunda ədəbi dildən fərqlənir. *-e, -ye* şəkilçisi ilə ifadə olunur.

I ş.t. *-eydim//eydım*

I ş.c. *-eydix*

II ş. t. *-eydin*

II ş.c. *-eydız//eydı:z*

III ş. t. *-eydi*

III ş.c. *-eydilər*

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində arzu şəklinin təsdiq və inkarı aşağıdakı formada ifadə olunur. Təsdiqdə: *işdiyəm, işdiyıx, işdiyax, işdiyəsən, işdiyəsiz, işdiyəsınız, işdiyə, işdiyələr*; inkarda: *yazmıyam, yazmıyəm, yazmıyax, yazmıyasan, yazmıyəsınıız, yazmıya, yazmıyələr*. Arzu şəklinin mürəkkəbi də *idi* hissəciyi ilə düzəlir.

Təsdiqdə: *yazeydim, yazeydım, yazeydux, yazeydin, yazeydınız, yazeyduz, yazeydi, yazeydılar, yazeydilər*; inkarda: *yazmeydim, yazmiyeydim, yazmeydix, yazmeydün, yazmiyeydin, yazmiyeydınız, yazmiyeydüz, yazmiyeydi, yazmiyeydi, yazmeydilər*.

Feilin arzu şəkli, idi, imiş yarımçıq feilləri ilə də işlənərək arzunu, istəyi keçmiş zamanla bağlamaq məzmunu yaradır. Məs: *oxuya idiniz, gələymiş, deyə idiniz, sözlə-şəymişlər, yazeydim, yazeydinq, yazeydinqız*.

Türk dillərinin digər qruplarında isə arzu şəkli -ğay, -qey, -kay, -key, -ay şəkilçiləri ilə əmələ gəlir; məs: *barğaymın, barğaymız, barğaysız, tatar dilində kilməqəem, kilməqəek, kilməqəylərə, oyaltmaqəek* (qazax dilində).

F.Zeynalov Azərbaycan dilində olan bacarıq şəklini də arzu şəklinin mümkünlük ifadə edən forması hesab edir; məs: *oxuya bilmək, görə bilmək, ala bilmədiniz*.

Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlərdən məlum olur ki, -a/-ə şəkilçisinin eyni zamanda feilin başqa şəkilçilərinin mənasını da ifadə etməsi və ya digər mənalar bildirməsi dilimizin qədim

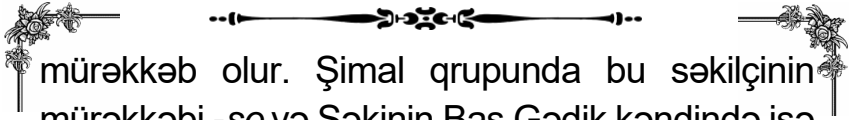
yazılı abidəsi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”-da, eləcə də Azərbaycan dilinin keçmiş dövrlərinə aid yazılı materiallarında çox müşahidə edilir. Bu onu göstərir ki, Şimal qrupu dialekt və şivələri -a,-ə şəkilçisinin feilin xəbər şəklinin indiki və şühudi keçmiş zamanları eləcə də şərt, vacib və əmr şəkillərini bildirməsi təsadüfi deyil, dilimizin əvvəlki dövrlərində mövcud olmuş xüsusiyyətin dialektdə qalığını sübut edir [36, s.136].

Felin şərt şəkli.

Şimal ləhcəsi şivələrində feilin şərt şəklinin -sa, -sə şəkilçisi ilə bərabər -su, -so, -sö variantları da vardır. Türk dillərində isə bu şəklin -sa // -sə // -seşəkilçisi ilə əmələ gələn variantlarına da rast gəlinir. Qıpçaq qrupu türk dillərində -çI, -şI, -şI, -şI şəkilçiləri ilə yaranır. Məs: *qazax dilində bersekşi, aytsaşı, aytsanızşı, aytsamşı* və s.

Mürəkkəbi də şimal ləhcələrində olduğu kimi qazax dilində idi hissəciyi ilə düzəlir. Məs: *görsen edi, görsəniz edi, görsek eken, görsek qoy* və s.

Dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən şimal qrupunda feilin şərt şəkli quruluşca sadə və

mürəkkəb olur. Şimal qrupunda bu səkilçinin mürəkkəbi -se və Şəkinin Baş Gədik kəndində isə -so şəklində, həmçinin Baş Küngüt kəndlərində də işlədilir (Məs: çağırsox, disox, gəlxox və s.) variantı ilə ifadə olunur. Şərt şəkli şəxslər üzrə aşağıdakı kimi dəyişir:

I ş.t.-sam,-səm,-su; I ş.c. – sax (disax).

II ş.t.-san,-sən II ş.c.-sanız,-səniz,-sax,-səz (Zaq.,Qax),
sa:z (Şəki).

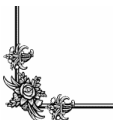
III ş. t. -sa, -sə; III ş.c. -salar, -sələr.

Şərt şəklinin mürəkkəbi idi (ydi, ydı) köməkçi feilinin aşağıdakı formaları özünü göstərir.

I ş. t. -seydım , -seydim; I ş.c. -seydix.

II ş.t.-seydun,-seydün,-seydin; II ş.c.-seydüz,-seydüz,-seydüz.

III ş.t. -seydi, -seydı, -seydi; III ş.c. -seydilər.

Vacib şəkli.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində də vacib şəklinə az rast gəlinir. Bu şəkillər digər formalar kimi aktiv deyildir. M.Şirəliyev bunun əsas səbəbini ədəbi dildə vacib və lazım şəkillərinin vəzifəsinin çox vaxt arzu və xəbər şəkli vasitəsilə icra olunduğunda görür. Dialekt və şivələrimizdə də vacib və lazım şəklinin inkarı *deyil* sözü vasitəsilə düzəlir: *oxumalı döqüləm, almalı döyüləm* və s. Bu şəkillərin mürəkkəbinə nisbətə sadəsi daha çox işlənir. Feilin vacib şəkli həm oğuz, həm də qıpçaq qrupu türk dillərində *-malı²* şəkilçisi ilə düzəlir. İnkarı isə *deyil* sözü ilə formalaşır. A.Vəliyev də *-malı²* əlamətli vacib şəklinin ədəbi dilin təsiri ilə şivələrə nüfuz etdiyini göstərir [73 s.118].

H.Mirzəzadə isə *-malı²* şəkilçisinin vacib şəklinin əlaməti kimi XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrdə olduqca az işləndiyini, əsasən feili sifət məzmununu ifadə etdiyini müşahidə etmişdir [46, s.268].

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində bəzən vacib şəklinin vəzifəsini gərək ədatı və arzu şəklinin şəkilçisi (*gərək +a-ə*) görür [68 s.272].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arzu şəklinin forması olan *gərək + a* şəkilçisini bəzi türkoloqlar M.Rəhimov Azərbaycan dilçiliyində *gərək+a, -ə* formasının arzu şəkli məzmunu ifadə etməsinə qarşı çıxmış onu vacib şəklinin analitik forması hesab etmişdir [56, s.212-213].

Gərək +a, -ə şəkilçili variantının vacib şəklini bildirməsi XIV əsrdən müasir dövrdə ədəbi dil nümunələrində geniş yayılmışdır, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin də dilində işlənmişdir. Şimal qrupu dialekt və şivələrində isə bu gün də işlədilir.

I ş. t. -malıyəm, -məliyəm;
məliyix'.

I ş. c. -malıyx, -

II ş. t. -malısən, -məlisən;
məliyiz.

II ş. c. -malısız, -

III ş.t. -malıdı, -məlidı;
məlidilər.

III ş. c. -malıdılar, -

Vacib şəklinin mürəkkəbi *-malı+idi* hissəciyi ilə formalaşır:

I ş. t. -malıydım, -məliydim;
məliydidix;

I ş. c. -malııdıx,-

II ş.t.-malıydım,-məliydüüm; II ş. c. -məliydüüz;

III ş.t.-malıdı,-məlüdü;
məlidilər.

III ş. c.-malıdılar,-

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində vacib şəklinin daha maraqlı bir forması –məsdərlə *gərək* edatının birlikdə işlənməsi də özünü göstərir: -*max gərək*.

Bu forma vacib şəklinin qədim dialektal xüsusiyyətlərindən biridir. Vacib şəklinin bu variantına Şəki dialektində və Oğuz şivələrində təsadüf edilir. Şəki dialektində: *getmax gerex'di*, *almax gerex'di* və s. Oğuz şivələrində: *dimax gərəyidi* və s. M.Rəhimovun və M.İslamovun müşahidələrinə görə, *-maq gərək* forması şəxs şəkilçiləri ilə işləndikdə, konkret şəxsə aid olduqda vacib şəklini bildirir, şəxs şəkilçisiz işləndikdə isə vaciblik mənasızəifləyir, lazım, arzu-məsləhət, göstəriş mənasını ifadə edir [50].

Vacib şəklinin bu ifadə forması “Kitabi-Dədə Qorqud”da və Azərbaycan XVIII əsrdən əvvəlki dövrlərində *-max gərək* formasının həm vacib, həm də lazım, arzu-məsləhət mənaları paralel şəkildə özünü göstərsə, həmin dövrdən sonra ikinci mənada daha çox işləməyə başlanılır: məs.: *getmax gereh*, *əhmax gərəh* və s.

Lazım şəkli.

Şimal ləhcəsi dialektlərində lazım şəklini feilin kök və ya əsasına *-ası*, *-əsi*, *-yası* və *-si* şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. II şəxsin tək və cəmində şəkilçi çox zaman son saitini itirir. *-as//* *-əs* şəklində işlənir. Digər tərəfdən, ədəbi dildən fərqli olaraq qalın saiti sözlər incə saitli şəkilçi qəbul edir. Məs: *saxlıyəsiyəm*, *saxlıyəssən*, *saxlı-yəsidi*, *saxlıyəsiyix*, *saxlıyəssiz* (Şə., Q.), *verəsiyəm*, *verəsisən*, *oxuyəsiyəm*, *oxuyəssən*, *alasıyəm*, *alasıyix*, *gidəsiyəm* və s.

Lazım şəklinin mürəkkəbi də *-ası*, *-əsi+idi* (*-ydi*, *-ydi*) yardımçı feilin köməyi ilə əmələ gəlir. Məs: *alasıydım*, *alasıydın*, *alasıydi*, *alasıydux*, *alasıyduz*, *diyəsiydim*. Lazım şəklinin inkarı da vacib şəklində olduğu kimi kimi *deyil// döyül// döylü// dööl* sözü ilə əmələ gəlir; məs.: *danişmiyəsiydim* - *danişası döqüləm*, *danişmiyəsiydix*, *danişası döqürdük*, *danişası döqürdün*, *danişmiyəsiydu*, *danişmiyəsiyduz*, *danişası döqürdüg*, *danişası döqür*, *danişası döyül*, *danişmiyəsiydi*, *danişası döqürlər*, *danişmiyəsiydilər*, *danişmiyəsiydiniz*.

Bəzi hallarda Şimal ləhcəsi dialektlərində

xüsusən Zaq.- Qax şivəsində *-ası, -əsi* şəkilçisinin son saiti düşür: *gedes döyüləm, alas döyülem, baxas döqülem*. Bundan başqa şimal qrupu dialekt və şivələrində vacib şəklinin *gərək, lazim, məcbur olmaq* sözləri ilə işlənən formalarına da rast gəlinir: – *Gerek gedif bunu qonşuya pay verim*. Bu forma “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Nəsimi, Xətai, Kişvəri, Füzuli, “Şühədə-namə”-nin dilində də işlənir.

Bu barədə M.Şirəliyev yazırdı: “Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən, o cümlədən birinci növbədə qıpçaq tipli türk dillərindən ayıran cəhət burada *lazım* şəklinin işlənməsidir” [68, s.266]. Bu şəkilçi Şimal ləhcəsi dialektlərində vacib şəklindən fərqli olaraq daha fəaldır. Müasir ədəbi dilimizdə bir o qədər geniş işlənməyən feilin *lazım* şəkli H.Mirzəzadənin tədqiqinə görə, XIX əsrin ortalarına qədər daha geniş dairədə işlənmişdir [50, s.74]. Türk dili dialektlərində isə bu şəkilçi çox vaxt ya *feli* sifət yerində, ya da *mürəkkəb* feilin tərkibində özünü göstərir [116 s.1009]. *Lazım* şəklində olan feillər *idi, imiş* yarımqıç feilləri ilə işləndikdə hərəkətin icrası keçmiş zamanla bağlanı: *gələseydi, diyesiydi, yazasıymış, görəsiymiş*

və s. Müasir tatar ədəbi dilində də *-ası*, *-əsi* şəkilçisinin qəti gələcək zaman mənasında işlənməsinə rast gəlinir [73, s.62].

N.A.Baskakov yazır ki, həm qədim, həm də müasir türk dillərində feil konstruksiyalarında arzu və vaciblik məzmununu ifadə etmək üçün *-ası*, *-əsi* formasından istifadə olunur [92, c.2, s.409-419-420].

Qırğız dilində də *ası* // *-əsi* şəkilçisinin *asa* variantına təsadüf olunur ki, burada da həmin şəkilçi vaciblik məzmununu bildirir. Məs: – *Sizdən akca alasa bolsam.*

Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”-da *-ası* // *əsi* şəkilçisinin daha çox feili sifət düzəltmək üçün işləndiyini qeyd edir [36, s.148]. Tədqiqatçı M.İslamov feilin lazım şəklinin xarakterik xüsusiyyətlərini geniş tədqiq etmişdir.

Feilin təsriflənməyən formaları.

Ədəbi dildə olduğu kimi Şimal ləhcəsi dialektlərində də feilin təsriflənməyən formalarından məsdər, feili sifət, feili bağlama işlənir.

Feili bağlama.

Feli bağlama şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən bir o qədər zəngin deyildir. Türk dillərində çox vaxt məhz zahiri uyğunluqlardan çıxış edərək feili bağlamaların müəyyən bir qismini (tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində işlənən -a, -ə, -e şəkilçili feili bağlamaları) zərf kimi səciyyələndirirlər. Burada feili bağlama şəkilçiləri quruluşuna görə ilkin və ikinci bağlama formaları deyə iki qrupa bölünür. İlkin dövrlərdə daha çox *-ip*, *-ip*, *-a*, *-ə* formaları müşahidə olunur. *-ib⁴* (*-yib⁴*) feili bağlama şəkilçisi. Bu şəkilçi Orxan -Yenisey abidələrində *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp*, *-p* şəklində özünü göstərir. Sonralar *p* samiti cingiltilərək *b* samitinə keçmişdir. Bu xüsusiyyət məhz qıpçaq qrupu türk dillərində baş verən hadisələrdən biridir. Oğuz qrupu türk dillərində isə bu əvəzlənməni *y* samiti əvəz edir [74, s.273].

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində gözə çarpan başlıca feili bağlama şəkilçiləri aşağıdakılardır: Şəki dialektində inkar şəklində və bəzən də saitlə bitənlərdə ancaq *-yif* şəkilçisi işlənir. Məs: *oxiyif*, *oyniyif*, *almiyif*, *gəlmiyif*,

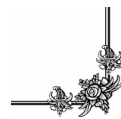
üşümiyif, vumiyif və s.

-ip⁴. Bu şəkilçi daha çox Zaqatala-Qax şivələrində işlədilir: *alıp, gəlip, qrup, başdıyp, üşüyüp*.

Ədəbi dildə daha çox işlənən *-araq², -madan², -arkən², -armaz²* kimi feili bağlama şəkilçiləri dialekt və şivələrimizdə bir o qədər yayılmamışdır. Lakin burada elə feili bağlama şəkilçiləri işlənir ki, onlara müasir ədəbi dilimizdə rast gəlmirik.

-iban, -iban, -uban, -übən (Zaq., Qax, Qar.), *-ubani, -übani* (Q.), *-ıbanı, -ibəni, -ubam, -übəni*. Bu şəkilçi də qədim feili bağlama şəkilçisidir. Ona Quba, Şəki dialektlərində və Qax şivələrində rast gəlinir; məs.: *alıban, gəlibən, quruban, görübən, başdıyıban, işdiyibən, quruyıbm quruyuban, üşiyibən//üşüyübən, alubəni, gəlübəni, qurubani, görübəni* (Qax), *alıbanı, gəlibəni, qurubanı, görübəni* (Zaq., Qax).

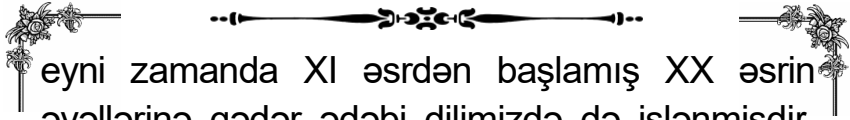
Şəki dialektində həmin şəkilçidəki *b* səsi bəzən *v* səsi ilə əvəzlənərək *-ıvani, -ıvəni, -uvəni, -üvəni* şəklində işlənir [74, s.153].

Bu şəkilçiyə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının (*Şöklü Məliki bögirdibəni Qazan bəg atdan yerə saldı*) [38, s.24-25], klassiklərin dilində, eləcə də Dərbənd dialektində də rast gəlinir (- *Üzünü gücünə baxıbanı, pul veribəni*) [5, s.208].

Mirzə Kazım bəyin verdiyi məlumata əsasən, feli bağlama iki şəkilçinin: *-ib, -ib, -ub, -üb* və *-an, -ən* birləşməsindən əmələ gəlmiş və keçmişdə olan hərəkətin tamamilə icra olunduğunu ifadə edir [85, s.310].

-a, -ə, -e, -y şəkilçisi ilə yaranan feili bağlamalara müasir türk dillərinin əksəriyyətində kiçik fonetik dəyişmələrlə təsadüf edilir. Çünki bu şəkilçi daha qədimdir. Oğuz qrupu türk dillərində əmələ gələn feili bağlamalar qoşa şəkildə, eyni sözün təkrarı ilə müşahidə edilir: *deyə-deyə, bilə-bilə* və s. Amma qıpçaq qrupu türk dillərində bunun tək işlənən formalarına da rast gəlinir. Oğuz qrupu türk dillərində bu şəkilçinin *-a//-ə//-e, -ya//-ye//-yə* formaları, qıpçaq qrupu türk dillərindən qırğız, Altay və yakut dillərində *-o, -ö,* tatar dilində isə *-ıy, -i* şəkilçiləri işlədilir. *-ıban, -ibən, -ıbanı, -ibəni* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feili bağlamalar yalnız dialekt və şivələrimizdə deyil,

eyni zamanda XI əsrdən başlamış XX əsrin əvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə də işlənmişdir. Orxan-Yenisey abidələrində *-ıpan // -ipən* fonetik variantı ilə verilmişdir. Bu isə qıpçaq qrupu türk dilləri üçün xarakterikdir. Qıpçaq qrupu dillərində *p//b* şəkilçiləri ilə yaranan formalar daha çox məhsuldardır. Məs: *oxup, işlep, almayıp, başlayıp, qaynayıp, sanap (qazax), karab, terleb, sanab, sermeeb-(qaraçay-balkar)*.

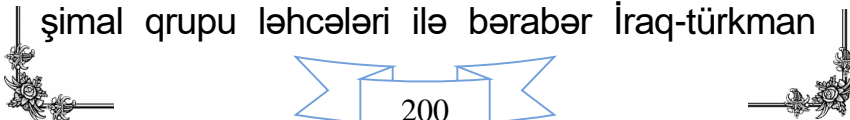
-anda,-əndə şəkilçisi: *alanda, gələndə quranda, inkarı isə -yəndə* şəkilçisi ilə işlənir: *yazmiyəndə, almiyəndə* və s. (Şə.- B.Göy.).

-dıxca, -duxca şəkilçisi: *aldıxca, gəldıxca, işdədıxca, başdadıxca* və s. (Qax -Tas. Mar.).

-dıxdan//-dihdən//-duxdan//-duxdən//-dühdən//-dühdən//-düh'dən so:ra:aldıxdan so:ra, gördüx'dən so:ra,işlədıxdan so:ra və s.

Məsdər.

Şimal ləhcəsi dialektlərində məsdərin tarixən mövcud olmuş formalarından biri olan *-max* variantından istifadə edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, şimal qrupu ləhcələri ilə bərabər İraq-türkman

ləhcələrinin əksər şivələrində *-max* variantında məsdər şəkilçisi kimi işlədilir [19, s.99; s.38].

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərinin, “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində məsdər şəkilçisinin *-maq* // *-məx'* // *-məg* variantları da işlənmişdir [39, s.93].

Oğuz qrupu türk dillərində məsdər *-maq*, *-mək*, *-mek* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Qıpçaq qrupu türk dillərində *-y* şəkilçisi ilə meydana çıxır: *tap-sıry*, *sezy*, *kaytu* (qazax).

Məsdərin bir variantlı şəkilçisi Zaqatala-Qax şivəsi ilə bərabər həm şərq dialektlərində Bakı, Quba, həm də cənub dialektlərində Ordubad, Təbriz dialektlərində də işlənir [12] ; Məs: *almeg*, *gəlmeg* (Bal.), *almağ*, *gəlmağ* (Qax), *almax*, *gəlmax* (Şə., Zaq., Qax, Ord., Təb.).

Y.E.Qəhrəmanova *-iş⁴*, *-diği*, *-im⁴* şəkilçilərinin tarixən məsdər şəkilçisi olduğunu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında məsdər şəkilçisi kimi işləndiyini qeyd etmişdir. O bildirir ki, *-iş* şəkilçisi I, II şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək işlənmişdir: *oturuşuna, duruşuna fikir ver*. Bura-

dakı *oturuş*, *duruş* sözləri *oturmaq*, *durmaq* mə-nalarında işlənmiş məsdərlərdir. *-dıği* şəkilçisi ilə, məs: - *Gəzməyindən ölməyin yaxşıdır*. Məsdər kimi işlənməsini isə həmin dövrdə feili sifət şəkilçilərinin tam formalaşmadığı ilə əlaqələndirir.

M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərinə istinad edərək *-ği*, *-ğ* şəkilçilərinin də tarixən məsdər şəkilçisi olduğundan bəhs etmişdir [37, s.97-98]. Şimal qrupu dialekt və şivələrində də məsdər hallanır (*işdəmax*, *işdəmağın*, *işdəmağa*, *işdəmaği*, *işdəmaxda*, *işdəmaxda*), mənsubiyyətə görə dəyişir (*mənim almağım*, *galmağım*, *sənin almağın*, *galmağın*, *onun almaği*, *galmaği*, *gəлмаği bizim almağımız*, *galmağımız*, *sizin almağınız*, *almağız*, *galmağız*, *onların almaği* , *gəлмаği*).

E.Əzizov cənub şivələrində məsdər şəkilçisindən sonra sözdüzəldici şəkilçinin artırıl-masından danışıq, bunu yalnız şərq və cənub şivələrinə aid edir. Lakin qeyd edək ki, *-maq+lıq // luk* şəkilçisinin işlənməsi şimal qrupu dialektlərinə də geniş yayılmış formalardan biridir: *oynamaxlıx*, *gəzmaxlıx*, *yatmaxlıx* və s.[65, s.198].

Feili sifət.

Feili sifətlər türk dillərində müxtəlif adlarla ifadə olunmuşdur. Məs: Qazax dilində *esimşe*, uйğur dilində *süpət peil*, tatar dilində *sıfat fiqil*, qaraçay-balkar dilində *etim sıfat* və s. Qıpçaq və karluq qrupu türk dillərində feili sifətlər həm sifət, həm də feillik xüsusiyyətini əks etdirərək əşyanın əlamətini hər iki kateqoriyaya xas olan cəhətdən göstərməyə xidmət edir. Qıpçaq qrupu türk dillərində *-qan, -qen, -kan, -ken, -atın, -ar, -er, -r, -mak, -makşı, -u (-şı), -u (-şi)* və s. şəkilçilərlə ifadə olunur. Feili sifət şəkilçiləri feilin şəkil və zaman kateqoriyası şəkilçiləri ilə ortaqlıq təşkil edir. Lakin bunları eyniləşdirmək olmaz. Onlar cümlə daxilində asanlıqla fərqlənir. Feili sifətlər həmin şəkilçilərlə işləndikdə əşyanın təyini kimi çıxış edir, ancaq substantivləşdikdə müstəqil işlənərək əşyalaşır [74, s.267].

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində feili sifətin ən aktiv şəkilçiləri aşağıdakılardır: *-indiki zaman feili sifətləri an²- oxuyan, gülən və s: keçmiş zaman feili sifətləri -mı⁴, gələcək zaman feili sifətləri -dı⁴, -acaq², -ası², -malı², -ar², -maz².*

Bundan əlavə yenə də Qax-İlisu şivələrində

feilin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. İlisu şivəsində morfoloji rəngarəngliyi, zəngin xüsusiyyətləri ilə fərqlənən feillərdən ən çox işlənənlərdən: *ücələ* (höccələmək), *dinşə* (dinləmək), *da:ap:a:a:* (başa düşmək), *xivələ* (tikələmək), *səblə* (söymək), *avşat* (oxşatmaq), *qırıxlamax* (qürrələnmək, gülümsəmək), *tasalanmaq* (töyşü-mək, hövsələsiz olmaq), *qumaşlanmaq* (bəzə-nmək) kimi feillər çox işlənilir.

Məsdər şəkilçisi yalnız bir variantda – max şəklində işlənir: məs: *qorkazmax*, *ayıltmax*, *eş-max*, *yimax* və s.

İndiki zamanı ifadə etmək üçün -iy, -iy, -uy, -üy (-ır, -ir, -ur, -ür əvəzində) şəkilçiləri işlədilir; məs.: *alıy*, *biliy*, *qoruy*, *gülüy*, *başlıy*, *işliy*, *oxuyuy*, *sürüyüy*.

İndiki zamanın analitik tipinin (qədim- feilin iki dəfə təkrar edilmədiyi şəkli) işləklilik dairəsi daha genişdir, məs: *ala duruy*, *baxa duruy*, *saya duruy*, *qayna duriy*.

Feilin şəkillərinə gəldikdə isə vacib formasının şəkli əlaməti olan – -malı, -məli şəkilçiləri – -ası, -əsi formasında özünü göstərir; məs.: *alasıyam*, *alasısan*, *gedəsiyəm*, *gedəsisin*.

Feilin əmr şəklində I şəxsin tək *alıymısın, geliymisin, quruymusun, gülüymüsün* şəklində işlənir. Göründüyü kimi, ədəbi dildə sual şəkilçisi (-mı, -mi, -mu, -mü) şəxs şəkilçisindən sonra gəldiyi halda *-alırsanmı?, gəlirsənmi?* şəklində işləndiyi halda, İlisu şivəsində şəxs şəkilçisindən əvvəl gəlir. Bu şəkilçilər müasir türk dillərində də eynilə belə işlənir.

İlisu şivəsində -iban, -ibən, -uban, -übən feili bağlamaları geniş yayılmışdır; məs.: - *Duruban qonaxlara çey tokdu;* - *Tanaları qoruban diyi mağa da al;* - *Buqun sürhü bişiribən yığnax eliy;* - *Yar diyibən nara gedim surağa.* Feili bağlamanın bu növü "Kitabi - Dədə Qorqud" da və klassiklərimizin dilində mövcuddur [34 s.55].

Qıpçaq qrupu türk dillərində feili sifətlər həm feilin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini daşıyır.

6. Zərf.

Şimal ləhcəsi dialektlərində ədəbi dilə nisbət-də zərflərin miqdarı çoxdur. Burada işlənən bir çox sadə, düzəltmə, mürəkkəb zərflər vardır ki, onları ədəbi dildə görə bilmirik. A.Hüseynov zərflərin

tərzi-hərəkət növünün dialektlərdə daha fəal olduğunu və geniş yayıldığını qeyd etmişdir [23, s.61].

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında zərfin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

Sadə zərflər: *hindi, hayndı, hemeşe, bayax //biyax, döuul-deyil, şıdırğı, xırt və s.*

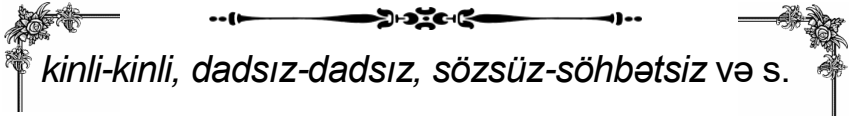
Düzəltmə zərflər. Ədəbi dildə olduğu kimi dialektlərdə də şəkilçilər vasitəsilə düzəlir: -ca, -cə: *tezəcə, ehmalca* (Zaq., Qax); -cax, -cəx: *urus-cax(- Ho galan qonax uruscax danışıydı)* (Zaq. - Qım); -dan, -dən: *çoxdan, azdan, siftədən, tezedən, qıraxdan (- Havi işin tezedən olması hiç yaxşı bet olmadi)* (Bal., Qaz., Zaq., Qax); -dannan// -dənnən: *çoxdannan, tezdənnən, soradannan*; - *Mən havi qızı soradannan görmüşdüm* (Zaq. – Mux.); -ıǵnan // -ihənən: *saǵlıǵnan, tezdih-nən (-Öyünqızda tezdihnen şenlix olar inşaalah)* (Zaq. - Qım.); -larım// -lərim// -narım// -nərim: *sabah-larım, dünnələrım, ogünnərim (- Saa o günnürim dedim axı ho işi)* (Zaq. - Muğ); -lərisi// -lari// -ləri// -nəri: *bu illrisi, o illerisi, o günlərisi* (Zaq., Bal., Qax); -lühnən// -lıxnan// -lihnən// -dihənən: *bütünnühnən, yaxşılıxnan, təzəlihnən, bicdihənən*; Yənətən: *-in-diyənətən* (Zaq. - Qım.); -ıcax: *dalıycax. - Otduxda*

ağinniyendə bilmiysən cincar dalıycaxdı see (Zaq. -Tala).

A.Hüseynov zərf düzəldən şəkilçilərdən bəhs edərkən onların içində *-nan* şəkilçisini xüsusi vurğulayır və daha çox işləndiyini qeyd edir. Tarixən “bilən” və “layın” formalarından yaranmış hesab olunan bu şəkilçi çıxışlıq hal şəkilçisinə oxşayır. Burada belə bir vəziyyət yaranır ki, vasitə-birgəlik funksiyasını yerinə yetirən şəkilçi sözün sonunda vurğulu şəkilçiyə çevrilir [23, s.61].

Mürəkkəb zərflər.

Dialekt və şivələrimizdə olan işlənən mürəkkəb zərfləri M.Şirəliyev dörd qrupa, F.Zeynalov isə türkologiyada mürəkkəb zərflərin doqquz yaranma yolunu qeyd etmişdir. Şimal ləhcəsinin şivələrində işlənən mürəkkəb zərflər aşağıdakılardır: *yüqura-yüqura, asda-asda, yeqin-yeqin, hərdən-hərdən, uğarta, oğartan, büyün, hoğarta, hosa-mat, savağ ertə, birdən-birə, obaşdan, yuvaş-yuvaş, aşağı-oxarı, hindi-hindi, üzbəüz, təhbətəh, yerbəyer başdan ayaga, üstüörtülü, yüngülvari, xoşhallıqnan, bircə-bircə, səssiz-səmirsiz, görər-görməz, yerdən-göyə, artıq-əskik: yuxulu-yuxulu,*

kinli-kinli, dadsız-dadsız, sözsüz-söhbətsiz və s.

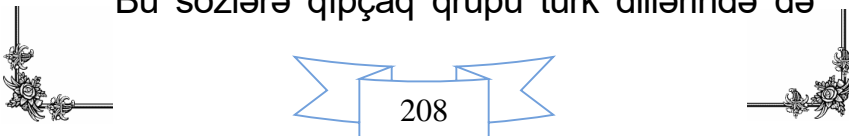
Qazax və özbək dillərində *ba*, *bəma*, *mə* variantında özünü göstərir: *kolmakol* (qazax dilində), *dammadam* (özbək dilində) [74, s.176].

Zərfin mənə növləri:

Zaman zərfləri.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlənən zaman zərfləri aşağıdakılardır: *hindi*, *həmişə*, *hindicə*, *beyax*, *çoxdannan*, *isreyin // isreyinnəri*, *öyrəli*, *obaşdan // uvaşdan*, *savax*, *ertə*, *isrəngünən*, *savaxlarım*, *havsamat*, *hosamat*, *həmməşə*, *savaxertə*, *obaşdannan*, *indi*, *həyindi*, *onda*, *hunda*, *ozaman*, *uzaman*, *dünənnəri*, *hindiyyə-nətən*, *qavaxca*, *büyünnəri // büyünnərim*, *bayaxları // bayaxlarım* və s. Bundan başqa Şəki dialektlərində maraqlı dialektlərdən *yengidə - gələn il*, *faraş*, *müdam* zaman zərfləri də işlədilir. Şimal qrupu dialektlərində zaman zərfinin *obaşdan bu başdan sözləri* sözü *obaş* bu *bubaş* formasında işlədilir və bu sözə də Azərbaycan türkcəsi lüğətində *obaş* formasında izahına da rast gəlinir [3 c.2, s.925].

Bu sözlərə qıpçaq qrupu türk dillərində də

rast gəlmək olur. Məs: qazax dilində *buqin, biltir, erten, bürin, tünüygüni, küni, büqin, gündüz. Tatarcada-ertə, sonrax, kyundyuz, tizdən, bitir, gün-ton, yarenqə* və s. [87, s.355], [110, s.235], [74 s.169].

Yer zərfləri.

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində işlənən yer zərfləri bunlardır: *aşağı // başsağı, oxarı // başoxarı, uxarı, başsağı, irax, qırax, qohaço, tış-garıdışqarı, çölə // bayıra, anırda, horda, havırda, horalarda* və s. Digər türk dillərindən qazax dilində *kepi, toğarı, temen, ilqeri, keyin, əpi, alğa alda, alda-artında, arda üstü* və s. *tatarcada-yakın, erak, arı, tübenten, yuqartın* və s.

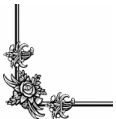
Tərzi-hərəkət zərfləri.

Şimal ləhcəsi dialektlərində işlənən tərzi-hərəkət zərfləri aşağıdakılardır: *qaçarabuxur, biredi, təhbətəh, urusçax, gürcüce, kirimiscənə // kir-kirimiş, səllim - boş insan, yığlıyə - yığlıyə, tay-tıya - taytıya, çartadan - ortadan*: Şəki şivələrində işlənən maraqlı dialektizmlərə *teyim-teyim - tez-tez, gücə-pısdığnan - cətinliklə, halğay-vulğay, çeşdə- özbaşına* kimi tərzi-hərəkət zərflərini misal göstərmək olar.

Miqdar zərfləri.

Şimal ləhcəsi dialektlərində işlənən miqdar zərfləri bunlardır: *xeylax*, *hoqədər*, *oğartana*, *hoğartana*, *asca*, *uğarta*, *accə - azca*, *az-küş* və s. Şəki dialektlərində nə qədər miqdar zərfliyinin *nanca//nancan//nancan//nə qədərən* formalarına da rast gəlinir (- *Nancə dedim xeyri olmadı* (Şə. - Ox., Zəy). Qeyd edək ki, M.Şirəliyev digər dilçilərdən fərqli olaraq sual əvəzliliklərini zərfin sual forması kimi qeyd edir [69, s.280].

7. Köməkçi nitq hissələri

Ədəbi dildə olduğu kimi şimal ləhcəsi dialektlərində də köməkçi nitq hissələrinin bəziləri aktiv, bəziləri isə passiv formada özünəməxsus özəlliklərlə işlədilir. F.Zeynalov türkoloqlardan P.Haldermanla, İ.Qıqanovun adlarını qeyd edərək göstərir ki, hər iki müəllif türk dillərində nitq hissələrinin bölgüsündən danışarkən onları əsas və köməkçi qruplara ayırmış və köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı, zərf və nidaları daxil etmişdir. Eyni zamanda onlar dildəki bütün köməkçi vasitələri – leksik və qrammatik şəkilçiləri köməkçi feilləri, bir sıra ünsürləri də köməkçi nitq hissələri kimi xarakterizə etmişlər [70 s.10]. Bu haqda tatar dilçisi Qeniyevin də maraqlı fikirləri var. O, tatar dilində olan *taş*, *aqac*, *altın* sözlərinin məqamından asılı olaraq həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri rolunda iştirakını misal göstərir [93 s.274-292].

F.Zeynalovun maraqlı tədqiqatlarından biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında köməkçi nitq hissələrinin işlənmə statistikasının aparılmasıdır. Qoşmanın 273, bağlayıcıların 203, ədatların 325, köməkçi adların 173, bağlayıcı sözlərin

5, modal sözlərin 8 dəfə işləndiyini qeyd etmişdir [74, s.285], [51, s.298-323].

Şimal qrupu dialekt və şivələrində bütün köməkçi nitq hissələrinə – modal sözlər, bağlayıcılar, qoşma, ədat və nidalara rast gəlmək olur.

Modal sözlər.

Azərbaycan dilçiliyində modal sözlər sintaktik cəhətdən ara sözlərlə yanaşı söz-cümlə vəzifəsində də çıxış edə bilər. F.Zeynalov modal sözləri altı mənə qruplarına, M.Hüseynzadə modal sözləri beş qrupa, Z.Əlizadə isə iki qrupa ayırır [19 s.153]. Müasir türk dillərindən özbək, qazax, türkmən dillərində modal sözlərin dörd mənə növü vardır. Müasir türk dillərində modal sözləri leksik çalarlığına görə üç qrupda cəmləşdirmək olar.

1. Zərurilik əks etdirən modal sözlər: *əlbəttə, hökmən, şəksiz, şübhəsiz, mütləq, sözsüz, yəqin.*

2. Həqiqilik, gerçəklik əks etdirən modal sözlər: *həqiqətən, doğrusu, doğrudan, əslində, təbii və s.*

3. Ehtimallıq əks etdirən modal sözlər: *ehtimal ki, görünür, deyesən, mümkündür, sanki, bəlkə, güman ki* və s. [96].

Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində modal sözlərin bir çox səciyyəvi növləri (şübhə, təsdiq və inkar) işlənilir. Ədəbi dildə olan bu və ya başqa bir modal söz bəzən bu dialektlərdə müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğramış formada əks olunur. Məs: *hanqa // hınqa // bəli, əcəf, həlvətki, mütlax, tapar-görünür ki, yarəf, həlvət-görünürki, bəkə// bəlkə // bəkəm // bəlkəm, qərəz, nəhayətki, fərəzə, xülasəyi, guva // guuva // gual// guyya//güvayi, diyəsən, doğrisi, xeyrəsi, gərəg, tapar-görünür, yaraf-görəsən, fərəzə -xülasə və s.* Məs:- *Hanqqa, savax gidəsiyix* (Qəb. - Nic); - *Əcəf iş tapıy* (Şə.); - *Qərəz, bi qiymət qoyalar malanı satasan* (Zaq. – Qım., Şə. – Lay.; - B.Göy);- *Ho uşax soyuxdan ölüf, tapar* (Zaq. – Qım.).

Bağlayıcı.

Müasir türk dillərinin oğuz qrupunda işlədilən xalis bağlayıcılar aşağıdakılardır: *və, həm, ya, ki, gah, amma, ancaq, lakin, fəqət, yaxud, çünki, zira, yoxsa, da, də, isə, -sa, -sə, şayəd, təki, yəni* və s.

Şimal ləhcəsi dialektlərində işlənən bağlayıcılar bəzən ədəbi dildən fərqli şəkildə özünü göstərir. Bəzən isə tamamilə fərqli mənə ifadə edir. Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində işlənən daha fəal bağlayıcılara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *nə//na, ya//yə, əyəm, ham, ama, ham da, ya elə,ya belə, gələy. intehası, taki, cünkün, eyem, eyem ki, əyəmnərri-əgər, oçün, hunuçün // hunçün, gənə, genə.*

Bunu nəzərə alaraq A.Hüseynov qeyd edir ki, yerli şivədə danışanların nitqində *amma, həm, əgər* kimi sözlər müxtəlif fonetik örtükdə özünü göstərir. Onun fikrincə, burada dialektal fərq axtarmaq əbəsdir. Ədəbi dil forması ilə qarşılaşdırıldıqda bəzən yerli şivələrdə müəyyən bağlayıcıların əks mənada işləndiyini görürük. Məs: ədəbi dildə “ya” bağlayıcısı mənasında Şəki dialektində “nə”, “nə” bağlayıcısı “ya” bağlayıcısının yerində işlədilir. Bu məhz dialektal fərqi göstərən xüsusiyyətlər kimi diqqətlə izlənilir [61, s.64]. Məs: - *Pilləkənlər də durma nə çıx nə də düş,* (Şə. – Göy.); - *Qurtalıf gitdi nə gələr,nə gəlməz* (Şə. - B. Göy.). Bəzi kəndlərdə isə ya bağlayıcısı nə bağlayıcısının yerində işlədilir. Məs.: - *Ya yiyir,ya icir, heyləcənə ağız üstə yatıy* (Zaq. - Baz., Şə. -

B.Göy.); - Əvvəllər *cox taxıl əkiliydi, intehası bitmiyidi*; - *İşimizi qutala bilmirik, çünkən çatdırma bilmirik*; - *Əyəmənəri bu gün gəlməsə, biz gedərəx*; - *Hunçun istiyidi*; - *Su gene bayaxqısı yerdən gəliy* (Zaq. - Mux., Bal., - Mah., Qax - Tas., Şəki - Zəy.).

Qoşma.

Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsi dialektlərində türk dillərində olduğu kimi qoşmanın daha çox növləri işlənir. Şimal qrupu dialektlərində ən çox işlənən qoşmalara bunları misal göstərmək olar: *kimi, kimik, ötəri, təkin, soora, sarı, yana, -can, -cən, -nan, -nən, -ynan, uçun//üçün// için//çün* (səni kimik, saqa qöra, hunçün, sən təkin, yarımnan sora, qavağa). *üçün, görə, kimi, sayaq, üzrə, boyunca, sarı, ötrü, -dək, tək, ilə, yana, dolayı, rəğmən, aşırı, nisbətən, -can, -cən, dair, içrə, qeyrəz//qeyri //geri, bəri, anrı//arı. Ötrün//ötərnə, ötərin, şəklində işlədilir, sora//soora, görə, deyir//teyin-kimi, qədər, dək qoşmalarının sinonimidir, tan-qədər, dək, kimi, can-cən, -innan-innən, -ynan, can//cən, ca-cə//cən. teki//təki, qəddə, qədir. Savayı, sahvayı, çün-yçün* (özüçün, mənən sahvayı, ölünce

qəddə, bal eki söz, - Düz havırdan qavırsandığacan susdu, axşamatan ders oxuyir; - Bizin kişi arpa biçininnığı başliyana tekin sağalar;- Nədən ğtrün Qoxmux diyillər ho kəndə bilmənix (Şə. , Qax); - Səndən qeyrəz hamı toydeydi.

A.Hüseynov da öz tədqiqatlarında qoşma ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunmuş, *-nan, -tan, -tən, -ynan* şəkilçilərini də qoşma adlandırılanları haqsız hesab etmişdir. O qeyd edir ki, dialektal vasitə - birgəlik qrammatik halını yaradan *-nan, -nən* şəkilçisini qoşma hesab etməklə dildə yeddinci qrammatik halın olmadığı sübut edilmişdir. Lakin şivələrdə həmin qrammatik hal hələ də *-nan, -nən* şəkilçisi ilə formalaşır. Bəzi qoşma sözlər, həqiqətən, qədimdir və belə sözlər ədəbi dildəki şəkildən fərqli fonetik örtükdə işlənir. *Kimik* (Qax-Zaq.) qoşması müasir ədəbi dildə kimin qoşmasına uyğun gəlir [16, s.63]. Bu qoşma hal-hazırda Dərbənd dialektinin tərkibində *kikig, kimik, gibi, kimiki kimiq* variantlarında fonetik dəyişmələrlə işlədilir. Müasir ədəbi dildəki *ötrü* qoşması Zaqatala, Balakən şivələrində *örgi* şəklində işlədilir. Bu qoşma Dərbənd dialektində *ütrü, ütürü, ötürü, üturi* kimi hal-hazırda işlədilir.

Şəki, Zaqatala şivələrində özünəməxsus fonetik tərkibdə işlənən *gürə* qoşmasıdır. Bu qoşma şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində *gürə*, *qürə*, *qora* variantlarında işlədilir. – *Ho uşax sanqa qora axşameycan işdiyifdı* (Zaq. - Bəh.);– *Bizim ho yuxarı kentderde ilkindiyə kimi toy çalınərdi* (Zaq.- Cob.).

Ədatlar.

Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsi dialekt və şivələrində ən çox işlənən ədatlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *di*, *qoy*, *qoysaa*, *galsaa*, *baxsaa*, *ta*, *mağıl*, *ginen*, *bet* və s.(Zaq. - Bəh., Qax, Bal.). Bundan başqa Şimal şivələrində Zaqatala, Qax, Balakən dialektlərində xüsusi ədat var ki, bu ədata başqa şivələrdə rast gəlinmir. Bu həmin zonada xüsusi olaraq işlədilən *bet* qüvvətləndirici ədatıdır. Məs: – *Heç bet yaxşı olmadı* (Zaq. -Qım.); – *Hona bet baxıb öqrensaa* (Zaq., Bal.).

-*Hele bet şey olarmı?*

-*Sən bet gəlersin.*

- *Həmməmçi qaşqala degipbi?*

- *Di yaxşı, sağa diyiyəm , di gel gedax.*

- Haan sen diyendi. İlisu).

Bəli, əsas odur, tələsməyəsen,

Bir işi görginən sən yavaş-yavaş.

Külək tək hər yana sən əsməyəsen,

Düşər saçlarına dən yavaş-yavaş [32, s.12].

Məcnun təki eçqə sadıq qal, yaşa,

Fərhadın əzmiylə külüng çal daşa.

Vəfalı bir ömür vurginən başa,

Desinlər bir eşqin közü bizdədir [33, s.6], [51 s.324-342].

Kamal Abdulla ədatların həmçinin Azərbaycan türk dilində aktualizator funksiyasını da yerinə yetirə bilər. Aktualizatora həmçinin qayıdış əvəzliləri ilə ədatların birləşməsini, reduplikasiya və başqa vasitələri də aid etmək olar. Məs: ədatlardan *-da*, *-də*, *-belə*, qayıdış əvəzlilərindən *özü*, qayıdış əvəzliyi ilə ədatın birləşməsi *özü də*, reduplikasiya, yəni tam təkrara və başqa vasitələr aktualizator kimi özlərini göstərir. *Da/də* aktualizatoru cümlə tərkibində uzlaşdığı cümlə üzvünün funksional mənasının şiddətlənməsinə şərait

yaradır. Bu aktualizator Azərbaycan türk dili cümlələrində də çox işləkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bunun “dəxi” forması işlədilib [4, s.238]. Bu formaya dialektlərdə də rast gəlmək olur.

Nidalar.

Şimal ləhcəsi şivələrində işlənən nidalara daha çox: *bəh, bəh, bay, beh, bah, hurrey, urrey, biy, boy, booveh, baa, beee, of, uf, hey, ədə, a gədə* “a bala”, *hayıf, hayıfıydı, oh-oh-oh*. Şimal qrupu dialekt və şivələrindən Şəki şivələrini tədqiq edən M.İslamov nidaların beş növünü qeyd edir. Ümumiyyətlə, Şimal ləhcəsinin şivələrində hər üç nidanın altı növü özünü göstərir:

1. Təəccüb və etiraz bildirənlər: *Baa // bee, pahoo və s. - Bee, havı ne vaxın galışıdı* (Zaq.-Cob., Beh.). - *Paho seni aladadıtdılarçı, laf* (Şə.).

2. Qorxu nidaları; *vax, ox, uf, vay, uy* və s. Bəzən ox nidası alqış nidası kimi də işlədilir. - *Ox, nə gözəl oldu bu iş. - Uf, ay aman nicedə ağrı veriy havı zehrimar yara ?!* (Qeb. - Nic).

3. Peşmançılıq, qəmginlik bildirənlər: *bovex'*

//boveeh. - *Booveh adam içine çəxmağa üz qoy-
madın, ay uşax* (Zaq. - Baz., Bal., Qax, Şə.).

4. Çağırış, müraciət bildirənlər: *ay, ayə, acan, ey, azz, ədə, əşi*. Bu nidalar çox vaxt xitablarla birgə işlədilir. Məs: - *Ay səəən məəzən olsun, həvle şeymi oluy heç* (Şəki); - *Acan, ey, işin olma-sın məmkiynən* (Şə. - B.Göy.).

5. Təəssüf bildirənlər: *hayıf//həyif* və s. - *Hayıf ki, İvraam kişinin oğlusan', yoxsa sennle başqa cür danışərdim* (Bal. - Qaz).

6. Sevinc, xoşbəxtlik bildirən nidalar: -*Ohhh, beehh, beeeh-beehh*. Bəzən ox nidası sevinc, fərəh hissələrini də bildirir: - *Oohhh nə gözəl iş oldu, gəlin də gəldi çıxdı, öyüzə sag-salamat;- Ox indən sora rahat nefəs alaram day*.

Şimal ləhcəsi dialektlərinin morfoloji xüsusiyyətlərinin oğuz və qıpçaq dil elementləri ilə müqayisəsi bu dillərin tayfa birliyinin də qədim olduğunu bir daha ortaya qoyur. İsim bölməsinin çoxluğu, feillərin zənginliyi, əvəzliyin, sayın, sifətin, köməkçi nitq hissələrinin ortaq xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə isbat olunur.

NƏTİCƏ.

Beləliklə nəticə olaraq:

Şimal ləhcələrinin morfologiyasını fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər bunlardır:

a) Söz köklərinin bəzən şəkilçinin təsiri altında fonetik tərkibini dəyişməsi: *haraveyi, mağa, sağa, məki, səki* və s.;

b) Mənsubiyyət şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi: *atōuz, dədōüz, atan:ız, ataãz, ataüz, atavuz, başıyız* və s.

c) Xəbərlik şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi: *oyağsuz, oyaxsız, oyaxsınız, oyaxsuuz, oyaxsıyız* və s.

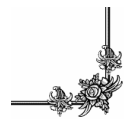
ç) Sıra saylarının *-minci* şəkilçisi ilə ifadəsi; məs: *biriminci, ikiminci* və s.

d) Şəxs əvəzliliklərinin I, II və III şəxs təkinin yönlük halda müxtəlif şəkildə ifadəsi: *maņa, maã, mã, møyə, məə, mağa, məğə, maha, saņa, saã, səyə, səə, sağa*.

e) Qəti gələcək zamanın II şəxs tək və cəmində *-as², -aş²* şəkilçilərinin işlənməsi; məs:

yazassan, gedəssən, yazassız, gedəssiz, yazaş-
şan və s.

ə) Nəqli keçmiş zamanın üçüncü şəxsində -
itdi, -ıfdı, -ıbdı, -ıpdı şəkilçilərinin işlənməsi: *alıtıdı*,
gəlitdi, *alıfdı*, *gəligdi* və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov, İ. Türk tatar dilinin ümumi qrammatikası. Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası. Mirzə Kazım bəy / İ.Abbasov. – Bakı: Zərdabi LTD, - 1846. tərcümə, tədqiq və şərh. - 2017. - 1007 s.[1].

2. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı. 1992. 329 s.

3. Altaylı, S. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü / S.Altaylı. - İstanbul, - c. 2. – 1994. - 1293 s.

4. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər / - Bakı: Mütərcim, - 2012. - 608 s.

5. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti / redaktorları: Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov. – Bakı: Elm, – 2009. – 448 s.

6. Azərbaycan dilinin qrammatikası: (morfolojiya) / - Bakı: Az.SSR.EA., - 1960.- 334 s.

7. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası (Dərs vəsaiti) / İ.M. Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 120 s.

8. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin morfolojiyası / İ.M. Bayramov. –

Ankara: Uzun dijital, – 2019. - 252 s.

9. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası / İ.M. Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. - 440 s.

10. Bəşirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı. Elm və təhsil. 2009. 234 s.

11. Bəşirov K. Türk dillərinin müqayisəsi: Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar. Bakı 2018. 408 s.

12. Binnətova, G.K. Azərbaycan dilinin Lərik rayonu şivələri / G.Binnətova. – Bakı: Nurlan, – 2007. - 176 s.

13. Cahangirov, M. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü: / M.Cahangirov. – Bakı: Elm, I hissə. - 1978. - 218 s.

14. Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya, morfolojiya, sintaksis məsələləri). Bakı-2016. 226 s.

15. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı. Maarif, 1998. 285 s.

16. Əliyev Y. Qədim türk ədəbi dilindən orta

əslər türk ədəbi dilinə (türki) keçid dövrü.
Dissertasiya. Bakı.2010.

17. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Megri şivələri / Ə.Əliyev. - Bakı: Elm, - 2003. - 508 s.

18. Əliyeva, G.F. Türk dillərində feilin zaman formaları / G.F.Əliyeva. Bakı: Mütərcim, - 2014. 104 s. [2].

19. Əlizadə, Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər / Əlizadə Z. – Bakı: Maarif, - 1965. - 146 s [2].

20. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: (Dərs vəsaiti, 2-ci nəşri)/ E.İ.Əzizov. – Bakı: Elm və təhsil,-2016.-348 s.

21. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Bakı. Maarif.1993.

22. Hacıyeva, Q. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi / Q.Hacıyeva. – Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poleqrafiya Birliyi , - 2017. - 329 s.

23. Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dialektologiyası: (Dərs vəsaiti) / A.Ə.Hüseynov. – Bakı:

API-nin nəşri, – 1979. – 90 s.

24. Hüseynova, M. N. Aşiq və el şairlərinin üslubu morfoloqiyası / M.N.Hüseynova. – Bakı: Afpoliqraf, - 2017. - 156 s.

25. Hüseynova M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. Bakı -2020. 600 s.

26. Xəlilov, B. Azərbaycan dilində təkhecalı feillərin əsasında duran ilkin köklərin fonosemantik inkişafı (müqayisəli-tarixi istiqamətdə) / B.Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab palatası, - 1995. - 80 s.

27. Xəlilov, B. Türkologiyaya giriş / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, - 2006. - 384 s.

28. Xəlilov, B. Türkologiyanın intibah dövrü / B.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, - 2001. - 172 s.

29. Xəlilov, B. Türkologiyanın tarixi / B.Xəlilov. – Bakı: Papirus NP, - 2016. -236 s.

30..Xəlilov, Ş. -x, -q, -k şəxs sonluğunun Azərbaycan ədəbi dilində normalaşması tarixinə dair // – Bakı: Azərb.SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyinin elmi əsərləri, - 1974. №5.

31. Xuduyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı-2015. 596.s.

32. İbrahimli, Ş. Təki ürəkdə sevgi olsun / Ş.İbrahimli. - Bakı: Elm və təhsil, - 2014. - 88 s.

33. İbrahimli, Ş. Yaşadır Vətənə məhəbbət məni / Ş.İbrahimli. - Bakı: Elm və təhsil, - 2014. - 168 s.

34. İlisu: (ensiklopedik məlumat kitabı) İkinci nəşr / tərt. ed. S.N.Murtuzayev. – Bakı: Vətən, - 2012. – 416 s.

35. İslamov, M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində əvəzliliklər: / dok. diss. / 1973. - s 40.

36. İslamov, M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti / M.İslamov. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1968. – 275 s.

37. Kaşğari, M. Divanü lüğat-it-türk: [4 cildə] / M.Kaşğari, tərt.ed., B.Atalay. – Ankara: c. 1. – 1939. - 511 s.

38. Kitabi-Dədə Qorqud dastanları / - Bakı: Azərnəşr, - 1962. -154 s.[2]

39. Qəhrəmanova, Y.Q. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında feillərin təsriflənməyən

formaları / Y.Q.Qəhrəmanova. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2011. - 134 s.

40. Qəhrəmanova Y. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində hal kateqoriyası. Monoqrafiya. Bakı- 2021. 308 s.

41. Qəhrəmanova Y. Türk hal sisteminin mənşəyi və inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı-2021. 207 s.

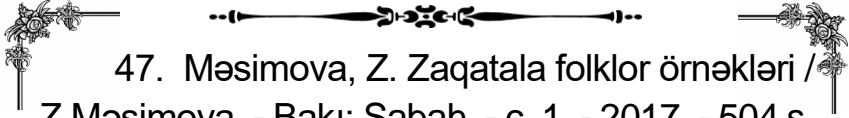
42. Qıpçaq M. Türk say sistemi .Bakı.Yazıçı. 1996. 132 s.

43. Məmmədli, M. Azərbaycan dialektologiyası / M.Məmmədli. – Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, - 2019. - 352 s.

44. Məmmədli, M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları / M.Məmmədli. Bakı: Elm, - 2003. - 263 s.

45. Məmmədov, Kərəm. Baku post.az. Post Bakı Krım tarixi / T.ü.d. güzgüsündə. BDU. 20.11.2014 /2012/07/15/

46. Məmmədov, Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar / Y.Məmmədov. - Bakı: API, - 1979. - 112 s [2].

47. Məsimova, Z. Zaqatala folklor örnəkləri / Z.Məsimova. - Bakı: Sabah, - c. 1. - 2017. - 504 s.

48.Mirzəyev, H. Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər / H.Mirzəyev. – Bakı: APİ, - 1979. - 115 s.

49.Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.Mirzəzadə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 1990. - 374 s.

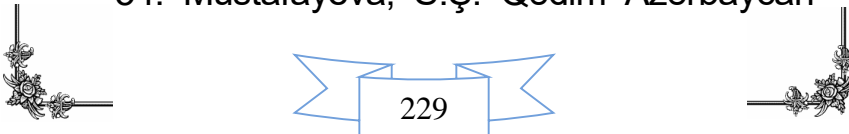
50.Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar: (fonotika-morfologiya) / H.Mirzəzadə. – Bakı: ADU, - 1953. - 98 s.

51.Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası / H.Mirzəzadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, - 1962. - 372 s.

52. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi / H.Mirzəzadə. – Bakı: Maarif, - 1968. - 162 s.

53. Musayev, M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi / M.M.Musayev. – Bakı: BSU, - 2011. - 451 s.

54. Mustafayeva, S.Ş. Qədim Azərbaycan

dilində tayfa xüsusiyyətləri: / diss./ - Bakı, BDU,
2003. - 125 s.

55. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası.
Bakı. 2002. 475 s.

56. Rəhimov, M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M. Rəhimov. - Bakı: Azərb.SSR. EA nəşriyyatı, - 1965. - 266 s.

57. Rəhimov, M. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri haqqında qeydlər // - Bakı: Azərb.SSR.EA. Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, - 1969. №1, - 137 s. (126-130.)

58. Rüstəmov, B.Ə. Quba dialekti / B.Ə. Rüstəmov. – Bakı: Az.SSR.EA, - 1961. - 281 s.

59. Rüstəmov, R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil / R. Rüstəmov. – Bakı: Az. SSR. EA., - 1965. - 320 s.

60. Rüstəmov, R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bəzi qədim feillər haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, - 1963. №3, - 130 s.

61. Salis, Aydın. Erməni-qıpçaqlar kimlər idilər? [Elektron resurs] / 24 Mar 2010 15:4. URL:

<https://sites.google.com/site/ipekchi/99/45>

62. Sərdar Zeynal. Azərbaycan dili morfoloqiyasının tədqiqat tarixi. Bakı. 2011 Elm və təhsil.

63. Səmədova, K.İ. Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsində işlənən burun saitləri, oğuz və qıpçaq dilləri kontekstində // - Kiev: Nauşnik Vestnik.

64. Səmədova, K.İ. Qıpçaqların dili və Şimal qrupu dialektlərində izi // Uluslararası sempoziyum, Kars: Kafkaz universiteti , -21- 23 ekim, - 2015, - s.379-389.

65. Səmədova, K.İ. Şimal-qərb qrupu dialektlərinin fonetikasısı / K.İ.Səmədova. - Bakı: ADPU, - 2018. – 175 s.

66. Səmədova, K.İ. Şimal-qərb qrupu dialektlərində qıpçaq elementlərinin izi və qıpçaqların bu bölgəyə gəlişi // “Azərbaycan-şünaslığın aktual problemləri” VI Beynəlxalq elmi konfransı, - Bakı: ADPU, - 5-7 may, - 2015-ci il, - s. 515.

67. Səmədova, K. Şimal-qərb qrupu dialekt sözlərinin lüğəti və arealları / K.İ.Səmədova. - Bakı: Elm və təhsil, - 2013, - 91 s.

68. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Maarif, - 1968. - 420 s.

69. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Şərql-Qərb, - 2008. - 416 s.

70. Şükürlü, Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / - Bakı: Maarif, - 1993. - 336 s.

71. Tanrıverdiyev, Ə. XVI əsr qırpçaq (Polovest) dilinin qrammatikası / - Bakı: Nurlan , - 2000. 119 s.

72. Vaqifqızı, L. Şəki folklor örnəkləri / L.Vaqifqızı. – Bakı: Elm və təhsil, II kitab. – 2014. - 408 s.

73. Vəliyev, A.N. Azərbaycan dialektologiyası: (Keçid şivələri morfolojiyası və sintaksisi). A.N.Vəliyev. – Bakı: ADU, - 1975. - 118 s.

74. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası / F.R.Zeynalov. - Bakı: M.B.M, I hissə. – 2008. - 354 s.

75. Zeynalov, S. Müasir Azərbaycan dili: morfolojiya (Dərs vəsaiti,) / S.Zeynalov. – Bakı:

Türk dillərində

76. Abbas, ibni Hamza es-Sabrani. Kitabu l-ef al: (Kıpçaqça Satır arası Sözlük) / Abbas ibni Hamza es-Sabrani. – Ankara: - 2011. - 324 s.

77. Aksoy, Ömer Asim. Qaziantep ağzı / Ömer Asim Aksoy. – İstanbul: - 1945.

78. Çağdaş türk yazı dilləri: III kuzeybatı Kıpçak qrupu / - Ankara: Akçağ Baskı, - 2014. - 591 s.

79. Ergin, M. Türk dili bilgisi / M.Ergin. – İstanbul: - 1972.

80. İcfaalı, Kemal edip. Urfa ağzı / K.İcfaalı. – İstanbul: - 1945.

81. Karamanoğlu, Ali Zehni. Kıpçak türkçəsi qrameri / Ali Zehni Karamanoğlu. – Ankara: TDK. Yay. XVII, - s. 994.

82.. Karşılaştırmalı türk lehçələri sözlüğü: [2 cildde] / - Ankara: c. 2. -1992. - 502 s.

83. Kazak Tilinin Dialektologiyalıq Sözdüğü / -

Almatı: - 1969.

84. Mustafa, Öner. Bugünkü qırçaq türkcəsi / Mustafa Öner. Ankara: Türk dil yayınları, 2-ci baskı. – 2013. - 269 s.

85. Ünal, Orçun. Kodex Kumanikus 1a-55a (Giriş-Metin-Dizin) // - İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış yüksek lisans tezi), - 2010.

86. Aralbayev, S. Kazak Fonetikası Boyunşa Etyudter / S.Aralbayev. - Almate, - 1988.

87. Амнажалов. Глагольные управление в языке древнетюркских памятников Амнажалов / - Москва: «Наука», - 1969. - 100 с.

88. Баскаков, Н.А. К классификации диалектов современного уйгурского языка // - Баку: Вопросы тюркологии, Издательство «Элм», - 1971. - 236 с.

89. Баскаков, Н.А. Ногайский язык и его диалекты / Н.А.Баскаков. - Москва- Ленинград: - 1940. - 320 с.

90. Вопросы теории частей речи: На материале языков различных типов / -

Ленинград : Наука, - 1968. - 343 с.

91. Гаджиева, Н.З. Тюркзычные ареалы Кавказа / Н.З. Гаджиева. - М.: Наука, - 1979.

92. Гаджиева, Х.З., Серебренников В.А. Ареальная лингвистика и проблем восстановления некоторых черт исчезнувших языков // - Советская тюркология, - 1977. № 3.

93. Ганиев, А.Ф. К вопросу о классификации частей речи в современном татарском языке // - Баку: Вопросы тюркологии, - 1971. - 327 с.

94. Гусейнов, А.А. Говары Варташенского района: / (автореферат) / - Москва, 1952.

95. Dimitriyev N.K. Qramamtika kumıkskoqo yazıka . M-L. İzv-vo. AN SSSR. 1940.

96. Дмитриев, Н.К. Служебные имена в тюркском языке // - Ш.Я. Советское языкознание, - 1937.

97. Дмитриев, Н.К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / Н.К. Дмитриев. – Москва:

ч.1. - 1955. - 128 с.

98. Древнетюркской словарь / Под ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. – Ленинград: Наука, – 1969. – с. 676.

99. Имамгулиева, К. Шарурские говоры азербайджанского языка: / Авт. дис. канд. филол. Наук. / - Баку, 1991.

100. Исламов, М.И. Из опыта составления диалектического атласа Азербайджанского языка // - Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков, - 1966. - т.4, - 235 с.

101. Каркаветс, А. Кыпчакское Писменное Наследие II Памятники Духовной Культуры Караимов, Киманов – Половтсев и Армяно-Кыпчаков, Касеан-Ваур / А.Каркаветс. – Алматы: - 2007.

102. Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка / А.Н.Кононов. - М. Л.: - 1960. - 446 с.

103. Курыщжанов, А. Парадигмы склонения в языке посменного памятника: XII-XIV в. “Codex Cumanicus” // - Алма-Ата: Вопросы

истории и диалектологии казахского языка, -
1958. Вир.1.

104. Майтинская, К.Э. Местоимения в мордовских и маритских языках / К.Э.Майтинская. – Москва: Наука, -1964. -110 с.

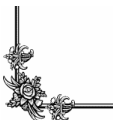
105. Менглиева, Г. Сахарский диалект туркменского языка / Г.Менглиева. - Ашхабад: АҚД., - 1964.

106. Мирзе, Казым Бек. Грамматика турецко-татарского языка / Мирзе, Казым Бек. – Казан: - 1830.

107. Моллазаде, С.М. Происхождение некоторых слов в Кахском говоре Азербайджанского языка // - Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков. – 1966. т.4, - 235 с.

108. Населив, В.М. Древне-уйгурский язык / В.М.Населив. М.: Издательство восточной литературы, - 1963.

109. Серебренников, Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. – Москва: Наука, Изд. 2-е, - 1986. - 301 с.

110. Современный Казахский язык: (Фонетика и морфология) / - Алма-Ата: изд-во, Акад. Наук Каз. СССР, - 1962. 452 с.

111. Тоцелуевский, А.П. Диалекты туркменского языка / А.П.Тоцелуевский.– Ашхабад: - 1936.

112. Щербак, А.М. Грамматика очерк языка тюркских текстов. X-XIII вв. Из восточного Туркестана / А.М.Щербак.– М., Я.,- 1961. -с.20, 204 с.

113. Ширелиев, Ш. Кыпчарские элементы в азербайджанской языке // - Ташкент: Исследования по грамматике и лексики тюркских языков, - 1965.

114. Ширелиев, Ш.М. Новые диалекты данные для истории тюркских языков // - Советская тюркология, - 1970. №5, - с. 21-22.

115. Юлдашев, А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках / А.А.Юлдашев.– Москва: Наука, - 1965. - 275 с.

116. Kowalsi, T. Osmanisch Türkische Dialekte / T.Kowalsi. - Leiden-Leipzig: Enzyklopaedie des. İslam, - 1934.

RAYON VƏ KƏND ADLARININ İXTİSARI

Əsas rayonlar

Şəki - Şə.

Qax - Qax

Zaqatala - Zaq.

Balakən - Bal.

Oğuz - Oğ.

Qəbələ - Qəb.

İsmayılı - İsm.

Əlavə rayonlar

Göyçay - Göy.

Naxçıvan - Nax.

Ordubad - Ord.

Culfa - Cul.

Şərur - Şər.

Qazax - Qaz.

Borçalı - Bor.

Qarabağ - Qar.

Rayonlar üzrə kənd adlarının ixtisarı

Şəki rayonun kəndləri

Aşağı Göynük - Aş. Göy.

Baqqal - Baq.

Baş Göynük - B.Göy

Biləcik - Bil.

Böyük Dəhnə - B.Dəh.

Kiş - Kiş.

İncə - İ.

Qışlaq - Qış.

Kiçik Dəhnə - K.Dəh.

Ləkid - Lək.

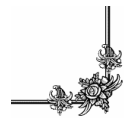
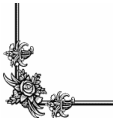
Oxud - Ox.

Oravan - Or.

Suçma - Suç.

Zəyzid - Zəy.

Zunud - Zun.

Qax rayonunun kəndləri

Almalı - Alm.

Güllük - Gül.

Əmircan - Əmr.

İlisu - İ.Su.

Qıpçaq - Qıp.

Qum – Qum.

Ləkit - Lək.

Marsan - Mar.

Tasmalı - Tas.

Zərnə - Zər.

Zəyəm - Zəy.

Zaqatala rayonun kəndləri

Aşağı Tala - Aş. T.

Bazar - Baz., B.

Bəhmədli - Bəh.

Çobankol - Çob.

Göyəm - Göy.

Göynük - Göy.

Gözbarax - Göz.

Qazmalar- Qaz.

Qandax- Qan.

Qımır - Qım.,Q.

Kürdəmir-Kür

Muğanlı – Muğ.

Muxax - Mux.

Mamrıt - Mam.

Suvağıl - Suv.

Balakən rayonun kəndləri

Qabaxçöl - Qabç.

Qazmalar - Qaz.

Katex - Kat.

Kürdemir - Kür.

Mahmalar - Mah.

Talalar - Tal.

Qəbələ rayonun kəndləri

Mıxluqovaq - Mıxq.

Nic - Nic.

Tikanlı - Tik.

Vəndam - Vən.

Yemişanlı -Yem.

Zağran –Zağ

Oğuz rayonun kəndləri.

Abdallı - Ab.

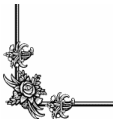
Buxac - Bux.

Daşalı - Daş.

Xaçmaz - Xaç.

Xaçmaz Qışlaq - Xaç.Q.

Muxas-Mux.

Mündəricat

Müəllifdən.....	3
Giriş.....	20
1. İsim(Quruluşu).....	22
Hal kateqoriyası.....	33
Mənsubiyyət kateqoriyası.....	64
Xəbərlik kateqoriyası.....	84
2. Sifət (Quruluşu).....	91
Sifətin dərəcə kateqoriyası.....	101
3. Say (Quruluşu).....	111
4. Əvəzlik (Quruluşu).....	120
5. Feil (Quruluşu).....	145
6. Zərf (Quruluşu).....	208
7. Köməkçi nitq hissələri.....	211
Nəticə.....	221
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	223
İxtisarlar.....	239

TƏRCÜMEYİ HAL

Səmədova Könül İbrahim qızı Zaqatala rayonu Qımır kəndində anadan olmuşdur. 1980-ci ildə Qımır kənd orta məktəbinin 1-ci sinfinə qəbul olub, 1989-cu ildən isə Bakı şəhəri Həbib bəy Mahmudbəyov adına t/h liseyin humanitar bölməsində davam etdirmiş, 1991-ci ildə liseyi əla qiymətlərlə bitirib, elə həmin ili ADPU -nun filologiya fakültəsinə qəbul olmuş, 1996-cı ildə isə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

Əmək fəaliyyətinə təyinatı üzrə 1996-cı ildə Zaqatala rayonu Qımır kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi kimi başlamış, 1999-cu ildən Bakı şəhəri Xətai rayonu 147 saylı adına texniki-humanitar liseyində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi, 2004-cü ildən ADPU-nun filologiya fakültəsinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında çalışır.

1997-ci ildə ADPU-nun filologiya fakültəsinin aspiranturasına qəbul olmuş, 2004-cü ildə isə “Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

2013-cü ildən AMEA-nın dissertanturasına qəbul olmuş, 2018-ci ildə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik institutunun Dialektologiya şöbəsində “Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialekt və şivələrində qıpçaq elementləri” mövzusunda elmlər doktorluğu işini başa çatdırıb, 2023-cü ildə müdafiə etmişdir.

2011-2023 – ci illərdə 80-dən çox elmi məqaləsi – xaricdə və Azərbaycanın nüfuzlu jurnallarında çap olunub. Bu müddətdə bir lüğətin - dərş vəsaiti. Bir monoqrafiya – Bakı. İki monoqrafiya xaricdə- biri Türkiyədə digəri isə Avropada çapdan çıxıb.

Tanınmış nüfuzlu beynəlxalq elmi jurnallarda 20-dən yuxarı, o cümlədən Web of science da elmi məqalələri çap olunub.

2021-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında AAK-ın Filologiya elmləri və Pedaqogika üzrə Ekspert Şurasının elmi katibidir.

ADPU-nun 100 illiyi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2021-ci il 29 dekabr tarixli əmri ilə Azərbaycan Respublikası Qabaqcıl Təhsil İşçisi Döş nişanı ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun “Elm-Təhsil İntegrasiyası” məqsədli grant müsabiqəsinin 2 dəfə qaliblərindən biri olmuşdur.

1)2019- 2021 ci illər “Türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası”.

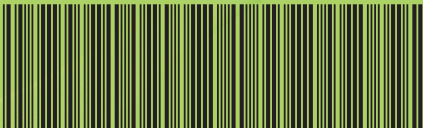
2)2023- ci ildə isə “Pedaqoji kadr hazırlığında Avropa təhsil sisteminin araşdırılması və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin Azərbaycanda pedaqoji yönümlü universitet və kolleclərin filoloji fakültələrində tətbiqi” adlı layihənin qaliblərindən biridir.

Hal-hazırda 1 dərş vəsaiti və 3 monoqrafiya və 80- dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

Ailəlidir: 2 övladı var.

Seçilmiş elmi əsərləri .

1. “Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları” Bakı. Nurlan. 2008.
2. Elmi- tədqiqat təcrübəsi Azərbaycan dili ixtisası üzrə.Proqram. Bakı- 2012.
3. “Şimal- Qərb qrupu dialekt sözlərinin lüğəti və arealları” Bakı. Elm- təhsil. 2013.
4. “Şimal- Qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi” Bakı . 2018. Monoqrafiya.
5. “Ortaq türk leksikasında qıpçaq mənşəli sözlər və Azərbaycan dilində arealları.” İKSAD.Türkiyə. 2019. Monoqrafiya. ISBN:978-605-7695-39-0
6. “Ortak Türkçede Kıpçak kökenli kelimeler, Azərbaycan dilində arealları.” Monoqrafiya. QlobeEdit.International Book Market Service Ltd. Mauritius. ISBN: 978-613-9-41696-

ISBN: 978-625-367-313-0